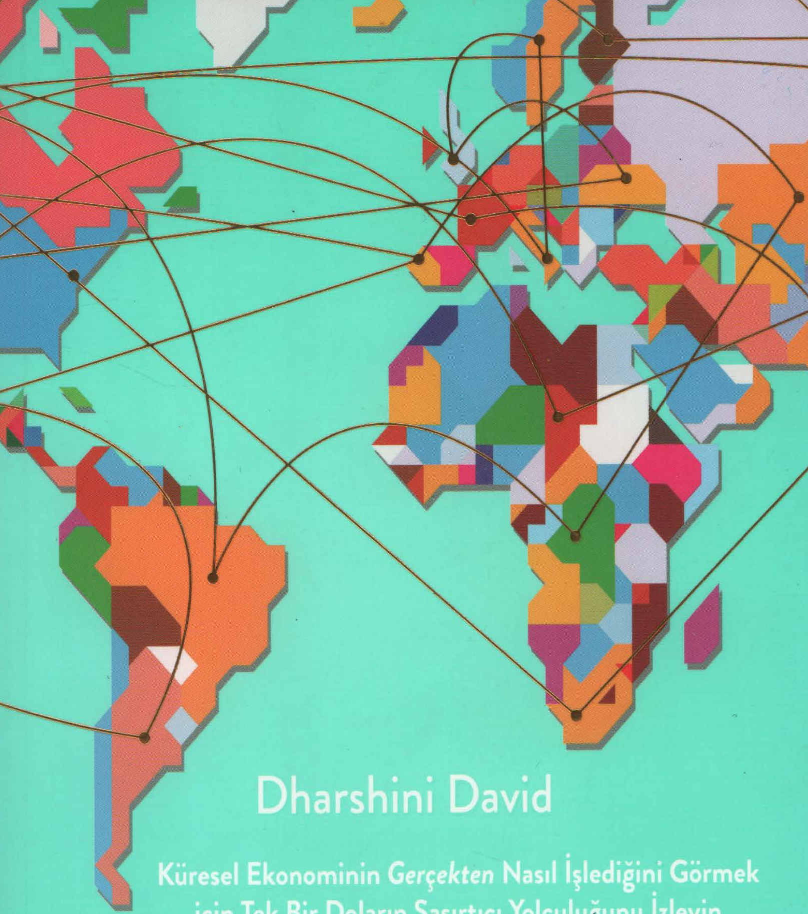

Dharshini David

Küresel Ekonominin *Gerçekten* Nasıl İşlediğini Görmek için Tek Bir Doların Şaşırtıcı Yolculuğunu İzleyin

KUTSAL DOLAR

PEGASUS

KUTSAL DOLAR

Pegasus Yayınları: 2217

Kutsal Dolar
Dharshini David
Özgün Adı: The Almighty Dollar
Follow the Incredible Journey of a Single Dollar to See how the Global Economy *Really* Works

Yayın Koordinatörü: Yusuf Tan
Editör: Onur Gayretli
Düzelti: Murat Demirci
Sayfa Tasarımı: Meral Gök

Baskı-Cilt: Alioğlu Matbaacılık
Sertifika No: 45121
Orta Mah. Fatin Rüştü Sok. No: 1/3-A
Bayrampaşa/İstanbul
Tel: 0212 612 95 59

1. Baskı: İstanbul, Mart 2020
ISBN: 978-605-299-785-7

Bu kitabın ilk baskısı İngiltere'de Elliott & Thompson Ltd tarafından yayımlanmıştır.

Yayıncı Sertifika No: 45118

Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.
Gümüşsuyu Mah. Osmanlı Sk. Alara Han
No: 11/9 Taksim / İSTANBUL
Tel: 0212 244 23 50 (pbx) Faks: 0212 244 23 46
www.pegasusyayinlari.com / info@pegasusyayinlari.com

pegasusyayinlari pegasusyayinevi pegasusyayinlari Pegasus Yayınları

Dharshini David

KUTSAL DOLAR

Küresel Ekonominin *Gerçekten* Nasıl İşlediğini Görmek için
Tek Bir Doların Şaşırtıcı Yolcuğunu İzleyin

İngilizceden çeviren:
Toprak Deniz Odabaşı

PEGASUS YAYINLARI

Sophia ve Livia'ya

İçindekiler

Giriş

Büyükanneniz ve büyükbabanızdan çok daha fazla kıyafet alabilmenizin ama bunları koyabilecek bir ev alma ihtimalinizin onlardan daha düşük olmasının nedenini hiç merak ettiniz mi? Neden benzin fiyatları birkaç ay içinde iki katına çıkabiliyorken aynı hızla düşmüyor? Ya da hükümetlerimiz neden dünyada olup biten bazı vahşetleri görmezden gelip de bazı anlaşmazlıkları eleştiriyor?

Bugünlerde haber okumak yaşlanmanın gerçekten üstesinden gelip gelemeyeceğimizden veya kitlesel göç başladığında yeterli iş imkânı olup olmayacağından şüphe etmenize yol açabilir.

Tüm bunların ardında ekonomi yatıyor. Ekonomi şu sıralar kulağa hoş gelmeyen bir sözcük; özellikle de 2008'deki çöküşten beri. Bu sözcük çoğumuzun inancını kaybettiği, kafa karıştırıcı bir sistemi ifade eden bir kısaltma olarak kullanılır hale geldi. Ekonomi uzmanları –başka bir deyişle finansal hava tahmincileri– epey eleştiriyle karşı karşıyalar. Yaklaşan fırtınayı göremediler; fırtına vurduğundaysa hasarı gidermek için ne yapılması gerektiğini bulamadılar. İpleri elinde tutanlar –yani politikacılar ve meçhul şirketler– ise aynı ölçüde durumdan bihaberdiler veya daha da kötüsü art niyetli görünüyorlar.

Ekonomiye zaman zaman kötümser bilim de denir ama bazen *uzak* bilim de olabilir. Dünya Ekonomi Forumu yalnızca davetiyeyle girilebilen, önde gelen ticaret ve hükümet liderlerinin katıldığı toplantısını İsviçre Alpleri'nde gözden uzak bir kent olan Davos'ta düzenliyor. Temsilciler, biraz yıldız parıltısı eklemek için oraya getirilen Angelina Jolie ya da Leonardo DiCaprio gibi

alakasız Hollywood yıldızlarıyla birlikte dört bir yandan jetlerle Davos'a geliyorlar. "Davos adamı" deyimi (gerçekten de hâlâ ağırlıklı olarak erkeklerden oluşuyorlar) dünya elitleri için argo bir tabir haline geldi. Bu insanların konferans salonlarında ellerindeki kadehlerle koridorlarda yaptıkları konuşmalar, hepimizin kaderini belirleyen kararların dayanak noktasını oluşturuyor.

Çoğumuzun Davos'a davet edilme ihtimali oldukça düşük. Ne var ki orada bulunmasak bile orada geçen konuşmaları anlayabiliriz; anlamalıyız da. İpleri elinde tutanlar "Davos adamları" olabilir ama sistemin nasıl işlediğini bilmek gücümüzü biraz daha artırabilir. Bu gücü hem hangi politikacıya oy vereceğimizi seçmekte hem de dünyanın neresinde olursak olalım, her gün verdiğimiz ufak kararlarda kullanabiliriz.

Londra'da borsacılık kariyeri yerine bir haber merkezinde çalışmaya başlama sebebim insanlara bu tuhaf ekonomi dünyasını ve bu dünyanın üzerimizdeki etkisini anlatma arzusuydu. (Kişisel olarak bakınca muhtemelen bu çok da mantıklı bir ekonomik karar değildi.) Şu anda, finansal krizin yansımaları önümüzdeki tabloyu hâlâ bulandırmaktayken, ekonomik güçlerin yaşadığımız dünyayı nasıl şekillendirdiğini daha açık bir şekilde göstermek istedim. Bu kitap böyle doğdu.

Dennis Grainger'la tanışın. Yumuşak başlı görüntüsü sizi yanıltmasın: Saçları kırlaşan, güzel konuşan ve iyi giyimli Dennis, tam da İngiltere'nin kuzeydoğusundan emekli bir banka yöneticisi gibi görünüyor ve konuşuyor. Ona bakınca kasvetli finans dünyasına karşı on yılı aşkın bir süredir zorlu bir savaş yürütmekte olduğunu tahmin bile edemezsiniz.

Dennis, 1998'te İngiliz bankası Northern Rock'ın Sunderland şubesinde işe başladı. Geleceğini özenle planlayan Dennis, on yıl içerisinde emekli olmayı umarak aldığı her kuruşu biriktirdi.

Şirketten emekli olamıyordu, bu yüzden çalıştığı yerden hisse aldı. Oranın yerlisi olan biri için sağlam bir yerli bankadan daha güvenli ne olabilirdi ki? Northern Rock bankası on dokuzuncu yüzyıldaki mütevazı başlangıcından bu yana, Birleşik Krallık'taki milyonlara ev kredisi ve tasarruf hesabı sunan ulusal bir banka haline gelmişti. Banka güvenilirdi ve bir kuruluşun parçasıydı.

Bankanın hisseleri 2007'de biraz düşüp, Dennis ailesinin emeklilik planlarını riske attığında, eşi endişelenmiş olabilir ama Dennis'in güveni tamdı. Northern Rock 14 Eylül'de para kaynaklarının azaldığını ve İngiltere Bankası'ndan bir acil durum kurtarma paketi talep etmek zorunda kaldığını açıkladığında bu güvene ihanet edilmiş oldu. Bunu panik izledi. Bankada tasarruf hesabı olanlar yıllardır biriktirdikleri paraları kurtarmak için bankanın yetmiş iki şubesine koştu. Banka sıraları sokaklara taştı, telefonlar kilitlendi. Politikacılar bankanın geleceği konusunda teminat verdiler ama İngiltere Bankası'nın çok yakınında yer alan bir şube de dâhil olmak üzere bu sıralar uzamaya devam etti. Yüz elli yıldan beri bir İngiliz bankasında gerçekleşen ilk toplu mevduat çekimi gerçekleşiyordu. Dünyanın finansal başkentinde böyle bir manzarayla karşılaşmak inanılmaz bir durumdu. Utanç içindeki politikacılar ve bankacılar sahne arkasında gerçeküstü bir şekilde Elvis Projesi diye adlandırdıkları proje için hararetle kurtarma seçeneklerini değerlendiriyordu.

Hükümet aylar içerisinde bankaya el koydu ve Dennis'in bir zamanlar yüz on bin sterlinden daha değerli olan hisseleri değersiz hale geldi. Dennis, çok azımızın becerebildiği bir şey yapmış, geleceğini sağlama almak için canla başla uğraşarak para biriktirmişti. Şimdi hepsi boşa gitmişti.

Northern Rock artık, bize beklenmedik olanı beklememizi öğreten 2008 finansal kriziyle eş anlamlı hale gelmiştir. İnsanlar ilk belirtilerden felaketin, üstelik beklenmedik, küresel boyutta bir felaketin yaklaştığını anlayamadılar. Daima tedbirli olan Dennis, kriz patlak verdiğinde başkalarının yanlış davranışla-

rının bedelini ağır ödeyenlerin arasındaydı ama Birleşik Krallık hükümetinden tazminatını almak için savaşmaya devam ediyor. Sadece kendisi için değil, birçok eski hissedar adına bir mücadele başlattı. Krizin başında basının teşhir ettiği tuzu kurulardan çok farklı olarak tazminat arayanların çoğu, Northern Rock'ın, finansman sağladığı evler kadar sağlam olduğunu sanan eski çalışanların çocukları ya da dul kadınlardır.

Peki, böyle büyük bir felaketin suçlusu kim? Durumu telafi etmek için gidilecek ilk kapı İngiltere hükümeti ama halkın birikimlerini alan bu krizin suçlusu daha uzakta. Bunun için kuralları çiğneyen ve kârlarını artırmak için garantisi olmayan para kaynaklarına bel bağlayan bankacılara bakabiliriz. Yine geri ödeyemeyecekleri halde Amerikalı tüketicilere kredi veren bankalara da bakabiliriz. Bireylerin davranışlarının nasıl bu kadar devasa ve görünüşte tamamen kontrol dışında olan bir şeyi etkilediği üzerine düşünebiliriz.

Dennis'e ve 2008'de refah düzeyleri yara alan milyonlarca insana tam olarak ne olduğunu anlamamız için küresel ekonominin daha nasıl işlediğine bakmamız gerekiyor. Bildiğimiz haliyle dünya giderek daha küçük ve daha karmaşık hale geliyor. Bu gezegende yaşayıp çalışan yedi milyar kişiyiz ve hepimiz de sınırlı miktarda bulunan aynı şeyler için rekabet ediyoruz: gıda, benzin, hatta akıllı telefonlar. Washington veya Berlin'deki bir bankacının Yunanistan'daki emeklilerin aç kalmasına ya da genç bir erkeğin daha iyi bir yaşama ulaşmak umuduyla ailesini bırakıp Sahraaltı Afrika boyunca seyahat etmesine neden olabildiği, giderek artan bir şekilde birbirine bağlanan bir sistem bu. Dünyanın küçülmesi ya da küreselleşme sıklıkla engin, kişiler üstü bir güç gibi görünüyor ve görünüşe bakılırsa ondan kaçışımız yok.

Sekiz saat dilimi uzaktaki Pekin'de, Wang Jianlin'in deneyimi, Dennis Grainger'dan çok farklı oldu. 1954'te Siçuan bölgesinde doğan Wang Jianlin, babasının ardından Çin Halk

Kurtuluş Ordusu'na katıldı ama bu aile geleneği onu tatmin etmedi. Bunun yerine birkaç on yıl içerisinde milyarlarca dolar değerinde bir emlak patronu haline geldi ve dünyanın en büyük sinema salonu zinciri ile paha biçilmez Picasso tabloları da içeren küresel bir portföy oluşturdu. Eski Çin sınır muhafızlarının James Bond'daki kötü adamlarla karşılaştırıldığı pek görülmez ama bu sabık komünist neferin Blofeld'i bile kıskandıracak bir imparatorluğu var. Wang servetini Odeon ve AMC sinemalarına harcayarak Amerikalılarla Avrupalıların, Çin'de yasaklanan Hollywood'un gişe rekorları kıran filmlerini izlemesine olanak verdi. Bin avro ile kombine bilet alacakken, önde gelen İspanyol futbol kulübü Atletico Madrid'de %20'lik hisseye kırk beş milyon dolar yatırdı. Medyanın onu Fleming'in şeytani kodamanlarıyla karşılaştırmasına neden olan hamle ise Bond filmlerine yat sağlayan şirketi satın almasıydı. *The Economist* dergisi bu "Napolyonvari hırsı"nı ve tehlikeli girişimlerinin altından kalkmasına olanak veren "demir gibi disiplini"ne ayna tutan, inceliğini koruyan bedenini övdü. O dimdik, askerî duruşuna rağmen Wang'ın temel amacı, dünyanın dört bir yanındaki insanları her hafta eğlendirmek. Wang ne bir sporcu ne de bir film yıldızıdır; Çin'in en zengin adamı olmak dışında.

Wang bir girişimci ve iş insanı olarak yeteneklidir ama iş yalnızca doğru fırsatı değerlendirmekle bitmiyor. Başarısı son otuz yılda gördüğümüz küresel ekonomik değişiklerin akışına göre davranmaktan geliyor. Büyük bir üretici, yatırımcı ve çok yakın bir geçmiş itibarıyla bir mega tüketici olan Wang, Çin'in endüstriyel dönüşümünün zeminini oluşturan ticari mülkleri geliştirmekten, şehirlerde sayısı hızla artan orta sınıf için karaoke merkezlerini desteklemeye kadar, bu değişikliklerden olabildiğince faydalandı. Çin'in yükselişi, çağımızın en büyük politik öykülerinden de biridir. Heyecanlı bir öykü ve göreceğimiz üzere, Dennis Grainger'ın başına gelenlerle birçok açıdan bağlantılı.

Anlatılanlar, gezegenimizdeki milyarlarca insandan yalnızca ikisinin hikâyesi ama bu hikâyeler küresel ekonominin aşırılıklarına bağlı olarak nasıl düşebileceğimizi veya yükselebileceğimizi gösteriyor. Küresel ekonomiyi bizim ticaret olarak adlandırdığımız alışverişler, etkileşimler, alımlar ve anlaşmalar olarak düşünebiliriz. Zamanla bu ticaret ilişkilerinin yarattığı gelir akışı artarak servete dönüşüyor. Ekonomi ve barındırdığı güçler ister Davos'ta ister Kalküta'daki sokak pazarında olsunlar, bireylerin hareketleriyle şekilleniyor ve bu hiç de onların planlamadıkları biçimlerde gerçekleşiyor.

Yine de şu kesin: Hepimiz bu ekonomik güçlerin etkisi altındayız ve bunları kontrol edebilsek de edemesek de nasıl işlediklerini ve hayatlarımızı nasıl etkilediklerini bilmemiz önemli.

Moda Haftası Londra ve New York'ta, Paris ve Milano'da, hatta Pekin'de bile büyük bir mesele ama artık podyumdaki en ateşli kıyafetleri almamız için bütçemizin de bu özel tasarıma uygun olması gerekmiyor. Tasarımlar haftalar içerisinde yaşadığımız şehirlerdeki Primark veya Zara'nın raflarında görülmeye başlanacaklar. Reyonlarda gezerken ne kadar çok kıyafetin Uzak Doğu'da yapıldığını fark edebiliriz. Saydığımız perakendeciler gibi perakendecilerden alışveriş yaptığımızda yalnızca çabuk değişen modaya yönelik arzumuzu tatmin etmiyoruz. Alışveriş bizi çok daha büyük, küresel bir hikâyenin parçası yapıyor. Düşük fiyatlar ve en yeni trendlerin peşinden koştukça, dünyanın diğer ucuna gelir aktarıyoruz ve başkalarına fayda sağlıyoruz. Kıyafet üreticilerinin Asya'daki ucuz iş gücünden istifade ettikleri sır değil. Öte yandan asıl hikâye daha karmaşık çünkü bu ürünleri alarak yaşadığımız yerdeki ekonomik krize katkıda bulunmuş, hem kendi hem de sevdiklerimizin geçim kaynaklarına zarar vermiş olabiliriz.

Her alım satım işleminin ardında yatan bir hikâye var. Harcadığımız her bir sterlin, avro ya da yen aslında birer öykü. İnsanın, nakit paranın ve fikirlerin uluslararası akışının sürekliliği yüzünden her şeyin birbiriyle nasıl bağlantılı olduğunu anlamak zor olabilir. Yine de kararların ve alışveriş işlemlerinin, hatta görünürde önemsiz olanlarının bile ardındaki mantığı ayrıştırarak, etkilerinin ve birbirleriyle olan bağlantılarının izini sürerek bunu yapabiliriz.

Her gün gerçekleşen milyarlarca işlemi düşünün; Amerika veya Nijerya'da bir ev hanımı market alışverişi yapıyor, bir Fransız iş kadını kazandıklarını bankaya yatırıyor, Hintli bir baba kızının düğün masraflarını ödüyor veya bir Avustralyalı barbekü için bira alıyor. Eğer Amerika'da değilsek alışverişe çıktığımızda muhtemelen dolar harcamıyoruz. Doların yalnızca birçok para birimi arasında bir başkası olduğunu, Amerika'da ürün alıp satmamızı sağlayan bir kâğıt parçası ya da elektronik işlemden ibaret olduğunu düşünebiliriz. Fakat bu doğru değil. Dolar yalnızca başka bir para birimi değil. Bir kere dolar Amerika'nın ekonomik gücünün simgesidir. Tüm para birimleri gibi dolar da bir ülkenin servetinin ölçümü olarak düşünülebilir. Politikacılarla yorumcuların bir ulusun gücünden, söz konusu ulusun para birimine bakarak bahsettiklerini görüyoruz: "Sterlin bugün düştü" ya da "Yen tırmandı" gibi. Dolar elbette güçlü; dünyadaki en güçlü ulusu temsil ediyor. Aynı zamanda Amerika'da yer alanlar için Amerikan rüyasının önemini de ortaya koyuyor.

Dolar, Amerika'nın kudretinin olduğu kadar Amerikan çıkarlarının da görünen yüzü. Bir dolar, para harcama gücü getirmenin yanı sıra etki de yaratıyor. Bir dolar sahibi olmak ya da olmamak, insanların dünyanın öbür ucunda nasıl yaşadıklarını belirleyebilir. Dolar diplomasisi, başka bir deyişle Amerikalıların denizaşırı politikaları etkilemek ve yabancı piyasalara ulaşmak için yaptıkları yatırımlar ve verdikleri borçlar, tüm

Latin Amerika boyunca mükemmel bir biçimde uygulandı ve Amerika bağımsız olalı beri varlığını tüm dünyada hissettirdi.

Gerçi dolar, bir güç ve etki sembolü olmaktan çok daha fazlasını ifade eder: Dolar, dünyadaki en güvenilir tasarruf araçlarından biridir. Mesela yardım görevlileri son derece istikrarsız olan bölgelerde yaşanan insani krizleri bastırmanın en iyi yolunun dolar göstermek olduğunu fark edebilirler. 2001–2002'de Arjantin'de fiyatlar artıp pezonun değeri hızla düştüğünde, para durumu daha iyi olan bazıları birikimlerini dolara çevirip yastıklarının altında saklamanın en iyi yol olacağını düşündüler. Dolar güvenli ve bu nedenle popüler bir ikame para birimidir. Aynı şekilde tüm yozlaşmış iş insanları ve politikacıların da favorisi; çünkü hem kolay anlaşılıyor, hem de kolay harcanıyor.

Dahası da var. Dolar aynı zamanda dünyanın "rezerv para birimi"dir. Bunun ne demek olduğunu sonra daha iyi anlayacağız. Sonuç olarak burada mesele güvendir. İster varlıklarını biriktiren Japon bankaları için olsun ister Panama'da takas usulü satış yapan bir tüccar için olsun, dolar, tüm dünyada en çok güvenilen para birimidir. Sovyet Rusya'da bile birçok insan kendi rublelerindense doları tercih ediyordu.

Dolar dünyanın en güvenilir para birimi olduğundan küresel ekonominin oluşturulmasında da güçlü bir araç oldu. Küreselleşme işliyor çünkü insanlar arasında bağlantı kurmanın bir yolunu bulduk; dolar da bunun en önemli parçası. Küresel finansal dengenin (ve dengesizliğin) simgesi, varlığımızı sürdürebilmemizi (ya da sürdürememememizi) sağlayan temeldir. Her gün kullandığımız kâğıt ve madenî paralar hangi birimden olursa olsun, hepimizin hayatının zeminini oluşturan finansal dildir. Hepimizin kaderinin nasıl birbirine bağlı olduğunu simgeler. Kısacası doları, küreselleşmenin temsilcisi olarak görebiliriz; refah dağıtıyor ama herkese değil.

Gezgin ebeveynlere sahip bir çocuk olarak doların her yerde olduğunun farkına çok küçük yaşta vardım. Sonuçta Brunei'den Barbaros'a, otel faturalarının ortak diliydi. Günümüzde dolar en çok çarkıfeleğin Amerika'da dönmesini sağlamasıyla biliniyor olabilir ama aslında bu isim Amerika'ya ait bile değil. *Thaler* ya da diğer adıyla *daler*, ilk olarak on altıncı yüzyıl Bohemya'sında kullanılan bir gümüş paraydı. İsim, evrilerek Shakespeare'in 1606'da yazdığı eseri *Macbeth*'te bile geçen İngilizce versiyonu *dolar*a dönüştü. Dolar, İspanya ve Portekiz de dâhil birçok yerde kullanıldı ve dolayısıyla İspanyol fatihlerin madenî dolar üretmek için Meksika'nın gümüş madenlerini yağmaladığı Yeni Dünya'ya ulaştı. Bu paraların bir kısmı sınırın kuzeyine, Britanya nüfuz alanına gitti ve İngiliz sterlin biriminin (ya da tütün gibi alternatif birimlerin) yokluğunda fayda sağladı. Bağımsızlık sağlanınca Amerikalılar sterlini çayın yanına yolladılar ve dolar 1792'de Amerika'nın resmî para birimi olarak benimsendi.

Doların yirminci yüzyıldaki artan yükselişi şimdiki küresel düzenin yükselişini yansıtır ve Amerika'nın üstünlüğüyle kesişmiştir. Bu avantajlı konuma gelişi, görünüşe göre planlı olduğu kadar şansa da bağlıdır. 1930'larda Büyük Buhran Amerika'yı ve para birimini zayıflatmıştı. Derken İkinci Dünya Savaşı geldi ve Avrupa ile Japonya yaralarını saradursun, Amerika kalıcı barışın aracılığını yapmaya koyuldu. Bu da doları uluslararası ticaret ve dengenin para birimi haline getirdi.

Küreselleşme hızlandıkça, doların etkisi de artmıştır. Soğuk Savaş ve sonrası bu durumu değiştirmek için bir fırsat olabilirdi ancak komünizmin çöküşü ve SSCB'nin dağılması bir boşluk yarattı. Bunu izleyen karmaşadan yararlanmak için hazırda bekleyen para biriminin hangisi olduğunu hepimiz tahmin edebiliriz. Amerikan ekonomisi, dünya ekonomisinin çeyreğini bile oluşturmasa da, yabancı para birimleri içeren tüm alım satım işlemlerinin %87'sinde karşımıza çıkan dolar oluyor.

Bu kitap, *Kutsal Dolar* adıyla ilk yayımlandığında, bunun bir Amerika başkanının "Yeniden Büyük Amerika" planıyla ilgili olduğunu zanneden heyecanlı bir televizyon yapımcısından telefon geldi. Bununla ilgisi yok; bu başlık, daha çok bu ülkenin ekonomik baskınlık oluşturmak için para birimini (ağırlıklı olarak çeşitli ticari ve politik ittifaklar aracılığıyla) nasıl kullandığına ve günümüzde vatandaşların, ticari işletmelerin ve ülkelerin kendi varlıklarını ve güçlerini korumak için bu para biriminin gücünden nasıl yararlandıklarına dikkat çekmek amacıyla konuldu.

Şu sıralarda muhtemelen George Washington'ın yüzü gezegen boyunca en çok yeniden üretilen yüzdür. Her gün basılan on yedi milyon adet bir dolarlık banknotta yer alıyor. "Ölü başkan", dolar banknotlarına konulan birçok isimden yalnızca biri. Tekli, papel, yeşil... Hangi ismi tercih ederseniz edin, şu anda bunlardan 11,7 milyar tanesi cüzdanlarda, ATM'lerde, yatak altlarında ya da dükkân kasalarında dolaşıyor; bankalarda elektronik olarak tutulan dolarlardan bahsetmiyorum bile. Doların küresel üstünlüğünü düşündüğümüzde, dolaşımda olan doların yarısından fazlasının Amerika dışında olması muhtemelen pek de şaşırtıcı değildir.

Ekonomi uzmanlarının ve politikacıların –hele de Amerika'ya düşman olanların– özellikle 2008'deki çöküşten beri doların düşüşünü beklemesi oldukça yaygın bir durum. Fakat doların gücü, büyüklüğünü koruyor. Bunu ilk fark edişim, BBC'nin Wall Street finansal haber yorumunu yapmam için 2006'da New York'a atandığımda oldu. O yıl bir ekonomi uzmanı, programıma çıkarak Amerikan konut piyasasına ilişkin tahminlerini paylaştı. Son birkaç on yıldaki rahat tırmanıştan sonra grafikteki çizgi keskin bir şekilde düşüşe geçecekti. Sağlam kanıtlara ve iyi test edilmiş formüllere dayanarak yapılan tahmin buydu. Korkutucuydu, neredeyse komplo teorilerine benziyordu. İnsan

bu tahmini felaket tellallığı olarak görüp dikkate almamak istiyordu.

Ama haklıydı. Milyonlarca Amerikalıya ödeyemeyecekleri konut kredileri verilmişti. İlk korkulan, bunun Wall Street bankalarının varlıklarına ve Amerika Main Street'teki[1] harcamalara zarar verebileceğiydi. Öte yandan ben yayın araçları aracılığıyla bunu açıklarken bile meselenin yarattığı küresel domino etkisi ortaya çıkıyordu. Northern Rock'ın önünde sıralar birikiyor, Frankfurt ve Pekin'deki bankalar zarar görüyordu. Doyumsuz finansal bir sistem yaratan kâr etme arayışı, salgına temel oluşturmuştu. Zararın bedelini hükümetler, daha doğrusu vergi mükellefleri ödemek zorunda kaldı. Uluslararası ticaret çöktü. İzleri hâlâ duruyor.

On yıl sonra Amerika hâlâ baskın konumdadır ve para birimi uluslararası anlamda her zamanki gibi popülerdir. Dolar güvenli bir sığınak; her jeopolitik kasırga da yalnızca itibarını artırıyor gibi görünüyor. Çin göz kamaştırıcı bir büyüme yaşadı ama bir süper güç olarak hâlâ geri planda duraksayarak bekliyor. Dolar bozulmadan devam ediyor; hatta 2017 itibarıyla, sterline nazaran 2008'de olduğundan %35 daha güçlü. Doların güçlü olması Amerika'nın imajı için birçok açıdan iyi. (Gerçi göreceğimiz üzere hem Amerikan ekonomisini hem de diğer ülkelerin ekonomisini de zayıflatabilir.) Bu para birimi Amerika'nın politik ve ekonomik üstünlüğünün nihai ifadesidir ve yine göreceğimiz üzere hazır ve nazır dolar, Amerikan hukukunun gücünün, sınırlarının çok ötesine uzanmasına da yardım etmektedir.

1 Main street, Wall Street tanımlamasıyla birlikte ele alınmaktadır. Wall Street tanımlaması, New York Borsası binası ile önemli bankaların bulunduğu, her yıl trilyonlarca doların döndüğü yer için kullanılırken Main Street, genel anlamda "sokaktaki adamı tarif etmenin" yanı sıra herhangi bir yerleşim bölgesinin çarşısını ifade etmek için de kullanılır. (yay. n.)

Küresel kriz, paranın nasıl sınırlardan üstün olduğunu vurgulamış oldu; bir ülkede yapılan alım satım işlemlerinin etkileri başka bir yerde yaşanıyor. Para hem sistemin işlemesini sağlayan yağ, hem de bizi birbirimize bağlayan tutkal. Her para birimi gibi, doların gücü de inanca bağlı: kimilerine göre bu kör bir inanç. Ama bu güven ve güven duyan insanlar olmadan, sistem ve onunla birlikte toplum da çöker.

O halde doların dünyadaki yolculuğunu izleme vakti geldi. Yolculuğumuzda dolardan başka para birimleri de olacak: mesela avro, rupi ve sterlin; hepsi önümüze çıkıyor. Ayrıca sahneye çıkan yeni, cesur çocukları da unutmayalım: Bitcoin gibi, geleceklerine ilişkin tahminlerin manşetlerden pek düşmediği dijital para birimleri. Fiziksel ya da elektronik bir şekilde el değiştiren paramızı takip ederek dünyamızın her yönünü şekillendiren alım satım bağlantılarına biraz ışık tutabileceğimizi umuyorum. Her bir senaryo, dünyamızın tam olarak nasıl işlediğini, gücü elinde tutanın gerçekte kimler olduğunu ve bunun bizleri nasıl etkilediğini gösteren bir yapbozun ayrılmaz bir parçası

Teksas'ın banliyöleriyle; dünyanın en büyük perakende şirketlerinden biri olan, Amerikalıları besleyen, giydiren ve memnun eden Walmart'a rutin bir ziyaretle başlıyoruz. Bir kişinin indirimdeki bir radyo setini alma isteğine kapılması, karmaşık bir zincirleme reaksiyonu tetikler; bu da bir doları radyonun üretildiği Çin'e gönderir. Çin bu malları nasıl bu kadar ucuza üretebiliyor? Dahası bundan kim fayda sağlıyor? Çağımızın en büyük küresel hikâyelerinden birinde, doların Çin'in hırslarına nasıl uyduğunu göreceğiz.

Peki, Çin tüm parasını nerede saklıyor? Bazen en akla gelmedik yerlere, mesela bazı ülkelerin nakitlerini yurt dışına göndermekle neden bu kadar ilgili olduğunu ve bunun fedakârlıktan mı, yoksa açgözlülükten mi kaynaklandığını görmek için gideceğimiz bir sonraki yer olan Nijerya'ya.

Nijerya'da dünyanın zenginliğinin nasıl bazı ülkelerin içinden geçip de halkının çoğuna hiç fayda sağlamadığını göreceğiz.

Nijerya'nın patlayan nüfusunu beslemek için bir tabak pirinç ararken, Hindistan'da benzer bir hikâyeyle karşılaşacağız. Hindistan ekonomisi de, tüm büyük ekonomiler arasında en hızlı büyüyen ekonomidir. O zaman pirinci yetiştiren çiftçi bu avantajlardan niye faydalanamıyor? Hindistan diğer birçok ülkeden farklı bir şekilde gelişip, işe renk kattı ve ilginç sonuçlar aldı.

Bu ekonomik dinamoyu çalıştırmak için yakıt gerekiyor. Bu yüzden de Hindistan, dolarını, kara altının karanlık dünyasını inceleyeceğimiz Irak'a gönderiyor. Ham petrol hayatta kalmamız ve doların üstünlüğü için çok kritik bir öneme sahiptir. Tüm gözlerin Suudi Arabistan'a ve Orta Doğu'ya dikilmesine yol açan bir küresel düzen yaratsa da bu, önümüzdeki yüzyılda değişebilir. Dünya barışı, doların sıradaki durağı Rusya için kötü haber demek. Bir silah imalatçısı, anayurdunun dolarla olan sorunlu ama önemli dansıyla ilgili bir iki şey anlatabilir: Bu, küresel boyutta bir güç gösterisidir.

Rusya'dan, AB'nin kalbi Berlin'e geçiyoruz. Dolar, ABD'nin elli eyaletini birleştiriyor olabilir ama Avrupa'nın asilzade hanımı Almanya'nın, Avro Bölgesi'nde çok farklı bir deneyimi oldu. Bir para birliğinin işlemesini sağlayan nedir? Avro neden doları geçmedi? Doların bu üstünlüğüne rağmen dünyanın finansal başkenti, para kazanıp kaybetmeye yönelik sunduğu sayısız fırsatla bir kumarhaneden çok da farklı sayılmasa da hâlâ Londra'dır. Oynanan bu kumarlar bizi tüm zamanların en büyük finansal krizine nasıl sürüklüyor? Birleşik Krallık Brexit'le geleceğini tehlikeye atadursun, biz yine batıya, doların tekrardan bir Amerikalının cebine girdiği ve çoğu zaman tek başına olan, dünyanın en güçlü ulusunun zenginliğinin bile dünyanın geri kalanınınkiyle ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlanmış olduğunu gösteren yere dönüyoruz.

Karşılaşacağımız kişiler ve işlemler kurgusaldır. Yine de bu hikâyeler, etkileşimleri ve verdikleri kararlar hepimizin kaderini belirleyen, tüm dünyadaki milyonlarca insanınkiyle aynıdır. Dolar, küresel ekonominin *gerçekten* nasıl işlediğini ve Dennis ile

Wang'ın kaderlerinin bizimkilerle birbirine nasıl bağlı olduğunu gösteren bir yolculuğa çıktı. Bu, para ve güce dair bir öyküdür ama her şeyden öte, bizim öykümüzdür.

1

Düşük Fiyatların ve Bitip Tükenmeyen Fiyat Tekliflerinin Tapınağında İbadet

ABD'den Çin'e

Bebek bezi, ekmek, süt, meyve suyu, elma, tavuk... Süpermarketteki kasiyer bandı, Lauren Miller'ın haftalık ihtiyaçlarını taşıyor. Amerika'nın tüm banliyölerindeki ailelerin tanıdık alışveriş listesi bu. Sıranın sonundaysa bu sefer gıcır gıcır bir radyo var. Ürünler bir görevli tarafından taranıp, bir diğeri tarafından kâğıt torbalara konurken, Lauren çantasından gezegenin en kolay tanınan parasını çıkartıyor: kutsal dolar banknotu. Bütçesinin çoğunu buna harcadığından, Lauren'ın market alışverişi haftalık bir ritüeldir. Maaşlara eskisi gibi zam yapılmıyor olsa da Lauren zaman zaman araya bir lüks sıkıştırıyor. Bugün bu, mutfak için alınan yeni bir radyo. Fiyatı neredeyse inanılmayacak kadar ucuz. Bu kocaman Walmart'ın hıncahınç dolu reyonlarında baktığı her yerde dikkatini çekmek için yarışan ucuz ürünler var. Kasiyer, Lauren'a iyi günler dilerken Lauren market arabasını, tartışan ailelerle, tek başına reyonlara bakan insanların arasından geçirerek alışverişçilerin gürültüsü ve harcama dürtüsünden uzağa, otoparka çıkarıyor.

Her hafta yüz milyona yakın Amerikalı buna benzer bir tüketim katedraline doğru bir haç yolculuğu gerçekleştiriyor. Market arabalarına en çok koydukları şey ise bildiğimiz muz. Seçenekten yana kıtlık olduğundan değil. En yakın Walmart Supercenter'a uğrarsanız (ABD'yi kaplayan üç bin beş yüz dört şubeyle, size arabayla on beş dakika uzaklıkta bir tane olması muhtemel), raflarda bazıları yenen, bazıları yenmeyen yüz kırk iki bin farklı ürün olacaktır. Hepsine bakmak epey zaman alır. En büyük Walmart, New York, Albany'de. Büyüklüğü yirmi dört bin metrekare, yani dört futbol sahası kadar. Kapıda sizi karşılayan marka temsilcilerini geçince ("Selam, nasılsınız?") gıda, oyuncak, elektronik eşyalar, aletler ve araba için çeşitli ürünlerin yüksek yığınlar oluşturduğu rafları göreceksiniz.

Walmart, var olan en iyi tek nokta indirimli satış mağazasıdır. İNDİRİMİN SÜREKLİ DEVAM ETTİĞİNİ gösteren tabelalar parlak ışıklarla aydınlatılan reyonları daha da çekici hale getiriyor ve insanı cezbeden şeyler dört bir yanda. Fiyat etiketleri ürünleri karşı konulamaz kılıyor, tarifsiz memnuniyet ve daha kolay bir yaşam vadediyor; hepsi de yalnızca birkaç dolar karşılığında.

Walmart ve müşterileri için fiyat her şey demek. Walmart'tan alışveriş yapan ortalama bir insanın hanehalkı geliri Amerika'nın ortalamasının biraz altındadır. Markette alışveriş yapan her beş kişiden biri, ödemeyi muhtemelen devletin en düşük gelirlilere verdiği yemek kuponlarıyla yapıyor. Walmart'ın fiyatlandırması, Lauren Miller gibi müşterilerin (reyonlardaki erkekleri sayısal olarak üçe bir oranında geride bırakan kadınların) bütçelerini daha da geniş kullanmalarına imkân tanıyor.

Bu Amerikan rüyası, ucuzdur. Düşük fiyatlar, Walmart açısından büyük papellere eş değerdir. Her gün tüm Amerika genelinde yaklaşık bir milyon doları kasasına indirir. Dünyanın dört bir yanındaki şubeleri, iki yüz elli milyon dolardan daha fazlasını kazanır. 2016 yılında bu, dört yüz seksen bir milyon

dolar satış değeri anlamına geliyordu. Bu da (yirmi dört saat açık olduklarını varsayarsak) günün her dakikasında harcanan dokuz yüz bin dolara tekabül ediyor. Fiyat etiketlerinde yazan rakamlar düşük olabilir fakat her yerde olmak ve akla gelebilecek her şeyi büyük miktarlarda satmak bunun karşılığını veriyor. Hem herkesin yemek yemesi gerek. Walmart şu an en büyük süpermarket zinciri ama gıdadan gelen bu dolarlar için onunla rekabet eden başkaları da var. Bu konuda en büyük tehdidi Amazon oluşturuyor. Piyasaya kısmen yeni giren bu tek nokta internet mağazası, pahalı ve kaliteli ürünler satan bir market olan Whole Foods'u satın alarak, çevrim içi perakende satış ile fiziksel mağazalar arasındaki ayrımı daha da bulanıklaştırdı.

İster çevrim içi ister mağazada olsun, düşük fiyatlar ve bitip tükenmeyen tekliflerin tapınağında haftalık market alışverişi yaparken market arabasına fazladan birkaç tane daha ürün koymak çok kolay. Banyo için iki dolarlık şirin bir lastik ördeğe ne dersiniz? Altı dolarlık kulaklık? Ya da yirmi dolardan daha ucuz bir radyo? Walmart'ın kârını artıran satışlar ise gıda dışındaki ürünler. Ama bu dolarların çoğu, Walmart'ın kasalarına ya da hissedarlarının ceplerine ulaşmıyor. Lauren Miller'ın yeni radyosunun, yeni evine giden yolu yalnızca birkaç kilometre olabilir ancak parasının dünyanın öbür ucunda yer alan, seri üretimle biner biner radyo üreten bir fabrikaya doğru daha gidecek binlerce kilometre yolu vardır.

Sam Walton "istifle, ucuza sat" imparatorluğu Walmart'ı HER ZAMAN UCUZ FİYATLAR yazan flamaların eşliğinde 1962'de Arkansas'ta kurdu. Walmart, yazar kasasındaki her bir dolardan üç sent kâr etmişti. Yani her daim ucuz maliyet arama baskısı var. Bu, Sam'in hayatının her alanında şiar edindiği bir dünya görüşü. Sam, bir servet kazandıktan sonra bile pikap araba kullanmaya ve iş seyahatlerinde ucuz otel odalarını başkalarıyla paylaşmaya devam etti. Bu da, Amerika'daki alışveriş çılgınlarını harekete geçiren şeyi, başka bir deyişle ucuzluk arayışını

anlamasına önemli ölçüde katkı sağladı. Birçok kişi için bu bir gereklilikten çok arzudan kaynaklanıyor. Sam'in stratejisi, yarım yüzyıl sonra bile hâlâ Lauren Miller gibi sadık kimselerin mağazalarında dindar bir şekilde dolaşmasını sağlıyor.

Sam Walton'ın sözleriyle, "Amerikan yapımı ürünlerin çoğu, fiyat ya da kalite bakımından veya iki açıdan da başkalarıyla yarışabilecek boyutta değil." İşe bakın ki bu durum, son derece kapitalist, Tanrı'dan korkan Bay Walton'ın muhtemelen Lauren Miller'ın radyosunun üretildiği fabrikanın bulunduğu Çin Halk Cumhuriyeti'yle iş birliği yapmaya büyük ölçüde bel bağlamasına yol açmıştı. Walmart, 2004'te Çin'den on sekiz milyar dolar değerinde mal getirdiğini açıkladı. Bu yalnızca iki yıl içerisinde %40'lık devasa bir sıçrama gerçekleştiğini gösteriyor, Walmart'ın 2002'de verdiği, küresel tedarik merkezini Şenzen'e taşıma kararını haklı çıkarıyordu.

Şirket 2004'ten beri konuyla ilgili oldukça sessiz. Bununla birlikte nakliye konteynerleri sayılıp başka verilere bakıldığında, Walmart'ın Çin yapımı mallara yaptığı yıllık harcamanın ortalama on yıl içinde üçe katlanarak elli milyar dolara çıktığı görülüyor. O ucuz radyo Amerika'nın kıyılarına ve market raflarına ulaşan malların oluşturduğu okyanus içerisinde yalnızca küçük bir damladan ibaret. Çin'in doğu kıyısı boyunca ve ötesinde fabrikalar kuruldu. Pasifik'in karşı kıyısına sadece beş gün içerisinde on beş bin konteyner taşıyabilen gemiler inşa edildi. Hepsi de Walmart müşterilerinin doymak bilmez iştahını tatmin etmek için. Çin yirmi bin tedarikçi aracılığıyla toplamda yalnızca bu perakendeciye Almanya ya da İngiltere'nin tamamına sattığı kadar mal satıyor. ABD'de bir Walmart kasasında bir oyuncak, elektrikli alet veya tişört için harcanan her doların büyük çoğunluğu muhtemelen Çinli bir üreticinin kasasına gidiyor.

Walmart kesinlikle Çin'in Amerika'daki tek müşterisi değil ama ABD'nin Çin yapımı mallara harcadığı her on dolardan

birinden fazlasını harcayan o. Lauren Miller zor kazandığı dolarından ayrılarak küresel bir anlaşmaya dâhil oluyor: dünyanın en önemli para birimi karşılığında ucuz elektronik eşyalar. 2017'de, Çin'den ABD'ye hemen hemen beş yüz altı milyar dolar değerinde mal gönderildi, yüz otuz milyar değerinde mal ise tam tersi istikamete gitti. Bu ikisi arasındaki üç yüz yetmiş beş milyar dolarlık fark, ticari açık veya eksiklik, tarihteki en büyük farktı ve kısmen Walmart'ın satın alma alışkanlıklarına bağlı olarak bu yüzyılda yükselmişti.

Lauren Miller milyonlarca Amerikalının günlük rutinini tekrarlayıp Walmart'ta bir dolar harcamaya devam ediyor. Ne var ki bu mütevazı ve kimsesiz dolar muazzam, küresel bir hikâyenin parçası. Dünyanın en çok tüketen ulusunun gürültülü makinesinde bir dişli olmaktan da fazlası; dolar, çağımızın ekonomik ve politik öyküsü haline gelen, yalnızca serveti, işleri ve refahı değil, güç merkezlerini de başka yerlere taşıyan küresel ticaret patlamasının olmazsa olmaz bir parçasıdır.

Bir araştırmaya göre Walmart, Çin'den mal getirmeyi tercih ederek son on iki yıl içerisinde ABD'ye dört yüz bin imalata "mal oldu". Walmart bunu kabul etmiyor. Peki ya ticaretin ortaya çıkardığı, mesela dağıtım ve lojistik süreçlerindeki işler? Hem market alışverişlerinin faturasını düşük tutmak, müşterinin dışarıda yemeye veya sinemaya gitmeye daha fazla para ayırmasına olanak verebiliyor; bu da başka alanlardaki alımları ve işleri artırıyor. Öte yandan bunların aynı türden işler olmadıkları ya da o kadar iyi para kazandırmadıkları da bir gerçek.

Batı'nın istihdam örüntülerindeki bu değişimin gelişmiş ülkelerdeki politikacılar için sorun teşkil ettiğini, çalışanlar ve işletmeler için de zorluk yarattığını reddedemeyiz. İronik olan şu ki ticaretin patlaması, Lauren Miller açısından bir müşteri için

harika olabilir ancak Amerikalı bir çalışan veya iş yeri sahibi için pek de iyi olmayabilir. Hatta bu onun için hiç iş olmaması anlamına bile gelebilir. Sam Walton'ın şirketi, 1985'te mağazanın yeni "Amerikan Ürünü Al" programını duyurmak için önde gelen gazetelere tam sayfa ilanlar verdi. Önceki yıl alınan, üretimin bir kısmını (dönemin eyalet senatörü Bill Clinton'ın isteğiyle) Uzak Doğu'dan Arkansas'ta çökmekte olan bir giyim fabrikasına taşıma kararı gibi bu da Walmart'ın esas müşterilerinin hoşuna gitsin diye tasarlanmış bir hamleydi. Ne var ki Çin'den yapılan ithalatın artmaya devam ettiğini de biliyoruz.

1990'ların başlarından bu yana ABD'de dört buçuk milyondan fazla üretim işi pozisyonu ortadan kalktı. Amerika'nın endüstriyel kalbi Pas Kuşağı, New York eyaleti, Pensilvanya, Ohio ve Michigan'dan Kuzey Indiana'ya, Illinois'ye ve Wisconsin'a kadar uzanıyor. Yurt dışındaki daha ucuz rakiplerle yarışmakta zorlandıklarından, buralardaki fabrikalar sessizliğe gömüldü. Michigan'ın Flint şehri hem General Motors hem de yönetmen Michael Moore'un doğum yeriydi. Dolayısıyla yönetmenin General Motors'un üretiminin nasıl başladığını anlattığı belgeseli *Roger & Me*'nin başrolünde bu şehir vardı. Şirket zirvedeyken Flint'te seksen bin kişiyi istihdam ediyordu; şimdi ise fabrikaların Meksika dâhil, başka yerlere taşınmasıyla bu sayı beş bine düştü. Nüfus yarıya inerek yüz bin oldu. Flint'te kalan her beş kişiden ikisi fakirlik içinde yaşıyor. Yakın zamandaki su kirliliği skandalının bile öncesinde, Flint'te ortalama bir evin fiyatı yirmi bin doların altına düşmüştü.

Bu durum Flint gibi şehirlerde yaşayan aileler ve siyasi temsilcileri için büyük bir sıkıntıdır. Bu yaşlanan endüstrilerin desteklenerek Doğu'daki genç ve dinamik rakipleriyle baş edebilecek seviyeye getirilmeleri konusunda ciddi bir baskı var. Ne ilginçtir ki Amerikan üretiminin emekleme döneminde gelişmesine izin veren de aynı tür beslenme olmuştur. Amerika, 1816 ile 1945 yılları arasında kıyılarına gelen yabancı mallara olabilecek en

yüksek ücretleri uyguladı. Bu fiilî duvarın ardında yeni oluşan yerli sanayi, ABD küresel bir lider haline gelmeden önce bir rakip tarafından engellenme riski olmaksızın gelişebildi.

O halde Amerika, neden her şeyi Amerika'da üretmeyi veya yalnızca Amerikan malları satın almayı seçmiyor? Vatanseverlik politik olarak mantıklı olsa da fazlasıyla pahalıya gelebilir. Sam Walton, bunun yerine, yine yurt dışından edindiği bir düşünce doğrultusunda –18. yüzyıl ekonomi uzmanları Adam Smith ve David Ricardo tarafından İngiltere'de üretilen bir düşünce– raflarını uzaktan gelen mallarla doldurmayı seçti.

Adam Smith adını, basit bir nesne olan toplu iğnenin nasıl yapıldığı üzerine kafa yorarken duyurmuştur. Bu iğnenin yapımı on sekiz farklı aşama içeren bir süreçtir. Smith, her bir iğneyi baştan sona tek bir kişinin yapması durumunda bu kişinin çok fazla iğne yapamayacağını düşünüyordu. Eğer her aşamada başka bir uzman görevlendirilirse, süreç çok daha verimli hale gelecekti. Çok ama çok daha fazla iğne üretip daha fazla kazanabilirdiniz. Yerel pazarın ihtiyaç duyduğundan fazlasını yaptığınızda da bu fazlalığı başka bir şeyle takas edebilirdiniz. Böylece uzmanlaşma teorisi doğmuş oldu.

Bu, bir ülkenin *hangi* alanda uzmanlaşmayı seçtiğini ve hangi boyutta ticaret yaptığını nasıl açıklar? Smith ve takipçilerinden biri olan David Ricardo bunu detaylı bir şekilde ele almışlardır. Mesele şudur: Bir ülkenin, başka bir ülkeden daha ucuza alabileceği ürünleri satın alması, bu ürünleri yurt içinde üretmesinden daha iyidir. Ülke "mutlak üstünlüğe" sahip olduğu malları üretmelidir. Her şeyi daha verimli bir şekilde üretebiliyorsa bile üretmekte nispeten daha iyi olduklarına, "karşılaştırmalı üstünlük" taşıdıklarına odaklanarak kazançlı çıkabilir.

Konu bir şeyi belli bir yerde üretmenin ne kadara mal olduğudur. Bu masrafları etkileyen şeyler nelerdir? Bu süreçte birçok etken söz konusudur: doğal kaynakların ulaşılabilirliği, iklim, toprak, iş gücü, ücretler, kira, yasalar, vasıflar, makineler

ve nakliye. Çin'in kalabalık, genç bir iş gücü var ve yasaları nispeten az. Bir şirketin Amerikalı bir işçi çalıştırmak için, ona, eş değer Çinli bir fabrika işçisine ödeyeceği her bir doların ortalama beş katını ödemesi gerekir. Walmart malları Çin'den daha ucuza alabiliyor çünkü Çinliler düşük teknolojili üretim konusunda uzmanlaştılar. Şenzen'deki fabrikalar, Michigan'dakilerin maliyetinden çok daha az bir bedel ile oyuncak ve elektronik eşya üretebiliyor. Çinli imalatçı –ve diğer herkes için– ABD'ye mal satmak son derece basit bir karar. Dünyada harcanan her beş dolardan biri Amerikalı tüketiciler tarafından harcanıyor; Amerika hâlâ dünyanın en büyük pazarı.

Öte yandan tüm trafik tek yönlü değil. Yıllar boyu devam eden uzman yetiştirme, ılımlı bir iklim ve uygun toprak türü sayesinde ABD, kendine soya fasulyesi için bir niş edinmeyi başardı; toprak erozyonu ve dengeli olmayan su rezervleri yüzünden Çin'in yapamadığı bir şey bu. Mutfak ürünlerinde ve hayvan yemlerinde kullanılan soya üretiminin dünyada üçte birini Amerika yapıyor. Doğal olarak en büyük müşterisi de dünyanın en kalabalık ülkesi. Çin zenginleştikçe ete olan iştahı, dolayısıyla besi hayvanları için yem ihtiyacı da artıyor. ABD'nin 2017'de ihraç ettiği yirmi iki milyar dolarlık soya fasulyesinin yarısından fazlası Çin'e ulaştı ve bu ihracat, son on yılda üçe katlandı.

Yelpazenin diğer ucundaki Amerika, yüksek özellikli, yüksek teknoloji makinelerin satışına hâkimdir. Örneğin Çin geçen yıl Amerika'dan sekiz milyar dolarlık hava taşıtı satın aldı. ABD'nin havacılık ve uzay devi Boeing, ürettiği her dört uçaktan birinin bu yöne gittiğini söylüyor ve heyecanla, Çin'in önümüzdeki yirmi yıl içerisinde toplamda bir trilyon dolardan fazla mal sipariş edebileceğini tahmin ediyor. Piyasanın aslan payını ellerinde tutacağını öngörüyor.

Neden Çin kendi havacılık ve uzay endüstrisine daha çok yatırım yapıp, Amerika kendi halkının ihtiyaçlarına daha fazla odaklanmıyor?

ABD ve Çin'in tüm fabrika işçilerinin uçak ya da radyo yaptığını düşünün. Bunların oldukça usta birer iş gücü olduklarını, nakliye masrafının asgari düzeyde olduğunu ve gümrük vergisi gibi ticari engellerin olmadığı varsayalım. Çin ürettiği her uçak için, mesela yüz bin radyo yapabiliyor diyelim. ABD de ürettiği her iki uçak için yüz bin radyo yapabiliyor. İki ülke de hem radyo hem de uçak üretmeye karar verirse aynı süre içerisinde toplamda üç uçak ve iki yüz bin radyo üretebilirler.

Peki, iki ülke de uçak yapmakta uzmanlaşırsa? ABD ufak bir fedakârlıkla, her fazlalık uçağı üretmek için Çin'den (yüz bin) daha az radyo üretebilir (elli bin). Böylece tümüyle uçaklara odaklanmak için radyo üretimini Çin'e bırakabilir. Bu durumda elimizde ABD'den dört uçak, Çin'den ise iki yüz bin radyo olur. İki ülkede de aynı kaynakları kullanarak tümden daha iyi bir sonuca ulaşıldı.

Peki ya Çin gelecekte uçaklar da dâhil (şu an üretemiyor) *her şeyi* daha ucuza ve daha verimli bir şekilde üretebilirse? Eğer onları Çin'e göre (radyolara kıyasla) daha verimli bir şekilde üretebiliyorsa ABD'nin, uçak üretiminde uzmanlaşması yine de mantıklı olur. Mesela ABD'nin aynı kaynaklarla iki uçak *veya* elli bin radyo yapabildiğini, Çin'in ise üç uçak *ya da* yüz elli bin radyo yapabildiğini düşünün. ABD'nin, yaptığı her uçakla yirmi beş bin radyodan feragat etmesi, Çin'in de elli bin tanesinden vazgeçmesi gerekir. Ekonomistler o uçağın üretiminin "maliyeti"ni bu fedakârlıkla ölçüyor. ABD daha az şey feda ediyor, yani uçak yapmakta karşılaştırmalı üstünlüğü var. İkisi de uzmanlaşırsa, son toplamda sonuç hâlâ daha iyi olur.

Yani uzmanlaşma ve serbest ticaret daha fazla mal ve daha az maliyet anlamına geliyor. Daha az maliyetse düşük fiyat demek. Çin'in, refah düzeyi giderek artan nüfusunun seyahat

tutkusunu tatmin etmek için uçaklara ihtiyacı var, Lauren Miller da Walmart'tan Çin yapımı radyo alarak tasarruf etmiş oluyor. Bunun sonucunda başka şeylere, örneğin hafta sonunda çocuklarını bovling salonuna götürmeye harcayacak daha fazla parası kalıyor.

Düşük fiyatlar, düşük yaşam maliyeti demek. Enflasyon yaşam maliyetinin artış hızına eş değer olduğundan, enflasyon da azalıyor. Enflasyonu bastırmak, böylece ekonomik ve finansal istikrar sağlamak, kendi ülkelerindeki para arzını, faiz oranlarını, dolayısıyla da genel ekonomiyi yönetmekten sorumlu olan merkez bankalarının birincil görevi. Enflasyon için bir hedef oranları var. Fiyatlar bundan daha hızlı artıyorsa, normal olarak bankalar da kredi alma ve harcamayı azaltmak için faiz oranlarını yükseltir ve perakendecilerin fiyatlarını yükseltmelerini zorlaştırır. Çin yapımı ucuz mallar ABD faiz oranlarını düşük tutmaya da yardımcı oluyor, bu da aileler ve işletmeler için kredi masrafını azaltıyor. Ucuz Çin ithalatı Lauren Miller'ın evinin konut kredisini ve evinde yapmak istediklerini karşılayabilmesine olanak sağlıyor.

Kısacası serbest ticaret, her bakımdan daha yüksek bir yaşam standardı sunuyor. Peki, bu gerçekten böyle mi?

Gerçek şu ki dünya yukarıda tarif edildiği gibi işlemiyor, hiçbir zaman da işlemedi. Bir kere konteyner taşımacılığı çağında bile nakliyenin bir maliyeti vardır; hem finansal, hem de ekolojik bir maliyet. Çin'in yerli araba üretiminin sürekli olarak, ABD ve Japonya'dakinin toplamından daha fazla büyümesinin bir sebebi budur.

Ayrıca işçiler o kadar da çok yönlü değiller. Radyo parçalarını bir araya getirme konusunda vasıflı olan biri, bir hava aracı tasarlama konusunda becerikli olmayabilir. Beceriler birbirinden oldukça farklı ve çok da kolay edinilemiyorlar; bu durum Flint gibi şehirler için felaket getiren kitlesel iş kayıplarına yol açabiliyor. Çin üretimi bir radyo için para ödemek, kişisel bo-

yutta mantıklı bir finansal karar olabilir ama ulusal boyutta doğurduğu politik ve ekonomik sonuçlar muazzamdır.

Lauren Miller'ın Walmart'a yaptığı haftalık ziyaret tüm dünyadaki ülkelerde tekrarlanıyor. Dolarlar, avrolar, yenler ve bu alışverişçilerin harcadığı diğer para birimleri, gelişmekte olan ülkeleri dünyanın atölyeleri haline getirerek, buralardaki refahı ateşlemiş oldu. Şimdi Walmart gibi dev perakendeciler Pas Kuşağı'ndaki topluluklara bir zamanlar kendi yaptıkları türden ucuz radyolar satıyor. Artık bu endüstriler piyasanın üzerindeki fiyatları yüzünden varlıklarını sürdüremediklerinden, zamanında buralarda çalışan insanlar geçinebilmek için Walmart gibi düşük maliyetli perakendecilere daha çok bel bağlıyorlar. Üstelik ironik bir biçimde bu durum kısmen Walmart'ın başka ülkelerde ucuzluk kovalamasından kaynaklanıyor. Daha ucuz olan malların bedelini ödeyenlerin Batı'daki fabrika işçileri olduğunu söyleyenlerin sesleri giderek daha çok çıkmaya başladı.

Küreselleşme ve serbest ticaret, teoride *bir bütün olarak* tüketiciler ve ülkeler için avantajlıdır. Teoride. Öte yandan Amerikan seçimlerinde oy verenler Guangzhou veya Tijuana'daki vatandaşlar değil, Flint'te geçim derdine düşenlerdir. Dünyanın geneli için iyi olan, hatta yaşam maliyeti azalıyorsa Amerika'nın geneli için bile iyi olan, muhitin ekonomisi için ve bölgenin sakinlerine karşı sorumluluk taşıyan devlet adamları ve kadınları için her zaman iyi olmuyor. Bazı insanlar, yalnızca Amerika'da da değil, küreselleşmenin ödüllerinin kendilerini es geçtiğini düşünüyor. Oyunun "kaybedenleri"nin feryatları yüzünden milliyetçiliğe ve toplumsal yalıtıma yönelik eğilim artıyor veya herkes için (serbest) ticarettense, en yakın ya da en sevilenlerle küçük ticari anlaşmalar yapılıyor. Bu, oyun alanının yeniden düzenlenmesi şeklinde algılanıyor. Donald Trump, 2016'daki başkanlık seçimini "Yeniden Büyük Amerika" ve Çin'in "haksız" ticaret uygulamalarıyla mücadele etmek vaadiyle kazandı. Çaresizlik, terk edilmişlik ve yıldırıcı haksızlığa uğrama hisle-

riyle yıpranmış olan insanların tam da duymak istediği şeydi bu. Seksen yıllık ticari özgürlüğün ardından, yerel politika ve küresel ekonomi çarpışma rotasındaydı.

Hükümetler çöken endüstrileri veya bölgeleri serbest ticaretin tehlikelerine karşı korumak, hatta belki ticari açığı azaltmak için ne yapabilir? Başlangıç olarak seçeneklerimizi sınırlayabilirler. Çin yapımı radyoyu daha az cazip kılabilir ya da bu radyonun tümden ortadan kalkmasını sağlayabilirler. İnsanların Amerikan ürünlerini mi satın almasını istiyorsunuz? O zaman ithalatı diğerine göre daha pahalı ya da ulaşılması zor hale getirin. Ülkeye giren mallara gümrük vergisi koyun ya da girmesine izin verilen miktara kota koyun.

İşin aslı, gerçekten serbest olan ticaret diye bir şey olduğu söylenemez. Bavulları kaçak mal bulmak için kontrol eden gümrük görevlilerinden, Butan'a giren ürünlerin fiyatını ikiye katlayan ek ücretlere kadar ticaret engelleri her yerde. Birçok farklı biçime bürünüyorlar.

Ülkeler, zaman zaman kendi kıyılarından *çıkan* ürünlere bile vergi getirerek onları yurt dışındaki alıcılar için daha pahalı hale getiriyorlar. Genelde komşulardan daha ucuza satış yapmaya uğraşıldığından kulağa garip gelebilir bu; bunu yapan Çin olduğunda ise daha da garip oluyor. Ama Çin bir ara tam da bunu yaptı. Yüksek uluslararası tahıl fiyatları, satıcıları yurt dışına satış yapmaya özendiriyor ve yurt içinde kıtlığa neden oluyordu. Dengeyi değiştirmek için hükümet ihracatı etkili bir şekilde vergilendirdi çünkü kendi halkını besleme konusunda kaygıları vardı. Çin dünya nüfusunun beşte birini oluşturuyor fakat topraklarının yalnızca %7'si ekilebilir durumda.

Yine bir devlet, bazı Avrupa hava yolu şirketlerinde de olduğu gibi, devlet desteği yoluyla veya vergi kalemini azalta-

rak sorun yaşayan bir endüstriye nakit sağlayabilir. Daha da açık bir biçimde, bir ülke kendi döviz kurunu kontrol etmeyi deneyebilir. Para biriminin değeri ne kadar düşükse, ihraç edilen mallar da bir o kadar ucuz ve cazip olur. Çin'in yapmakla tekrar tekrar suçlandığı bir şey de budur.

Çelik endüstrisi tüm bunlar için harika bir örnek oluşturuyor ve uluslararası gazetelerin manşetlerinde yer alıyor. Çin'in ani yükselişi ve 2008'deki küresel finansal krizden inşa ederek çıkma kararı inşaat alanında bir patlama yarattı; bu da çelik için büyük bir ihtiyaç doğurdu. 2015'e gelindiğinde, dünyadaki çeliğin yarısını Çin üretiyordu, bunun çoğu da yurt içi kullanım içindi. Hükümet hem çelik üretiminde kullanılan enerjiye hem de çelik üreticilerine mali destek sağladı. Bu, Çin'in, çeliği dünyanın başka herhangi bir yerinde üretilenin maliyetinden daha az paraya satabileceği anlamına geliyordu: inceliksiz bir sözcük olan "dumping"[2] terimiyle ifade edilen bir süreç. Bu da tüm dünyada çeliğin fiyatını düşürdü.

Yerleşik çelik üreticileri işe devam etmekte zorlandılar ve bu adaletsiz duruma tepki gösterdiler. Ardından Çin'in inşaat patlaması yavaşlayarak çelik bolluğuna yol açtı. Çin dünyaya daha çok çelik sattı ve fiyatlar daha da fazla düştü. Başka yerlerdeki çelik üreticileri havlu atmak zorunda kaldılar; fabrikaları kapatıp insanları işten çıkardılar. 2016'da ABD'deki çelik üretimi, 1973'tekinin ancak yarısı kadardı.

Çelik endüstrisindeki çöküşün sonuçları, Pas Kuşağı'nın ötesine yayıldı. Bir ülkenin güvenliğini koruyabilmesi için gıda, su ve silah üretimini tek başına karşılayabilmesi gerekir. Bu endüstriler "stratejik" olarak nitelendirilmiştir ve bunları korumak, hepsi olmasa bile çoğu ülke için hayati kabul edilir. Bazı uluslar çelik endüstrisini de aynı gruba koymaktadır.

ABD'nin (ya da herhangi bir ülkenin) endüstrilerini korumasının çeşitli yolları vardır ve bu süreçte bunlardan ek faydalar

2 Dumping, aynı zamanda "çöp atmak" anlamına gelmektedir. (yay. n.)

da sağlanır. İthalat cazibesini kaybederse, perakendeciler tedarik için daha yakına bakarlar. Zorluk yaşayan üreticiler yine bazı fabrikaları çalıştırmaya başlayabilir, var olan işleri koruyabilir, hatta yeni işler yaratabilirler. Ayrıca gümrük vergisi hükümet için fazladan gelir demektir. Bu hem Michigan'daki ailelerin bütçeleri hem de hükümet bütçesi için iyi haber. Şenzen'deki fabrikalar için durum pek öyle sayılmaz. 1 Mart 2018'de Başkan Trump çelik ithalatına %25, alüminyuma ise %10 gümrük vergisi getirileceğini duyurdu. Şöyle bir tweet attı: "Ticaret savaşları iyidir, kolay kazanılır." Sonra da Çin'in Amerika'nın fikri mülkiyetinden fayda sağladığını, yani ABD'nin üretim uzmanlığını kullanarak (istismar ederek), şirketlere ticari sırlarını paylaşmaları için baskı yaptığını iddia ederek Çin yapımı mallarda elli milyar dolarlık bir ek vergi daha teklif etti.

Bunu asırlık bir oyun alanı dalaşını hatırlatan bir gerginlik izledi. Çin de –başlangıçta, Amerikan domuz eti ve şarabını da içeren yüz yirmi sekiz ürün tipi olmak üzere– kendi gümrük vergileriyle tehdit ederek karşılık verdi. Amerika plazma televizyonlardan pillere ve uçak parçalarına kadar bin üç yüz ürüne daha vergi getirme planlarıyla misilleme yaptı. Çin'in buna yanıt olarak vurduğu darbe Amerikan üretimi arabalara, uçaklara ve soya fasulyesine gümrük vergisi getirme planlarını açıklamak oldu. Topyekûn bir ticaret savaşı ihtimali göründü; derken ABD Maliye Bakanı Steven Mnuchin'in deyişiyle iki tarafın da anlaşmaya varmasıyla bu, "askıya alındı".

Böyle bir durumun kazananı olabilir miydi? Bu türden vergiler Şenzen fabrikalarına darbe vuracaktı ama Washington eyaletinde devasa bir montaj fabrikası olan Boeing'i, Michigan'dan Tennessee'ye, Amerika'nın dört bir yanında fabrikaları olan araba üreticilerini ve Iowa gibi yerlerdeki soya fasulyesi üreticilerini etkileyecekti. Yalnızca bir gümrük vergisi *tehdidinin* bile Çin'den altmış milyon tonluk soya fasulyesi siparişinin neredeyse anında iptal edilmesine yol açması dikkat çekiciydi. ABD'deki

(ve bir ölçüde Çin'deki) bazı işçiler, işlerinin ithalatı uzak tutan yasalarca korunduğunu düşünebilirler. Ancak bedeli maaşlarını harcarken öderler, çünkü gümrük vergisi ithal malların daha pahalı olması anlamına gelir. Yaşam giderlerinin fazlalaşması, merkez bankasını, faiz oranlarını yükseltmeye yönlendirir. Dolayısıyla insanların geçimleri risk altında kalabilir. Ayrıca alışverişçilerin paralarının fazla dayanmayacağı gibi, bazı ithal ürünler ortadan kaybolacağından seçenekleri de azalacaktır. Yüksek yaşam standartları da sona ermiş olur.

Üstelik kaybedenler daha da fazla olabilir; tartışan ulusların sınırlarının dışına bile ulaşabilir. Tansiyon yükseldiğinde tek düşen Boeing'in hisseleri olmadı, Fransa'dan Güney Kore'ye kadar uluslararası borsalar da zarar gördü. "Amerikan yapımı" Boeing uçaklarında İngiliz motorları, Kanada'dan radyo seyrüseferleri ve Çin'den titanyum olabiliyor. Çin'den ithal edilen malların vergisi artırılınca, hepsi darda kalıyor. Ortalama bir iPhone'un parçaları Tayvan, Çin ve Almanya da dâhil, en az on iki farklı ülkeden gelir. Washington serbest ticareti sıkıştırırsa bundan etkilenen yalnızca Apple'ın müşterileri veya Silikon Vadisi'ndeki yatırımcıları değil, dünyanın dört bir tarafındaki çalışanlar, şirketler ve tüketiciler olacaktır.

Bir ticaret savaşının etkisi sancılı olabilir. Standard Chartered Bank'teki ekonomi uzmanları vergilerin Çin'in gayrisafi yurt içi hasılasının veya gelirinin %0,15'ini götürebileceğini öngörüyorlar. Dahası ilk bakışta Çin'in kaybedecek daha fazla şeyi varmış gibi görünüyor. Çin toplamda yıllık gelirinin %3'ü için ABD'ye bağlı ama Amerika gelirinin yalnızca %0,7'sini Çin'den sağlıyor. Öte yandan Çin dünyadan daha fazla müşteri çektikçe, Amerikalı tüketicilere olan bağımlılığını on yıl içerisinde yarıya indirirken Amerika'nın Çin'e olan bağımlılığı beş kattan da fazla arttı. Ekonomik darbe, her iki ülke de daha ileriye gidip birbirlerinden ithalat yapmayı yasaklasa elbette çok daha büyük olurdu. Amerika açısından acı, ekonomik olduğu

kadar politik de olur. Amerika'nın yeni gümrük vergilerinden etkileneceğini fark eden AB, Harley Davidson motosikletler, Levi's kot ve burbon viski de dâhil ABD yapımı ürünlerinin vergisini artıracağını söyledi. Çin'in hedef aldığı Amerikan mallarının yanı sıra bu ürünler rastgele, hatta düpedüz tuhaf bir alışveriş listesi oluşturuyor. Ancak bu önlemler, söz konusu malların üretildiği eyaletlere zarar vermeye yönelik tasarlandı. Bahse mevzu eyaletler de hükümet için en önemli oyların bulunduğu ve kilit Cumhuriyetçilerin koltuk sahibi olduğu yerlerdi.

Zaten Çin'den gelen ithal ürünlerin önünü kesmek, Amerika'nın üretiminin yeniden başlamasına nereye kadar katkı sağlar? Üretim sektöründeki istihdam oranları, mesela Amerika Meksika'yla serbest ticaret anlaşmaları imzalamadan *önce* düşmeye başlamıştı. Muhtemelen ABD'deki işleri eskitmekte binlerce kilometre ötedeki fabrikalar kadar teknoloji de rol oynadı. Vergileri artırmak çok da fark yaratmayabilir. Robotlar zaten buradadır.

ABD ve Çin arasındaki bu yeni anlaşma bozulursa, ticaret savaşının etkisi muazzam olabilir. Amerika'nın çiçeği burnunda başkanı Trump, 2016'da Çin mallarına %45 vergi getirilmesini istemişti. HSBC ve Daiwa Capital Markets gibi bankalardaki ekonomistler, bunun sonucunda ABD'ye ihracatın %50 ila %85 oranında veya dört yüz yirmi milyar dolar kadar düşebileceği tahmininde bulundular. Bu, Çin'in gelirini %5 oranında düşürebilir ve milyonlarca işi tehlikeye atabilirdi.

Ticari engellerin etkilerinin net bir örneği olarak Büyük Buhran dönemi Amerika'sına bakmalı. 1920'lerde ekonomide olağanüstü bir patlama yaşandı: Harcama ve borsada üretim ve yatırım çok hızlı bir şekilde çok fazla büyüdü. Bunun böyle devam etmesi mümkün değildi. 1929'daki borsa çöküşünde Wall Street hisseleri değerlerinin üçte birini kaybetti; bu da tüketici güvenine, varlık ve harcamalarına darbe vurdu. Şirketler binlerce işçiyi işten çıkarttı. Ekonominin geleceğinde ani bir dönüşüm olan kısa süreli piyasa durgunluğu, yetkililer finansal sistemi

desteklemek için en başta para basmakta ("nicel genişleme") başarısız olunca, daha da kızıştı. Derken 1930'da Smoot–Hawley Yasası çıktı. Bu yasa, sekiz yüz doksan kalem ithal tarım ürünündeki vergileri artırdı. Hedefi, Kanada ve ABD boyunca çayırlarda gerçekleşen, Toz Çanağı denilen eşi benzeri görülmemiş bir dizi toz fırtınası ve kuraklık yüzünden harap olmuş Amerikan çiftçilerini desteklemekti. Fakir düşen Amerikalılar, bunun yerine yükselen gıda fiyatlarıyla karşı karşıya kaldılar. Diğer ülkeler kendi gümrük vergileriyle karşılık verdi ve dünya ticareti %65 oranında düştü. Bir yüzyıl önce ABD'nin endüstrilerini inşa etmesine olanak veren aynı korumacılık, bu sefer Büyük Buhran'ın sancısını daha da derinleştiriyordu.

Yalnızca ticaret savaşının değil, İkinci Dünya Savaşı'nın yaralarını da taşıyan ABD, mal ticareti üzerindeki vergilerle ilgili bir anlaşma üzerine müzakere yapmak için harp meydanındaki müttefiklerini davet etti. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF), finansal bir politika eş güdümlemek için henüz kurulmuştu; buradaki düşünce, ticareti kolaylaştırmak için bir muadil oluşturmaktı.

1947'de, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) başlığının altında Cenevre'de yapılan tartışmalar, bu engelleri yavaş yavaş ortadan kaldırmakta başarılı olmaya başladı. Yirmi üç ülke arasında yaklaşık kırk beş bin ticari imtiyaz üzerinde anlaşmaya varılarak, on milyar dolarlık ticaret etkilenmiş oldu. Yedi aylık çalışma için fena sayılmaz.

Bu yalnızca başlangıçtı. Bazı ticari engeller varlığını sürdürdü ve kazanılan imtiyazlarda vergileri kaldırmaya değil azaltmaya odaklanıldı. Dünya ticaretini serbestleştirmek için kurallar koymak amacıyla yapılan müzakereler, bir yarım yüzyıl kadar daha devam etti. 1995'te GATT'tan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) doğdu. Bu bir logo değişikliğinden fazlasıydı. GATT'ın amacı, ticaret için bir kurallar kitabı oluşturmakken DTÖ, hâlihazırda koyulmuş olan kuralları geliştirerek daha serbest bir ticareti

yöneten ve destekleyen ve bu kuralları denetleyen bir yapıydı. Bu yapı, koyulan kurallara uyulduğundan emin oluyor. DTÖ'ye üyelik serbesttir ve istikrarlı bir şekilde artmaktadır. 2001'de 143. üyesi Çin olmuştu.

DTÖ'nün şu an yüz altmıştan fazla üyesi vardır. Manşetlerin çoğuna kodamanlar çıkıyor ama DTÖ'nün üyelerinin dörtte üçünü ekseriyetle endüstrilerini geliştirmeye uğraşan düşük gelirli ülkeler oluşturuyor. Bu üyelerle ticari engeller üzerine anlaşma yapmaya izin veriliyor. Hatta DTÖ gelişmekte olan ülkelerin ilerlemesine öncelik vermiş durumdadır.

DTÖ'nün görevinin önemli bir kısmı, üyeler arasındaki anlaşmazlıkları çözmektir ve dünyanın en büyük yasama ve yargı kurumunda, kararlar fikir birliğiyle alınmaktadır. Çin'in pirinç üretimine destek sağlamasına izin verilmeli mi? 2008'deki finansal kriz sonrasında hükümetin mali destek vererek Amerikan otomobil endüstrisini kurtarması adil mi? DTÖ'nün, "birbirleriyle çelişen" raporlardan oluşan kanıtları, sanki çocukların oyun alanlarındaki kavgalarında hakemlik yapıyormuş gibi incelemesi gerekiyor. Varlığının ilk yirmi yılında DTÖ'ye yaklaşık beş yüz şikâyet bildirildi.

Bu şikâyetlerin çoğu damping üzerine; Çin'in çeliğinde olduğu gibi, genellikle hükümetin maddi desteği sayesinde malların üretim maliyetinden daha ucuza satılmasıyla ilgili. Bu kadar ucuz mallarla rekabet etmek imkânsız. Öte yandan da ucuz çelik, mesela dünya genelindeki üretim ve inşaat projelerine fayda sağladı. Bununla birlikte bir ülkenin kuralları çiğnediği görülürse, DTÖ misilleme yapılmasına izin verebilir. AB ve ABD, Çin'den bu ucuz çelik ithalatlarına ek vergiler uygulayabilmektedirler. Öte yandan süreç karmaşık ve zaman alıcıdır; Başkan Trump'ın bunu kendi başına yapmakla tehdit etmesinin nedenlerinden biri de budur.

Bütüne bakınca DTÖ, serbest olmasa da daha serbest bir ticaret oluşmasını sağladı. Dahası ticaret çoğunlukla ekonomilerin

daha hızlı büyümesi anlamına geldiğinden bu durum daha fazla iş, daha yüksek gelir ve bunların yanı sıra tüketiciler için daha fazla seçim ve düşük fiyatlarla sonuçlandı. Yine de ABD gibi daha yerleşik endüstriyel uluslar, DTÖ'nün kurallarının Çin gibi yeni ticaret devlerinin çalışma biçimlerini hesaba katmadığını öne sürüyor. Amerika'nın korumacılık tehditleri, on yıllardır süregelen tavır ve sistemlerde bir değişikliği tetikleyebilir.

Lauren Miller'ın Walmart kasasından bir radyo alma kararı, dolar için uzun bir yolcuğun başlangıcı olacaktır. Bu yolculuk, ABD'nin refahının dünyanın geri kalanıyla yaptığı ticarete olan bağımlılığının yalnızca ufak bir kısmını teşkil ediyor. Daha iyi bir yaşam standardı arayışı, müşterilerin daima daha ucuz mal bulma gayretinde olduğu anlamına geliyor. Lauren Miller'ın Kmart, Target, hatta Amazon'a gitmesini engellemek için Walmart'ın, fiyatlarının düşük kalmasından, mümkünse rakiplerininkinden düşük olmasından emin olması lazım. Bu da, ulaşılabilecek en ucuz tedarikçiden mal almasını gerektiriyor; dünyanın neresinde olursa olsunlar, doların, işletmelerinin ceplerine akmasını sağlıyorlar.

Çin ya da başka ülkeler ABD'ye nasıl böyle düşük fiyatlar verebiliyorlar? Şenzen'deki maaşlar neden ABD'dekinden çok daha az? Walmart'ın Teksas'ta bir kasiyere saati on üç dolardan ödeme yapıp, aynı işi Çin dükkânlarında yapanlara saati iki dolardan az para ödemesi nasıl yanına kâr kalıyor?

Bu çelişki, büyük oranda demografiye dayanıyor. Çalışma yaşında olan dokuz yüz milyondan fazla Çinli var; ABD'deki eş değerinin beş katı. Üstelik ortalama olarak Amerikalı emsallerinden daha gençler. Çin'de bir fabrikaya veya mega mağazaya kadro oluşturmak istiyorsanız, istediğiniz işçiyi seçebilirsiniz ve onları cezbetmek için fazla para ödemek zorunda da kalmazsınız.

Çinli işçiler için, fabrikada çalışmanın alternatifi daha az caziptir. Ülkeler geleneksel olarak ekseriyetle tarımla uğraştıktan sonra üretime ve ardından hizmete odaklı bir ekonomiye geçiş yaparlar. Çin bu sürecin nispeten erken bir dönemindedir. Walmart için oyuncak üreten birçok kişi, son birkaç on yılda, bir çiftlikte sıkı çalışmakla İnci Nehri Deltası'nın daha kârlı sayılabilecek ganimetleri arasında seçim yapıyorlar. Montaj sahasında maaşlar, kısmen daha çeşitli beceriler gerektirdiğinden daha yüksek.

Çin ve Amerika'daki üretim, bugün bile birbirinden çok farklıdır. ABD gelişmiş tasarım isteyen yüksek teknolojili endüstrilerde üstünlüğünü hâlâ koruyor: Ampuldense uçak yapıyor. Bu daha özel ekipman ve son derece nitelikli çalışanlar gerektiriyor; böylece iş gücünün daha üretken olması muhtemel oluyor. Bu, bir bakıma ABD'nin önde başlamasından kaynaklanıyor; ABD kendi sanayi devrimini yüz kırk yıl önce yaşamıştı.

Dünyanın fabrikası olma fikri, Çin'in aklına yalnızca birkaç on yıl önce geldi. ABD, yeni fikirlere ve rekabete olanak sağlayan bir ticaret ortamına bir buçuk yüzyıldır sahiptir. Çin'de, Konfüçyüsçü kültür ve komünizm mirası ne yeniliği destekledi ne de girişimciliği besleyecek bir sistem sağladı. Mesela arazi konusunda özel mülkiyete, daha 1978'de izin çıktı. Çin, bilgi paylaşım özgürlüğünden, vergi sistemine ve fikri mülkiyetin korunmasına kadar, öncü fikirleri teşvik etme ve koruma konusunda bir şeyler yapmakta ağır kaldı. Çok yakın zamana kadar genç yenilikçi şirketleri desteklemektense merkezî iş planlarını takip etmeye odaklanma eğilimindeydi. ABD, 2015'te müteşebbis olmak için en iyi yerler listenin birincisiydi. Çin ise altmış birinci sırada zorlukla ilerliyordu. Öncü fikirler çalışanların daha üretken olmalarına ve daha yüksek maaş almalarına neden oluyor.

Bununla birlikte Amerika, Steve Jobs gibilerine fikirlerini geliştirmeleri için daha fazla özgürlük sağlarken, aynı zamanda, çalışanlarını korumak için, onları bir alanda daha çok kısıtlamış

oluyor. Sağlıktan iş güvenliğine ve çalışma saatlerine kadar, Amerika'da kurallar çok daha sıkıdır. Çin'de çocuk işçilere hâlâ göz yumulabiliyor, asgari ücretin uygulanmaması ve hatta çevre hukukuna uyulmaması görmezden gelinebiliyor. İş yaralanmaları, Batı'da olduğundan çok daha fazladır.

Walmart gibi küresel şirketler, kısmen müşterilerinin tepkisi üzerine Çinli tedarikçilerini denetlemeye başladılar. Ne ki perakendecilere tedarik sağlayan fabrikalar, seksen bin tane ve binlerce kilometre ötede olunca hepsini her daim gözetleyebilmek zor oluyor. İnsan hakları örgütleri, daha ilkesiz patronların kontrolden kaçmak konusunda hünerli olduğunu iddia ediyorlar.

Sonuçlar korkunç olabiliyor; yalnızca çalışanlar için de değil. Tiençin'de, zararlı kimyasalların yerleşime tehlike yaratacak kadar yakın bir depoda güvenliksiz koşullarda saklanması sonucunda gerçekleşen iki büyük patlamada, yüz yetmiş üç insan hayatını kaybetti, bir kümes hayvanı üretim fabrikasında çıkan yangında ise tehlikeli koşullar ve yangın çıkışlarının kilitlenmesi yüzünden yüz yirmi kişi öldü. Bu ikisi Çin'de son yıllarda gerçekleşen büyük endüstriyel kazalara yalnızca birer örnek.

Tek tek işçilerin yaşamlarını etkileyen daha küçük çaplı kazalara sık rastlanıyor. Tazminat kültürü yok, işverenin hastane masraflarını karşılaması beklenmiyor. İşçilerin yerine kolaylıkla yenisi konulabiliyor. İşverenlerin gözünde yaşam, emek kadar ucuz olabiliyor. Çin'deki kimi işçilerin, küreselleşmenin hiçbir avantajından yararlanamadıkları halde, onun için ölümcül bir bedel ödediği söylenebilir.

iPhone'un çıkan her yeni modelinin nefesler tutularak beklenmesi, Apple'ın telefonunun nasıl uluslararası bir yaşam tarzı ikonu haline geldiğini gösteriyor. Telefonların piyasaya sürülüşü Silikon Vadisi'nde gerçekleşiyor olabilir fakat montajı binlerce kilometre ötede, ağırlıklı olarak Foxconn adlı bir şirketin, Çin'in Çengçou şehrinde yer alan fabrikalarında yapılıyor. 2017'de en yeni modelin fiyatı dokuz yüz doksan dokuz dolara kadar çıka-

biliyordu. Bu, yaklaşık olarak montaj üretim hattında çalışan birinin bir aylık maaşına tekabül ediyor. Öte yandan Lauren Miller gibi ortalama bir Amerikalının bu telefonu alacak parayı kazanması, bu zamanın yarısı kadar bile sürmez.

iPhone'un fiyat etiketi, birinci dünya ülkelerindeki hipster'lara güven verecek kadar yüksektir. Kimi tahminlere göre telefonun asıl montaj bedeli, otuz dolar civarındadır. Apple'ın araştırma ve tasarım masraflarını hesaba katsak bile, kâr marjının muazzam boyutta olduğunu anlamak için Steve Jobs'ın beynine ihtiyacımız yok. iPhone, telefonun montajını binbir zahmetle yapan Foxconn işçileri için erişilmezdir. Apple, dünya genelindeki daha varlıklı müşterilerin bir iPhone sahibi olmanın itibarı için para bayılmaya hazır olduğunu biliyor ve fiyatları da ona göre belirliyor.

Apple, daha düşük gelirli ülkeler için biraz daha ucuz bir telefon üretiyor. Çin'de bu model kendisinden ucuz olan markaların önüne geçemedi. Yine de ülkenin Apple'ın en üst modelleri için ana pazarlardan biri olması, Çin'in varlıklı elit kesiminin bu telefonlar için arzu duyduğunu ve ücretini karşılayabildiklerini gösteriyor. Küreselleşme komünizm sonrası Çin'e belli bir Batı özelliği ithal etti: gelir eşitsizliği. Çin'de en zenginlerle en fakirler arasındaki uçurum, Amerika'dakiyle aynı orandadır.

Bütüne bakıldığında Çin'de hayat pahalılığı, ABD'deki kadar yüksek değildir. Kıyafetten konuta, mal ve hizmetin, yani insanların asıl para harcadığı şeylerin ücreti daha düşüktür ama ithal edilen akıllı telefonlar için durum elbette böyle değil. (Bu tabii ki ortalama olarak böyledir. Şangay'daki gösterişli yüksek binaların, banka ve finans kuruluşlarının bulunduğu yerlerle Indianapolis'in banliyölerini karşılaştırırsanız, farklı bir sonuç elde edersiniz. Elbette bunlar istisna.) Genelde Çinlilerin maaşları, Çin'de, Amerikalılarınki kadar yüksek olmuyor; bu yüzden Çinliler Amerikalı emsallerine göre daha düşük bir yaşam standardına sahipler. Buna hava kirliliği ve bireysel öz-

gürlükten mahrumiyet de eklenince Çinlilerin yaşam kalitesi daha az oluyor. Ancak bu durum değişebilir.

Çin, denilebilir ki son elli yılda tanınmayacak ölçüde değişti. Geçen yüzyılın ortasında, sıkı devlet kontrolü altında devasa ölçüde bir sanayileşme gerçekleşti. Sonra 1970'lerde, işletmelerin ne kadar üretim yapabileceği ve mallarını kimlerin alabileceği konusundaki kısıtlamalar kaldırıldı. Şirketler kârlarını ellerinde tutabiliyor ve verdikleri maaşları kendileri belirleyebiliyordu. En önemlisi de yurt dışına satış yapabiliyorlardı. Çin'in dünyanın fabrikası olmasının yolu açılmıştı. Resmî istatistiklere göre 1978 ve 2012 yılları arasında Çin ekonomisi, yıllık neredeyse %10 oranla büyüdü. Bu oranların ne kadar doğru olduğuna ilişkin şüpheler de var elbette ama Çin'in, Amerika ortalamasının birkaç katı bir büyüme gösterdiği de bir gerçek.

İnsanlar kırsal bölgelerden fabrikalara akın ettikçe, gelirleri yükseldi. 1978'den bu yana yedi yüz milyon insan fakirlikten kurtuldu. McKinsey&Company danışmanlarının yaptığı bir çalışma, Çin'deki orta sınıfın hızla büyüyerek 2000 yılındaki hesaplanan beş milyondan iki yüz yirmi beş milyona çıktığını ve daha da yükseleceğini öngörüyor. Bu yeni orta sınıflar, tipik olarak on bir bin dolar ila kırk üç bin dolar kazanıyor, ev sahibi oluyor ve kentte yaşıyorlar. Amerikan rüyasına çok benzer ama bir o kadar da farklı.

Çin nereye gidiyor? Komünist hükümetin kısıtlamalarına rağmen liberalleşme ve bolluğun beraberinde ihtiyaçlar ve arzular da geliyor. Düşük maaşlar, Çin'in ihracattaki başarısının anahtarı olabilir ancak işçiler de karşılık vermeye başladılar. Değerlerinin giderek daha fazla farkına varan işçiler maaşlarının, çalışma saatlerinin ve koşullarının iyileştirilmesini talep ediyorlar. Neden bu sorun yaratan kadro değiştirilip problem çözülmüyor? Çünkü bu artık eskisi kadar kolay değil. Foxconn ve Walmart'ın tedarikçilerinin benzerleri, iş açığını kapatmak için kırsal alanların giderek daha derinlerine dalmak zorundalar.

Bu, kısmen hükümet müdahalesinden kaynaklanıyor. 1979'da, otuz beş yıl sürecek "tek çocuk politikası" uygulanmaya başlandı. Bu politika, yüksek doğum oranını azaltmakta başarılı oldu ama rahatsız edici sonuçlara da yol açtı. Erkek çocukların tercih edilmesi, kız bebeklerin öldürülmesine ve kürtaja neden oldu. Bugün erkek nüfusu, kadın nüfusundan altmış milyon daha fazladır. Nüfusun ortalama yaşı da hızla yükseldi: 2050'ye gelindiğinde her dört Çinliden biri, altmış beş yaşın üzerinde olacak. Çin'in iş gücü, fiilen azalıyor.

Fabrikanın yönetim dışındaki kısmında yeni işe alınan işçiler, eskiden ergenlik döneminde ya da yirmilerinde olurlardı, şimdi ise kırklarında olabiliyor. Çin, uluslararası iş hukuku bakımından yetersiz olsa da, işçiler kendi işçi-işveren ilişkileri sistemini oluşturmaya başladılar. Dünya çapındaki alışverişçilerin sömürüye dayalı iş yerlerinin koşulları konusundaki farkındalıklarının artması ve giderek bu duruma karşı çıkmaları da işverenler üzerindeki baskıyı arttırdı.

Sonuç olarak kazançlar birden arttı. 2014'te tüm Çin'deki maaşlar %9,5 oranında yükseldi; bu, 2000'den beri hak edilmiş gelirdeki en yavaş büyümedir. Kendi maaş çekleri bundan kat kat yüksek olsa da, Batı'daki insanların çoğunun ancak hayal edebileceği düzeyde bir zam yapılmış. Hak edilmiş gelirlerde yakın geçmişte ortaya çıkan bu yükselme eğilimi, Çin hükümetinin beş yılda bir yayınlanan planlarına oldukça uygun bulundu. Yönetim büyümenin daha çok yurt içi müşteriler tarafından sağlanmasını istiyor; bu da ancak ceplerinde nakit olmasıyla gerçekleşebilir.

Bununla birlikte yüksek maaşlar üretim maliyetini de yukarı çekerek Çin fabrikalarını baskı altında bırakıyor. İşletmeler, Walmart'ı suçlayıp sözleşmelerini kaybetme riskine girmektense, maliyeti düşük tutmak için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlar. Seçeneklerden biri üretimi hızlandırmak için daha iyi bir teknolojiye yatırım yapmak, böylelikle de verimi yükseltmek. Yine

Çin dev, çokuluslu bir ülke olduğuna göre Şenzen'de oturup işçilerin gelmesini beklemektense neden iş yeri, işçilerin daha ucuz olduğu bir yere taşınmasın? Örneğin Foxconn şimdi maaşların çok daha düşük, arazilerin ucuz ve vergi muafiyetinin daha fazla olduğu Henan, Siçuan ve Guiyang eyaletlerinde telefon üretiyor. Gerçi bu yalnızca geçici bir çözüm. Eninde sonunda bu bölgelerdeki maliyet de artacak ve şirketler fiyatlarını er geç yükseltmek zorunda kalacaklar.

Daha yüksek bir faturayla karşı karşıya kalan Walmart, buna nasıl karşılık verecek? Ettiği kârdan feragat edip sipariş vermeye devam edebilir. Ne var ki bu, hissedarların canını sıkar. Bunun dışında mağazalardaki fiyatları da aynı doğrultuda yükseltebilir. Bu da müşterilerin canını sıkar ve Target ya da Kmart'ın reyonlarına yönelebilirler. Gerçi bu perakendeciler de aynı sorunlarla karşı karşıya kalacaklardır. Dahası Amazon ve Ebay gibi internet marketlerinin yükselişi, kaynak bulma ve satma modelinde köklü bir değişim yarattı: Satıcılarla üreticileri yeni yollarla buluşturdular ve doların dünyaya akışı için yeni rotalar oluşturdular.

Walmart her zaman için işini başka bir yere götürebilir. Bu, Amerikan malı satın almak için bir fırsat mı? Muhtemelen. Gelgelelim gördüğümüz üzere diğerinden katbekat fazlaya patlayacak. Peki, biraz daha uzakta alışveriş yapılsa? Lauren Miller'ın alım gücünü, en iyi teklifi –bu durumda en ucuz teklifi– veren alır. İşte Vietnam ve Filipinler gibi ülkeler burada devreye giriyor.

Vietnam'daki maaşların yanında Çin'dekiler cömert birer hediye gibidir. Vietnam'da bir tekstil işçisinin aldığı asgari ücret, aylık yüz dolardır. Bu, Çin'deki bir işçinin aynı tişörtü dikmek için aldığı miktarın beşte birinden bile azdır. "Made in Vietnam"[3] etiketlerine H&M'den Uniqlo'ya, ana caddenin en büyük küresel markaları tarafından satılan ve Lauren Miller'ın

3 Vietnam'da üretilmiştir. (yay. n.)

ailesinin gardıroplarında asılı duran kıyafetlerde yaygın olarak rastlanıyor. Walmart, 2013'te Ho Chi Minh kentinde bir satın alma bürosu kurdu. Vietnam ekonomisinde kazanılan her yirmi dolardan üçü, kıyafet ve tekstil endüstrisinden geliyor ve bu endüstri yaklaşık üç buçuk milyon insan çalıştırıyor.

Vietnam, nispeten küçük şirketlerin ve daha az gelişmiş dağıtım sistemlerinin gerek duyduğu, kumaştan fermuara malzemelerin çoğunu ithal etmesi gerektiğinden kısıtlanıyor. Ama hükümetin bu durumu değiştirmek için yeni bir havaalanı ve AB'yle yapılacak bir ticaret anlaşmasının da dâhil olduğu hırslı planları var. Tekstil endüstrisi gelecek yirmi yıl içerisinde ihracat kazancını ikiye katlamak niyetinde.

ABD, Vietnam'ı da kapsayan bir ticaret anlaşmasından vazgeçince, bu planlar sekteye uğradı. Bu anlaşma, yani Trans-Pasifik Ortaklığı (TPP), ABD'nin şu anda Vietnam'dan ithal edilen tekstil ürünlere koyduğu gümrük vergilerini ortalama %17 oranında azaltacaktı. Ne olursa olsun ülke Çin'le kıran kırana rekabet etmeye devam edecektir; bu anlamda bir alternatif olarak fabrikalarının cazibesi giderek artıyor.

Vietnam'daki maaşlar da zamanla artacak. O zaman ne olacak? Dünyadaki perakendeciler bir sonraki ucuz depo tedarikçisini arayacaklar. Bangladeş ve Kamboçya daha ucuz. Öte yandan Dakka'da bin yüzden fazla kişiyi öldüren, Rana Plaza fabrikasındaki çöküş gibi felaketlere sebep olan düzenlemelerin ve uygun prosedürlerin yetersizliği, buraları daha az cazip adaylar haline getiriyor. Bu durum değişebilir. Sonra bir de H&M'in kazak satın almaya başladığı Miyanmar var. Giderek yükselen dinamik ve rekabetçi bir tablo. Lauren Miller'ın doları için verilen savaşa birçok ülke daha katılıyor.

Bu, Çin için ne anlama geliyor? Sağlam bir yer ve itibar edinen Çin'in bir süreliğine daha basit mallar için baş üretici olarak kalacağı kesin gibi görünüyor. Öte yandan telefon üreticisi Xiaomi gibi yurt içinde büyüyen markalar, Çin'in kendine

üretimde olduğu kadar yüksek teknolojili tasarımda da bir niş edindiğini gösteriyor. Artık bunu ABD'ye bırakmıyor. Orta sınıf sayısının ve buna paralel olarak alışveriş alışkanlıklarının da hızla artması, örneğin küresel sahneye ABD borsasında görülen en büyük başlangıçla çıkan e-ticaret devi Alibaba'nın gelişimine yol açtı. Alibaba, 2016'da gezegendeki en büyük perakendeci olarak Walmart'ı yerinden etti; ancak reyonları, fiziksel değil ekseriyetle sanaldı. E-ticaret devleri giderek baskın duruma gelince, küresel ticaretin yol haritasını da değiştiriyorlar. Şu an Amerika en büyük alıcı olabilir ancak nakliye araçlarında, Walmart'a gidecek olan malların kapladığı yer azalıyor. Amerikalılar yakında dünyanın en çok alışveriş yapan ulusu olma onuru için, Çinlilerle rekabet etmek durumunda kalabilir.

Yine de şimdilik, Walmart mağazalarının geleneksel marketlerdeki perakendeciliğine dönelim. Burada, raflarda yükseklere kadar dizilen makul fiyatlı malların birincil kaynağı hâlâ Çin'dir. Lauren Miller'ın Teksas'taki Walmart kasasından yollarını ayırdığı dolar, neredeyse on iki bin dokuz yüz kilometre ötedeki Şenzen'de yer alan bir radyo üreticisinin eline geçti. Fakat o dolar, onda da çok uzun süre durmayacak.

2

Küresel Kırmızı Halıyı Yaratmak ve Üzerinde Çalışmak

Çin

Pekin'deki Çengfang Sokağı, No: 32'yi duydunuz mu hiç? Buckingham Sarayı, Beyaz Saray ya da Kremlin kadar bilindiği söylenemez. Yalnızca Çin ya da Asya'dakilerin değil, Lauren Miller da dâhil dünyanın öteki ucundakilerin bile talihini etkileyen, neredeyse rakipsiz bir ekonomik gücün bulunduğu bir yer burası.

Çengfang Sokağı'nı bulmak için Pekin'in ikinci çevre yolundan (toplamda dört tane var) Pekin Finans Caddesi'nin cam kaplı çelik kapısından girmeniz gerekiyor: Burası Çin'in, zamanında 2008 Olimpiyatları için tamamlanan, Wall Street'idir; içeride bir sürü banko ve alan için itişip kakışan düzenleyicileri görebilirsiniz. Bildik Batılı, kurumsal görünüşlerine rağmen kuleler, Yasak Şehri çevreleyen kadim hutong'ları[4] andıran iç avluların etrafında konuşlanmışlardır. Öte yandan burada olup bitenlerin hiçbir kadim yanı yoktur. Çin borsası Şangay'da olsa da Pekin Finans Caddesi'ni oluşturan bu otuz beş blok, ülkenin en büyük mali ve finansal piyasasıdır. Buradan her gün trilyonlarca renminbi geçiyor.

4 Genellikle Kuzey Çin'de, özellikle başkent Pekin'de bulunan dar sokaklar. (yay. n.)

Merkezindeyse Çengfang Sokağı No: 32 ya da daha iyi bilinen adıyla Çin Halk Bankası bulunuyor. Ülkenin merkez bankası 1949'daki kuruluşundan beri Pekin'de, bu biraz ufak ve giderek sıkış tıkış bir hale gelen, at nalı şeklindeki binada yer alıyor. Mütevazı dokuz katıyla No: 32 daha modern, şaşaalı, upuzun komşularının yanında küçücük kalıyor ama bu görünüş yanıltıcıdır. Banka bu gösterişsiz üsten dünyadaki milyarlarca insanın kaderini etkiliyor.

Dolarımız, devletin mülkiyeti olan ve devlet kontrolünün hâlâ bir parça devam ettiği bu şeffaf olmayan sisteme doğru gidecek. Kuruluşundan sonra Çin Halk Bankası neredeyse otuz yıl boyunca ülkenin merkezî ya da ticari, tek bankası oldu. O zamandan bu yana farklı bankalara ayrılmıştır: Dünyaya açılan devasa bir ekonomi, bölgesel şubeleriyle bile artık tek bir bankanın baş edebileceğinden fazlaydı. Çengfang Sokağı aşırı yüklenme tehlikesiyle karşı karşıyaydı; kendi başarısının kurbanı olmuştu. 1980'lerde Çin Halk Bankası'nın ticari kolu bağımsız ama devlet mülkiyetinde olan dört uzman bankaya ayrıldı: Bu büyük dörtlü Çin Endüstri ve Ticaret Bankası (ICBC), Çin İnşaat Bankası (CCB), Çin Bankası (BOC) ve Çin Ziraat Bankası'dır (ABC).

Lauren Miller'ın doları hızla Şenzen'de yer alan elektronik şirketi Mingtian'a uçtu. Bu gürültülü fabrika, binlerce başka fabrikanın arasında sıkışmış durumda; hayatta kalmak ve gelişmek için diğerleriyle rekabet ediyor. Şenzen yalnızca Çin üretiminin kalbi değil aynı zamanda inovasyon ve parlak fikirlerin üretimle buluştuğu, yeni yeni oluşan Çin Silikon Vadisi de. Buna dâhil olmak için Mingtian'ın dolara ihtiyacı yok. İşçilerine para ödemek ve Çin'in en büyüğü olan on katlı Huaqiangbei elektronik toptan satış pazarından parça alabilmek için ona renminbi – ya da Çin para biriminin diğer adıyla yuan– lazım. O zaman drone veya kamera gibi yeni ürünlere yatırım yapabilir. Dahası

shanzhai'den, yani gerçek ürünler kadar hızlı ama çok daha ucuz bir şekilde üretilen sahtelerinden bir adım önde olabilir.

Mingtian finans memuru, Lauren Miller'ın dolarını yerel para birimi karşılığında ICBC'ye verince –banknot olarak veya şirketin kendi hesap bakiyesinden– bu dolar nereye gidiyor? Merkez bankası ülkeye giren dövizi sıkı bir denetim altında bulunduruyor: Dolarımız banka besin zincirinde yukarı doğru ilerleyerek Çin Halk Bankası'nın kasalarına varıyor. Yalnız kalmayacak.

Çin, küreselleşme oyununda nispeten yeni bir oyuncu olabilir ancak doları hem yurt içinde hem de yurt dışında büyük güce sahip olacak kadar sıkı bir biçimde kucakladı. Ülke ekonomisinin son yetmiş yılda katettiği gelişme, dünyanın ağzını açık bıraktı ve muhtemelen böyle yapmaya da devam edecek. Çin, son yıllarda dünya sahnesindeki başarısını, kısmen dikkati rakiplerinin üzerinden çekerek kazandı. Ekonomide yıldızı yükseldikçe, bölgede bir güç mücadelesi de başladı.

Japonya, Sony ve Toyota gibi tanıdık, her gün kullanılan isimler üreterek ve yüksek teknolojili aygıtlar konusunda başvurulacak aktör olarak, yirminci yüzyılın ikinci yarısında Asya'nın ilgi odağı oldu. Ne var ki yıldızlar yükseldikleri kadar hızlı kayabiliyorlar. Japonya'nın durumunda heyecan ve güven, ekonominin çok fazla şişmesine yol açtı. Gerçek, doksanların başında bir darbe etkisi yarattı: Borsa aniden düştü ve ekonomi de ardından geldi. Sıkıntının bir kısmı Güney Kore ve Tayvan'a kadar ulaştı. Bunu Japonya için "kayıp on yıl" izledi: zayıf bir büyüme ve ortaya çıkan çok az iş. Bu tam da Çin'in en revaçta olduğu zamana denk gelmişti.

Yine de Japonya, A listesindeki varlığını sürdürüyor. Ekonomisi hâlâ dünyanın en büyük üç ekonomisinden biri ve işleri yeniden

rast gitmeye başlıyor. Japonya manşetlere daha az çıkıyor –ve daha az kötü anılıyor– olabilir ama Asya'da zirveye çıkmak için Çin'le kurnazca savaşıyor. Bölgesel adet ve başarı bakımından birbirlerine fazlasıyla bağlı olduklarından gergin bir komedi ikilisi oluşturuyorlar. Bilindiği üzere Çin, Japonya'nın gelişmiş aygıtların montajını yaparken kullandığı temel parçaları üretti. Japonya da Çin'in telefonların da arasında bulunduğu ürünlerin montajını yapmak için ihtiyaç duyduğu gelişmiş parçaları üretiyor. Dahası ikisi de karşı taraftan alışveriş yapan müşterilere bel bağlıyor. Çin'in kendi ileri teknoloji arzularını düşününce, Japonya kendi yıldızının daha bile söndüğünü görebilir.

Son bölümde gördüğümüz üzere Lauren Miller'ın dolarını çekmek, kısmen Çin ile radyo üreticisi Mingtian için gelir ve iş yaratmakla ilgilidir. Ne var ki mesele bu kadarla kalmıyor. Çin ve ABD arasındaki ilişki *parayla* ilgili ama yalnızca para için değil. Bu, Çin'in sahneyi kapma savaşının bir parçası.

Çin'in büyük ekonomik başarısını üreten kim? Zhou Xiaochuan ile tanışın. 2002'de Çin Halk Bankası'nın genel başkanı olarak atandı. Kimya mühendisliği eğitimi alan Zhou Xiaochuan, bir merkez bankası müdürü için alışılmadık görünebilir. Kariyerine tarım alanında başlayan Xiaochuan, daha sonra Çin ekonomisini ıslah etmek için planlar geliştirmek üzere akademiye geçti. 2017'de, ülkenin baş bankacısı olarak üç Çinli başkan ve dünya çapında sayısız rakipten daha kalıcı olmuştu. Varlığını sürdürebilmesinin sırrı neydi? Zhou yenilikçiğiyle ünlüydü; Çin ve para biriminin göklere taşınmasına başarıyla rehberlik etmişti. Çin sürekli olarak alışılmadık durumlarla karşı karşıya kalıyordu; bazı yanlış adımlara rağmen Zhou, karmaşık ekonomiyi idare eden adam olarak nam saldı. On beş yıldan uzun bir süredir komutada olan Zhou, en sonunda emekli oluyor. Halefi Yi Gang, Amerika'da eğitim gören bir ekonomist. Fakat vali yardımcısı olarak uzun yıllar Zhou'nun öğrencisi oldu ve yüksek ihtimalle öncüsünün yaklaşımını sürdürecek.

Bu muazzam güçlü bir pozisyon ama Zhou'nun eşi Li Ling, ayaklarının yere bastığından hep emin oldu. Yakın zamana dek Li, ticaret bakanlığında üst düzey bir simaydı, ticaret anlaşmaları ve tartışmalardan sorumluydu. ABD ekonomisi ve politik idaresi geri adım attığında dahi Çin mallarının Batı'ya akışının nasıl sürdürüleceğini bulmak onun sorumluluğuydu.

Li Ling'in ticari cephedeki gayretleri, Çinli fabrikaların Walmart'a satış yapmasını ve Lauren Miller gibi Amerikalıların alışverişini ve dolarlarını garantiye almasının yolunu açtı. Bu sırada kocası da Şenzen'deki firmaların kazançlarını bankaya yatırmalarını ve faturalarını ödeyebilmek için bu kazancı dolardan renminbiye çevirmelerini kolaylaştırarak bu imalatçıların daha sabit hale gelmelerini ve talebi karşılayacak kadar büyümelerini sağladı. Ticaret ve Çin'in finansal sistemi birbirlerine ayrılmaz bir şekilde bağlıdır.

Çin, 1949'dan bu yana gölgelerden hızla çıkarak gösterinin yıldızı ABD ve kutsal doları ile uzay yarışına katıldı. Hesabın tamamını, kendi şartlarında istiyor. Öte yandan bunun için ABD'nin ana oyunculardan biri olmaya devam etmesine ihtiyacı var. Dolarları kontrol altına alıp onları yaratıcıları ABD'ye karşı bir silaha dönüştürüyor. Bu, aynı zamanda doların karmaşık bir olay örgüsü içerisinde yer alan kilit silah olduğu bir döviz savaşıdır.

Tüm başarılı işlerde olduğu gibi Çin'in de eline çok fazla para geçiyor. ABD'ye (ve dünyanın geri kalanına) radyo ve başka ürünler sattığı yıllar içerisinde zulası hızla büyüdü. Çin Halk Bankası'na muazzam miktarda nakit akışı gerçekleşti. Bu kazançlar birincil olarak ihracatla sağlandığından "dış rezervler" olarak biliniyor. Çin (ve diğer ülkeler) bu parayı çoğunlukla genelde dolar, yen ya da altın olarak veya hızla nakde çevire-

bilecekleri herhangi bir formda tutuyor. Bu para ticaret ya da acil durumda ekonomiyi kurtarmak için kullanılıyor. Çin'de bu rezervlerin oluşumu ve bulundukları yer bir devlet sırrıdır. Lauren Miller'ın dolarının elektronik olarak saklanacağı neredeyse kesin ama altın formunda saklanan rezervler, Pekin'de bir kasaya gidebilir veya ordunun gözetimi altında tutulabilir.

Bu papeller nerede tutuluyor olursa olsun Çengfang Sokağı'nın onları merkezinde sıkı sıkıya tuttuğu ve kuvvet üssünü oluşturmakta kullandığı kesin. Çin ucuz mal ihraç ederek zengin oldu ama bu fiyat avantajı yalnızca radyo montajının düşük maliyetli olmasıyla değil; Çin *para biriminin* değeriyle de ilgili.

Bu dolar bankada bozdurulduğunda, ABD'den diğer yöne gidenden çok daha fazla Çin'e gelen trilyonlarcasından yalnızca bir tanesiydi. Merkez bankası, işletmelerin bu dolarları bankaya yatırmasını talep ederek Çin'deki tüm dolarların sahibi haline gelmişti. Pratikte Mingtian gibiler, kazandıkları dolarlarla, bankadan kendi para birimlerini satın almak zorunda kalıyorlar; bir döviz birimini diğeriyle değiştiriyorlar.

Döviz kuru, basitçe bir para biriminin değerinin diğerine göre ifade edilmesidir. Yuan arayan tüm o dolarlar yüzünden yuanın pahalılaşması lazımdır. Arz ve talep: Yalnızca belli sayıda yuan varsa ve herkes onu istiyorsa, yuan almak için daha fazla dolar vermeleri gerekir.

Piyasa işlem odalarında telefonlara gömülmüş çizgili gömlekli borsa tüccarları, Wall Street'le ilgili filmlerde fazlaca kullanılmış klişelerden ibaret değiller yalnızca. Tüm dünyadaki döviz ticareti odalarında devamlı varlıklardır. Bu erkekler ve sayıları giderek artan kadınlar, döviz kurlarını belirliyor, arz ve talebi birbirine uydurarak farklı para birimlerinin doğru fiyatlara ulaşmasını sağlıyorlar. Dolar almak isteyenlerin sayısı satanlardan fazlaysa fiyat artıyor. Çin, Amerika'ya daha fazla ihraç yaparsa yuana talep artıyor; bu durumda da Çin'in döviz kurunun artması gerekiyor.

Teoride bu böyle işliyor ancak tüm dolarların merkez bankası aracılığıyla satılması gerektiğinden, fiyatı merkez bankası belirleyebiliyor. Uzun yıllar boyunca yapay olarak doların fiyatı yüksek, yuanın fiyatı ise düşük tutuldu. (Yuan almak için daha az dolar gerekiyordu; aynı şekilde, mesela ticarette kullanmak üzere dolar almak isteyen bir Çin işletmesinin daha fazla yuan harcaması gerekiyordu.) Banka bunu dolar başına mantıklı olduğundan daha fazla yuan dağıtarak başardı.

Merkez bankasının sorumluluklarından biri de ortada ekonomiyi döndürecek kadar para olmasını sağlamaktır. Merkez bankası refah çarkının dönmesini sağlayan yakıtı, yani banknot ve madeni paraları tedavüle sokar. Doların istediği fiyatta –döviz kurunda– takas edilebilmesine yetecek kadar para basılmasını sağlar. (Bu riskli bir iştir. Ekonomiye çok kısa sürede fazla para aktarılırsa, çok az mal peşinde çok fazla nakit olur. Talep ve bununla birlikte fiyatların artış hızı da yükselir ki bu da enflasyonun yükselmesi demektir. Banka bundan, "kısırlaştırma" diye bilinen bir teknik tamircilik yoluyla para arzını etkilemeye çalışarak kaçınır. Nakit fazlalığını temizlemek için halka tahvil satar.)

"Dalgalı kur" denilen serbest hareket eden döviz kuru dünyada çok yaygındır. Dalgalanmaya bırakılan para, kendisine değer biçilen yabancı döviz piyasalarında yasal olarak alınıp satılabilir. Ne var ki Çin farklıdır. Çin Halk Bankası döviz ticareti ve kur politikasını düzenleyerek döviz kurunu etkiliyor. İhracat gücünü artırmak için varını yoğunu kullanırken yuanı uzun yıllar boyunca zorla gerçek değerini yansıtmayan bir şekilde düşük tutmuştu. Para birimini düşük tutmak nasıl bir avantaj sağlıyor? Sağlam bir döviz kuru, mutlaka güzel bir şey olsa gerek; küresel sahneye gelen herkesi uzaklaştıracak bir güç ve kudret işareti, ekonomide güvenin bir belirtisi olmalı. Çin niye kutsal doların tacını elinden alıp süper güç imajını nihayetlendirmek istemesin?

Çin'de ihracat patlaması gerçekleşseydi, daha yüksek bir döviz kuru Çin'in ihracatının daha pahalı görünmesine neden olurdu. Bu durumda bu radyoyu bir an önce almak, daha fazla dolar gerektirirdi. Yuan olarak fiyatı aynı kalırdı belki ama dolar olarak fiyatı değişirdi. Bu da Amerikan alıcıları için Çin üretimlerinin çekiciliğini fazlasıyla azaltırdı. Fiyat etiketinin yalnızca birkaç dolar bile fazla olması, Lauren Miller'ın o radyoyu rafa geri koymasına neden olabilirdi. Amerikan malı satın almanın fiyat bakımından o kadar da farklı olmadığını fark edebilirdi. Ya da bunun yerine belki Güney Kore veya Japonya'da üretilen bir radyo alırdı? Bu Çin üreticisine tam bir darbe, Çin içinse bir kayıp olurdu.

Dünyanın kalanına mal satmak Çin'in, Lauren Miller'ın gelirini etkili bir şekilde kendi kıyılarına aktaran en ongun ekonomilerden biri olma biletiydi. Merkez bankası, yuanı düşük tutmak ve ihraç edilen malları Walmart müşterileri için karşı konulamayacak kadar ucuzlatmak amacıyla çok çaba harcadı. Düşük döviz kuru daha ucuz ihraç malları demektir. (Aynı zamanda da ithal malları daha pahalı hale getirerek Çinlileri Çin yapımı ürünleri almanın daha iyi olacağına ikna ediyor.) Buna karşıt olarak güçlü dolar, ABD'de daha yavaş bir büyümeye neden olabilir çünkü ürünlerini daha pahalı yaparak ihracatçılarını dezavantajlı kılıyor.

Para biriminin değerini böyle kontrol etmenin avantajı, belki rekabet üstünlüğünü çalıyor olsa bile kesinlik ve bir dereceye kadar istikrar vadetmesidir. İşletmeler ve tüketiciler mağazalardaki fiyatların yaklaşık ne olacağını biliyorlar. Geleceğin nasıl görüneceğini bildiklerine güvenirlerse yatırım yapma ve harcama ihtimalleri daha yüksek olur.

Çin'in doların değerini yüksek tutmakta (ve ideal olarak yükselmeye devam etmesini sağlamakta) bir çıkarı daha var: İhracat yaparak özenle biriktirdiği o rezervlerin değerini artı-

rıyor. Bu, Çin'i –daha doğrusu Çin hükümetini– daha zengin yapıyor (halkın çok azı bu zenginliği görecek olsa da).

Çin'in para birimini kontrol etmesi bu kadar fayda sağlayan bir şey olduysa, neden rakipleri de aynısını yapmıyor? Birçoğu denemiyor değil (dünyadaki ülkelerin hemen hemen yarısı bir ölçüde hâlâ böyle yapıyor). Kontrolün bir bedeli var, özellikle de merkez bankası ve haneler için. Bir para birimi çok düşük olursa ihracat ucuz olabilir ama ithalat, yurt dışından gelen mallar, çok ama çok daha pahalı olacaktır. Gıdasının çoğunu ithal etmek zorunda olan bir ülke için bu felç edici bir durum olabilir. Daha zayıf bir para birimi iş için iyi olabilir ama haneler için kötüdür.

Sabit para biriminin fazla güçlü olduğu düşünülebilir. Çin'in, acı verici ve pahalıya patlayan bir örneği hatırlaması için sınırlarından fazla uzağa bakmasına gerek yok. 1990'larda diğer birçok Asya ekonomisi küresel sahnede sükse yapmaktaydı. Tayland, Kore ve Endonezya; kaplanlar, yani bir sonraki büyük gelişmeler olarak anılanlar arasında yer alıyordu. İhracat artışları ekonomilerinin gürlemesine neden oluyordu. Yatırımcılar bu beklenmedik refahtan pay kapabilmek için nakit akıtıyorlar, Tayland bahtına olan talebi destekliyorlardı. Derken Tayland ekonomisinin gücünden şüphe etmeye başladılar; bu da büyük belirsizlik dalgası yatırımlarını çekmelerine sebep oldu. Bu, değeri dolar karşısında sıkı sıkıya kontrol edilen bahta olan talebin düşmesi anlamına geliyordu. Böyle bir şey olduğunda genelde merkez bankası talebi artırmak ve paranın değerini yüksek tutmak için kendi parasını akıtır. Tayland hükümeti ve müttefikleri, bahtın düşmesini engelleyecek kadar hızlı bir şekilde para akıtamadılar. Bu, tüm bölgedeki döviz ve borsa piyasalarında şok dalgaları yarattı ve Asya'da tam anlamıyla bir ekonomik krize sebep oldu. Domino etkisi diğer kaplanlara da uzandı, hatta Japonya'da bile çalkantıya neden oldu. Para

birimini sabit tutmaya çalışmak masraflı bir iş olabilir ve ekonominin genelinde sorun yaratabilir.

Birçok ülke para birimlerini kendi haline bırakarak serbestçe dalgalanmasına izin vermenin daha kolay olduğuna kanaat getirdiler ki bu gerçekten de ekonomiye etraflıca fayda sağlayabiliyor. Amerikan ihracatı için talep birden azalırsa dolara olan talep de azalır, böylece kur da düşer. O zaman ihraç edilen malların fiyatı daha cazip olur ve talep yine artar. Dalgalı kur ticaret için bir tür amortisördür. (En azından teori bu şekilde. Pratikte işe yaraması için ihracat/ithalat talebinin fiyat değişimlerine yanıt vermesi gerekiyor. Ve bu yanıt her zaman gelmiyor.)

Oyunu kuralına göre oynayan ve kur dalgalanmasına izin veren ülkeler, oyunu Çin'in oynadığı gibi oynayan ülkelerin hatalı olduğunu düşünüyor. Politikacılar yıllarca Çin'in döviz kurunu düşük tutarak ihraç ettiği malların fiyatını da yapay bir şekilde düşük tuttuğunu söylediler. Amerikan üreticisinin Lauren Miller'ın yaptığı alışveriş için Mingtian'la rekabet etmesi imkânsız.

Çin'in merkez bankasının kendi mallarını avantajlı göstermek için aşırı bir kontrol kullandığı düşünülüyordu ve davranışları tüm dünyadaki gazetelerde korkunç başlıklar atılmasına neden oldu. Sabit bir para biriminin politik bir bedeli olabilir. Çin "ticarette adil oynamayan" bir "manipülatör" olmakla suçlandı. Bu yalnızca boyalı basına özgü bir sansasyonalizm değil. ABD başkanına kadar üst düzey politikacılar, Asya devinin "hile yaptığını" ve Amerika'yı "baltalamak" için "topyekûn döviz savaşı" açtığını iddia ettiler. Kulağa asabi bir ağız dalaşı gibi gelebilir ama burada mevzubahis olan son derece ciddi bir mesele.

Yalnızca ABD değil, Asya'nın üretim yapan diğer ulusları da ihraç ettikleri malların Çin'in hareketleri yüzünden dezavantajlı bir duruma düştüğünü düşünüyorlar. Yıllar boyu Japonya da dâhil birçok ülke kendi döviz kurlarıyla oynadı ama en çarpıcı olanı Çin'inki oldu. Amerikalılar Çin'i kurnazlık yaparak, kendi

üreticilerinden daha ucuza satıp bu muazzam ticaret açığının oluşmasını sağlayıp kendi işlerini çalmakla suçladılar. Bu şikâyetler arttıkça Çin de sonunda döviz kurundaki kontrolünü azalttı. Ama yalnızca biraz. Yuanın değeri, hâlâ dolara göre altı buçuk ila yedi arasında seyrediyor; bir on yıl öncekinin hemen hemen aynısı. Mingtian'ın rekabet üstünlüğü devam ediyor.

Çin hükümetinin para birimi üzerindeki saplantılı kontrolü, yıllar içerisinde yol boyunca kazanılan bu trilyonlarca dolara sıkı sıkı tutunması anlamına geldi. Öte yandan bu dolarlar devasa bir yatağın altında veya Çengfang Sokağı'nın bodrumunda depolanmış değil. Çin'in geleceğine yatırım yapmak için kullanıldılar.

Para sorun olmasa ne satın alırdık? Yalnızca birkaç milyonları olsaydı Lauren Miller veya Mingtian'ın sahibi yazlık evlerin, hatta tropiklerde bir adanın ve gidip gelişi rahatlatacak bir özel jet veya yat almanın düşünü kurabilirlerdi. Elimizdeki para bu lüks malların fiyatından kat kat fazla olursa neler başarılabilir? Microsoft'un kurucusu Bill Gates sıtmayı yenmeye karar vererek yüz trilyon dolara yaklaşan kişisel servetinin hatırı sayılır bir kısmını bu hayırsever uğraşa aktardı. Ama Çin'in üzerinde oturduğu nakit yığını bundan bile fazla. Belki dünya hâkimiyeti? Cazip olurdu, hatta Blofeld'le aynı hamurdan yapılmamış insanlar için bile. Para hem düşmanlar hem de müttefikler üzerinde güç satın alabilir, hem de –Çin'in de öğrendiği üzere biraz yaratıcı düşünmeyi gerektiriyor olsa bile– epeyce.

Mingtian dolarını, nasıl kazanıldığının kanıtıyla –yasal ticaret– birlikte Çin Endüstri ve Ticaret Bankası'na yatırdı. Derli toplu bir takım elbisesi, seyrelen saçları ve tel çerçeveli gözlüğüyle bankanın neşeli genel başkanı Yi Huiman, tam bir banka müdürü gibi görünüyor. Çin'in ihracat kazancının oluşturduğu

muazzam yığın, buranın dünyanın en büyük bankası olması demek ve kasaların anahtarları da Yi Huiman'da. Yalnızca 2016'dan beri başkan ama buradaki otuz yıllık kariyerinde bankanın servetinde âdeta patlama yaşandığını gördü.

Peki, gelen tüm bu dolarlarla ne yapacak? Burası Çin olduğundan pek de bir seçeneği yok aslında. Dolarları, bankanın belirlediği kur üzerinden yuanla takas edilmek üzere merkez bankasına göndermek zorunda. Mingtian yuan, Çin Halk Bankası da dolar alıyor. Sonra bu dolarlar uygun bir şekilde SAFE kısaltmasıyla bilinen Devlet Döviz Kuru İdaresi'ne gidiyor. Bu parayla ne yapacak?

Söz konusu olan ister zor günler için sakladığı ufak birikimiyle Lauren Miller, ister para yığınlarına sahip olan SAFE olsun, ikisi için de aynı şey geçerlidir. Paranın boş boş durması bir şeye yaramıyor. Bir kere fiyatlar yükseldikçe bu para daha az dayanacak, daha az mal alacak; "reel" değeri düşecek. Yani bu parayı kullanmak kazandırıyor.

Para mutluluk satın almayabilir ama seçenek alabiliyor. Ne kadar çok paranız varsa seçenekleriniz de o kadar fazla olur. Fazla nakdi olan herkes –yani yatırımcılar– uzun ve çeşitli bir seçenekler menüsüyle karşılaşırlar. Her restoranda olduğu gibi seçimleri bütçe, zevk ve isteklerine bağlıdır.

Mesela size lezzetli ufak bir lokma ya da eşit boyutta midenizi bulandırma riski taşıyan bir yemek sunabilecek bir fast food seçeneği düşünün. Hisse senedi –bir şirketten pay almak– yatırımcı dünyasının kızarmış tavuğudur. Alıcı, şirketten bir parçaya sahip olur ve yanında garnitür olarak da nüfuz veya oylama gücü alır. Nüfuz sahibi olmak iştahınızı mı kabartıyor? Daha çok hisse sipariş edin. Güce aç değil misiniz? Ufak bir porsiyon da yeter. Hisse fiyatları artarsa, lezzetli bir kâr için onları satın. Benzer şekilde hisse fiyatları düşüp ağzınızda kötü bir tat bırakabilir de.

Damak zevkine daha az hitap etse de, kazanma şansının daha yüksek olduğu bir yol klasik bir yemektir: devlet tahvili. Devletler tahvilleri vergilerden aldıkları paranın üzerine koyarak harcamalarını finanse etmek için kullanırlar. Sistem, kredi gibi çalışır. Devletin çıkardığı kâğıt parçasını ya da tahvili alırsınız, devlet de size faiz öder. Kredinin süresi dolduğunda paranızı geri alırsınız. Tahvillerin riski düşük olduğundan genelde yatırımcılara düşük faiz öder ama devletler çoğunlukla parayı geri ödeme konusunda iyidir. Nispeten sıkıcı ama güvenli bir seçenek.

Sonra bir de spesiyal var: restoranın özel ilgi gösterdiği bir yemek. Siparişin biraz önceden verilmesi ve hatta ödemenin peşin yapılması gerekebilir. Bu uzun vadeli yatırımdır; mesela bir inşaat projesini finanse etmek gibi. Yatırımcıların, başarı beklentisiyle ağızları sulanır bir halde, nasıl sonuçlanacağını beklemeleri gerekir. Elbette ortaya umulduğu kadar muhteşem bir şey çıkmayabilir. Risk unsuru hep vardır.

Risk ve Çin merkez bankasının doğuştan arkadaş oldukları söylenemez. Bankanın geleceği hesaplaması daha olağan. Merkez bankasının politikasını belirleyen Zhou Xiaochuan, doları kolayca teslim etmiyor. Çin hükümeti hedefinde kutsal dolarla ve kazandıkları konusunda son derece korumacı davranarak, dünyanın montaj hattı olma yolunda varlığını riske attı.

Sonuç olarak bu dolarların çoğunu ABD'ye geri yollamanın en iyisi olacağına karar verdi. Çin ABD tarafından çıkarılan "ABD hazine tahvilleri" olarak bilinen tahvillerin büyük bir alıcısı oldu. Çin, bu klasik yemeği epeydir sipariş eden Japonya gibi devletlerin yemeğini yıllardır kıskanıyordu. Artık aynı yemeği o da yiyebiliyor.

Yatırımda düşük risk genelde düşük mükâfat demektir ama Çin'de olduğu gibi, yatırımcının elinde üç trilyon dolar değerinde tahvil varsa, %1'lik bir faiz bile ciddi ölçüde artar. Üstelik nakit gerektiğinde kolaylıkla satılabilirler.

Dünyanın en büyük demokrasisinin hükümeti oldukça güvenli bir bahis olarak görülüyor. Düşük riskli, sağlam bir geri dönüşü var ve rahatça nakde çevrilebiliyor. Çin'in bu kadar büyük bir pay oluşturmasına şaşmamalı. Ne var ki Çin'in kararı mantıklı bir finansal planlamadan fazlası; özellikle Amerika'yı ve dolarını seçmelerinin stratejik nedenleri var.

Doların avantajlı pozisyonu 1944'te, New Hampshire dağlarındaki bir otelde sağlamlaştırıldı. Burada düzenlenen bir konferans uluslararası finansal istikrarı sağlamayı amaçlıyordu. İsmini otelin bulunduğu Bretton Woods'tan alan anlaşma, Amerikan devlet adamlarının tahakkümündeydi. Doları uluslararası rezerv döviz ilan etti. Bu, doların küresel ticaretin resmî para birimi olduğu, uluslararası ticaretin çoğunun onunla yapılacağı anlamına geliyordu. Böylece dolar diğer ülkeler tarafından arzulanan bir para birimine dönüştü. Birçok para biriminin değeri dolara bağlandı veya dolar karşısında farklarına göre "sabitlendi". Buna karşılık olarak doların değeri de altına göre sabitlendi. Bu sabit sistemin bozulmaması için fon transferlerine sıkı kontroller uygulandı. Kısmen ABD'de basılan dolar sayısını denetlemek üzere Uluslararası Para Fonu kuruldu. Amaç istikrar sağlamaktı. Fakat sistem işe yaramadı.

Bu döviz kontrolleri ve sabit kurlar, 1970'lerin başında büyük oranda serbest bırakıldı. Ekonomiler büyüyüp farklılaştıkça, paralarının değerlerini sabit tutmak sürdürülemeyecek kadar karmaşık ve pahalı bir hale geldi. Sistem sürdürülemiyordu. Tayland'ın yirmi beş yıl sonra yaşayacağı durumdan çok da farklı değildi.

Yine de bir şey değişmeden kaldı: Dolar hâlâ ana rezerv para birimidir. Dünyadaki merkez bankalarında tutulan nakit paranın %70'ini oluşturmaktadır ve ticarette kullanılan standart ödemedir. Doların krallığını sürdürmesiyle, ABD devlet tahvilleri sahip olunabilecek en prestijli ve en güvenli tahviller olarak görülüyor. Yine de Çin'in öneminin artmasıyla yuanın

doları döviz ağacının zirvesindeki yerinden edeceğine ilişkin tahminler var. Yuan stoku, Çin'e büyüyen kuvvet üssünü desteklemek için güvenli ve istikrarlı bir kazanç sağlıyor. Bunun yanı sıra Çin'e Amerika üzerinde bir kontrol unsuru da veriyor.

Farklı bir açıdan bakalım. Lauren Miller gibi Amerikalı tüketiciler ucuz Çin mallarına bayılıyorlar. O zaman Çin hükümeti ABD hazine tahvili almak için Lauren'ın dolarını kullanabilir. Bunlar Amerikan hükümetine fon sağlayarak, hükümetin okul inşa etmesine, yaşlılara emekli maaşı vermesine ve orduya ödenek ayırmasına olanak veriyor. Bu durum paranın ABD ekonomisi boyunca akmasını sağlıyor, Lauren'ın haftalık alışverişine destek oluyor. Başka bir deyişle Çin, ABD hükümetinin borcunun bir kısmına "sahip" ve Amerikan halkına para sağlıyor. Amerikalılar harcamaya devam ediyor, hesabı Çin ödüyor.

Amerika bu çarkı döndürmek için neden bu kadar çok tahvil çıkarıyor? Gerçek şu ki bu konuda pek bir seçim şansı yok. Amerika, askerî harekât, yaşlanan ve hem emekliliğe hem de sağlık hizmetine ihtiyaç duyan bir nüfus, finansal krizler; bunların hiçbiri ucuza mal olmuyor. Yıllar içerisinde Amerikan hükümeti diğer birçok hükümet gibi, faturaları ödemek için vergiler aracılığıyla yeterli para toplayabilme konusunda sorun yaşamaya başladı. Çoğu hükümete benzer bir şekilde ABD de bilanço defterini dengeleyebilmeyi tercih eder. Ne var ki borç almak zorunda kaldı ve borçları büyüyor. Tahviller para ödünç almanın ucuz bir yolu; Amerika'daki ortalama bir banka kredisinden çok daha ucuz. Üstelik Çin gibilerinin bu tahvillere duyduğu iştah epey kabarık.

O dolar Amerika'da basılıp, bir banliyö Walmart'ında harcanmış olabilir ama Lauren Miller'a mı, Mingtian'a mı yoksa Çin hükümetine mi ait olduğu tartışmalıdır. Lauren Miller konut kredisini dolarla ödüyor ve bu masrafın düşük tutulmasını kısmen Çin'e borçlu. Nasıl mı? Bir devletin tahvillerine talep fazla olunca –Çin'in ABD tahvillerine olan talebi gibi– tahvilin

fiyatını artırıyor, bu da hükümetin aynı geri ödemeyle baştan daha fazla nakit ödeme alması demek. Yani ABD hükümeti borç aldığında daha az faiz ödüyor, Çinli "mukriz" ise daha düşük bir geri ödeme veya getiri alıyor. Bu da finansal sisteme sıradan Amerikalıların aldığı konut kredisi gibi kredilerde daha düşük faiz olması şeklinde yansıyor. Dahası Çin'den ithal edilen o ucuz mallar ABD'deki fiyatları düşük tutuyor ki bu da faizleri düşük tutmaya yardım ediyor.

Lauren Miller yerel olarak dolar kazanıp, aynı zamanda komşuları olan market çalışanlarının maaşlarını ödemesi için yerel markete verdiğini, hareketlerinin tümüyle Amerikan olduğunu düşünebilir. Ama satın alma tercihleri, onun maddi durumunu belirleyen gelir, fiyatlar ve faiz oranları gibi kilit unsurların binlerce kilometre uzakta bir yerin etkisi altında olması anlamına geliyor.

Bu, ABD için riskli bir durum değil mi? Ya Çin havlu atıp tüm tahvillerini satmaya karar verirse? Amerikan ekonomisinin kesesinin ağzını kontrol etmek değil mi bu? ABD ekonomisi, jeopolitik güç gösterisi yoluyla haraca bağlanabilir mi?

Çin, 2016 yılında parasını yeniden kardı ve yüz seksen sekiz milyar dolar değerinde tahvil sattı. Bu tam da Amerika, Çin'e olan düşmanlığını saklamayan Başkan Trump'ı seçtiği sırada gerçekleşti. İş ve ticaret basını "Amerika'nın en büyük alacaklısı Trump'ı uyarmak için tahvilleri düşürmekten çekinmiyor" gibi manşetler atmakta gecikmedi. Öte yandan bu tahviller kendilerine kolayca yeni evler buldu. Sekiz ila dokuz sıfırlı bir borç el değiştiriyor ama Walmart'ın reyonlarında ve ABD'deki ofislerinde yaşam, sıkıntıdan uzak bir şekilde sürüyor. Çin kendini ABD için kilit bir ülke yapmış olabilir ama bu konumunda ne yalnız ne de vazgeçilmez. Amerikan *Bloomberg*'ten bir gazetecinin de dediği gibi: "Rahat olun. Çin'in ABD borcu satışından sağ çıkarız."

Amerika'nın borcunun ne kadar arttığı konusunda endişeler var. Tahvillerine olan talepten cesaret alan ABD, borç almaya devam ediyor. Neyse ki tahvillerinin itibarı sadece Çin'de değil tüm dünyada sürüyor. Japonya, ABD hazine tahvillerinin sunduğu güvenli sığınağa epeydir düşkün; Çin yalnızca onun yolundan gidiyor. Japonya 2016'da bu belgeleri en çok toplayan ülke olarak Çin'i geçti; başka bir deyişle ABD üzerinde daha fazla gücü var.

Bu iki ülkenin hemen peşi sıra gelen ABD tahvili hamilleri, süper güç olmaktan oldukça uzaklar. 2016'da İrlanda'da iki yüz otuz milyar dolarlık tahvil tutuldu. Cayman Adaları'ndaki daha bile göz kamaştırıcı. Altmış bin sakiniyle bu küçük Karayip bölgesi, iki yüz altmış beş milyarlık ABD hazine tahviline ev sahipliği yapıyor. Gerçi her iki durumda da bu tahvillerin sahibi merkez bankası değil, şirketler. Fazlasıyla cömert vergi yasaları, İrlanda ve Cayman Adaları'nı koruma fonları ve başka finansal kuruluşlar için harika birer liman yapıyor ve en havalı finansal kumarbazların bile ABD hazine tahvilleri gibi güvenli yerlere para koymaları gerekiyor. Yüksekte uçan bu kimselerden Bölüm 8'de daha ayrıntılı bahsedeceğiz.

Peki, yatırım neden Çin'den ABD'ye doğru, tek yönlü bir şekilde ilerliyor? Japonya ve başka birçok ülkenin olduğu gibi Çin'in de kendi devlet tahvilleri var. Ama Çin dokuz trilyon dolar değerindeki tahvillerinin yurt dışından satın alınmasını yasaklayarak alışılmadık bir şey yaptı. Kontrolcü kontrol edilmek istemiyordu; ta ki Pekin 2017 Haziran'ında yabancı nakit çekmek üzere, para piyasalarını açmak için yapılan bir hamlenin parçası olarak bu türden satışlara izin vereceğini duyurana dek. Bu, bölgesel ve küresel gücün daha da kaymasının başlangıcı olabilir.

İki ülke tedirgin bir karşılıklı bağımlılıkta hapsolmuş olabilir ama bu, Çin'in ABD'yi haraca bağlayabileceği anlamına gelmiyor. Çin'in yerini almak için tetikte bekleyen, nüfuz ve

Amerika'nın tahvillerinin güvenilirliğini isteyen daha birçok ülke var. Dahası 2018 baharında ticari tansiyon yükseldiğinde Çin, ABD tahvillerini "düşürmekle" tehdit edeceğine ilişkin hiçbir işaret vermedi. Yine de bu durum, dünyada hepimizin birbirimize ne kadar bağlı olduğumuzu gösteriyor. Tıpkı Amerikalı alışverişçilerin Şenzen'dekilerin geleceğini belirlemesi gibi Pekin ve Tokyo'daki merkez bankası çalışanları da Walmart'ın reyonlarında dolaşanların geleceğini etkiliyorlar.

Çin bu dolarları biriktirerek muazzam bir servet ve kendi kıyılarının çok ötesine uzanan bir nüfuz sahibi oldu. Ne kadar çok kazanırsa o kadar güç sahibi oluyor. Ancak bu durmadan değişen bir oyun; Vietnam ve Güney Kore gibileri Çin'in ihracat üstünlüğünü yavaş yavaş ortadan kaldırmak için birbirleriyle yarışıyorlar.

Çin her taraftan risk altında. ABD, borcunun çoğuna sahip olan Çin'e yakından bağlıysa (bazılarına göre fazla yakın), Çin de mallarını satmak için ABD piyasasına fazla bağlı. Bu da onu savunmasız kılıyor. Önemli olan büyümenin nereden geldiğidir ki bu her ülkenin karşı karşıya kaldığı bir zorluk. Peki, büyüme nedir? Nasıl sağlanır?

Bir ekonominin büyümesini sağlamak için gelirini, yani gayrisafi yurt içi hasılasını (GSYİH) artırmanız gerekir. İsminden de anlaşıldığı üzere GSYİH, bir ulusta tüm yıl boyunca üretilen her şeyin toplamıdır: çiftliklerde, inşaat alanlarında, Mingtian'ınki gibi fabrikalarda ve ister özel sektörde ister hükümet kontrolünde olsun ofislerde. GSYİH'yi ölçmenin üç yolu vardır: harcanan her şeyi toplamak, üretilen her şeyi toplamak veya herkesin kazançlarını toplamak. GSYİH'nin büyümesini artırmak ya da pratikte ülkeyi daha zenginleştirmek için birçok seçenek söz konusudur. Tek yumurta üçüzleri gibi, bu önlem-

lerden hiçbiri diğerinden üstün değildir ve her biri ufak farklılıklar taşıyabilir. Milyonlarca insan ve işletmenin üretimini hesaplarken ufak farklar olması kaçınılmazdır.

Çin, endüstri ve üretime odaklandı. Bol bol mal üretiyor tamam ama bunları kim alacak? Çin'in yükselen geliri, çalışanlarının daha fazla tüketici gücüne sahip olması demek olabilir ama dolardaki dalgalanma Amerikan piyasasına göre hâlâ oldukça mütevazı. Çabalarını Amerikalı tüketicileri çekmeye yöneltmesi mantıklı: Amerikalılar hem daha fazla ürün alabiliyor hem de iPhone'da olduğu gibi, üzerine pek düşünmeden daha yüksek fiyatları karşılayabiliyorlar.

Öte yandan Çin'in küpünü doldurmak için denizaşırı ülkelerdeki zengin tüketicilere bel bağlamak, riskli bir strateji, iki ucu keskin bir kılıç olabilir. Tamam, metaforlarımızı daha da karmaşıklaştıralım: Pekin'de bir deyişin ifade ettiği üzere "Su tekneyi taşıdığı gibi batırabilir de."

Ya ihraç mallarına olan talep biterse? 2008 finansal krizinin sonrasında Ekim 2008 ile Mart 2009 tarihleri arasında küresel ticaret düşmüştü. Martın sonunda, önceden satılan her altı ürün için yalnızca beş tanesi el değiştiriyordu. Krizin kaynaklandığı yer olan ABD'den gelen talep özellikle kötü etkilendi. Bu bir ders olmuştu: Çin hükümeti ABD devlet tahvillerine her zaman için güvenebilecekken, Lauren Miller'ın maaş günü ikramı olarak süpermarkette düşünmeden para harcamasına daima güvenemezdi. Bu, Lauren, ailesinin bir sonraki ay başındaki bütçesinin nasıl olacağından endişeleniyorsa daha da doğru olacaktır.

Beklenmedik zenginlik sırasında Çin fabrikaları ve tesisleri mantar gibi bitiyor, çelik fabrikaları olanca güçleriyle çalışıyordu. Çin satabileceğinden çok mal üretmişti. Burası Çin olduğundan, bundan etkilenenler ağırlıklı olarak devletin sahip olduğu firmalardı. Hükümetin başına masraflı bir bela açılmış, ellerinde yığınlar dolusu satılmamış mal kalmıştı. Büyümenin

ateşini söndürmemek için kendi içine bakması gerekti. Hükümet artık tüketicinin devreye girme zamanının geldiğine karar verdi.

Çin hükümeti, halkının Lauren Miller'a daha çok benzemesini istiyor. Yalnızca yemek ve içecek gibi temel kalemlere para vermelerini değil, ara sıra zevk için de yuan harcamalarını arzuluyor. Bu, bütün olarak ekonominin büyümesinde farkı yaratan bu türden bir harcamadır. Çin'deki haneler genel olarak böyle anlamsız harcamaların karşılanabildiği bir noktaya ulaşıyorlar. Üstelik burada yararlanılacak sağlam bir havuz var; Çin hanehalkları artık yılda beş trilyon dolar kazanıyor.

Bu hem hükümet hem de Çinliler için düşünce yapısında muazzam bir değişiklik. Bunun sonucu 2016'nın ilk yarısında Çin'in büyümesinin dörtte üçünün vatandaşların harcamasından kaynaklanması oldu. ABD'ye radyo ihraç ederek Lauren Miller'ın radyosu için mücadele etmek geri planda kaldı. Gelirler yükseldikçe, yurt dışından gelen birinci sınıf markalar Çin'de dev şirketler haline geldiler. Sinema gişelerinin kazançları yalnızca bir yıl içerisinde %50 arttı. Yurt dışına seyahat etmek popüler oldu. Geçen yıl yaklaşık yetmiş milyon Çinli, yurt dışına seyahate çıktı. Çin şu an dünyanın en büyük araba üreticisi. Dahası en hızlı başarıya ulaştığı piyasa, spor arazi araçları (SUV), yani Amerikan tüketiciliğiyle eş anlamlı hale gelen parlak benzin canavarlarının piyasası oldu. Dahası, 2015'te hizmet sektörü –mağazalar, restoran ve benzerleri de dâhil– ilk defa ekonomideki üretimin yarısını oluşturdu.

Çin'in artan arzusu ABD'ye de yardım edebilir ama muhtemelen Flint, Michigan'dakilere değil. Çin'in ABD'den üç yüz altmış yedi milyar dolar tutarında ticaret fazlası var. Bu, ülkenin *görünür* ticaret bilançosu olarak da bilinir çünkü kolaylıkla görülebilen ve sayılabilen fiziksel malları kapsar. Bununla birlikte sınırlar arasında ticareti yapılan başka şeyler –çoğunlukla hizmetler– de var. Çin de Amerika'nın ürettiği bu *görünmez* mallar için büyük bir arzu duyuyor. Mesela Hollywood. Çin'de

sinemalarda her yıl yalnızca otuz dört yabancı film gösterilmesine izin veriliyor ama Amerika'nın en iyileri –ve fiyaskoları– düzenli olarak gişe listelerinin en üst sırasına oturuyor. Seyircilerin muazzam sayısı düşünülünce, Çin'deki sinemaların kazançları birkaç yıl içerisinde ABD'dekileri geçebilir. ABD aynı zamanda artan gelirlerinden yararlanarak 2015'te seyahate iki yüz elli milyar dolar harcayan Çinli turistlerden de kazanıyor. Buna eğitime, yazılım lisanslarına, finansa ve başka alanlara harcananları da ekleyince Çin, Amerikan hizmetlerinin en büyük dördüncü yabancı alıcısı oluyor. Bu ticaret alanında ABD'nin 2017'de Çin'den otuz yedi milyar dolar ticaret fazlası oldu. Bununla birlikte genele bakılınca, Çin'in "cari işlemler dengesi" olarak bilinen şeyde –gelen ve gidenlerin toplamı– yine ABD'den ticaret fazlası var.

Yine de ekonomideki çoğu rakamın yüzde yüz doğru olma ihtimalinin düşük olduğunu hatırlamakta fayda var. Dünyadaki tüm ülkelerin ticaret açıklarını ve fazlalarını topladığınızda, dengelenmeleri gerekiyor ama dengelenmiyorlar. IMF'ye göre dünyanın 2015'te yaklaşık iki yüz elli milyar dolarlık bir cari hesap fazlası oldu. Galaksiler arası bir alışveriş çılgınlığına kapılmadıysak bu nasıl mümkün olabilir? Gerçek şu ki yurt dışına gönderilen arabalarla radyoların değerini saymak görece kolay olsa da, gerçekleşen her bir hizmetin değerini doğru kaydetmek daha zor. Ticaret rakamlarında, koltuğun arkasında bir daha bulunmamak üzere kaybolan paralar gibi daima bir hata unsuru vardır.

İster yerli bir ürün veya hizmet, ister değerli ithal mal satın alıyor olsunlar Çinli elitler, Amerikalılar gibi para harcamaya başladılar, çünkü onlar gibi kazanmaya başladılar. Zenginlerin servetine değer biçmek hep zordur ve bu, Çin kadar şeffaf olmayan bir ülkede özellikle daha zordur. Bununla birlikte ülkede 2016'da bir buçuk milyon dolara sahip olan milyonerlerden epey bulunduğu düşünülüyor. Peki ya süper zenginler? Çin'in

yaklaşık üç yüz trilyoneri var ve UBS'deki bankacılara göre bu kulübe her beş günde bir yenisi ekleniyor. Küresel ekonomiyi nasıl dönüştürdüğünün bir işareti olarak, kendi çabalarıyla milyoner olan her üç kadından biri Çinli. Ultra zenginler nüfusun ufak ama giderek artan bir şekilde önem kazanan bir bölümünü oluşturuyorlar ve erişimleri oldukça ortada. Prada ve Burberry'den Chanel'e, lüks markalar artık satışlarının üçte birini Çin'de yapıyorlar.

Yeni zenginler özel tasarım ürünü saatleriyle el çantaları içinde yüzedursunlar, Çin'in büyümesindeki değişimin bir bedeli olmuş olabilir. Batık kredi miktarı 2010'dan beri büyük ölçüde arttı. ABD ve Avrupa'nın yıldız ışığının 2008'deki küresel finansal krizle zayıflamasına yol açanla aynı durum bu. Tüm dünyadaki medya yorumcuları, Çin'in Batı'nın başarılarından ders çıkardığından ama başarısızlıklarını önemsemediğinden endişeli.

Bu riskleri bir kenara bırakırsak Çin'in tüketicileri ekonomik kaslarını esnettikçe ve Çin başka ülkeler için bir pazar olarak büyüdükçe ekonomik gücü daha da belirginleşiyor. Ancak yurt içindeki büyük yenilenme Çin'in arzularını tatmin etmeye yetmedi. Yurt dışından kazandığı tüm o dolarların beraberinde güç fırsatı da geliyor ve hisselerle tahvillerden bile daha büyük finansal mükâfatları olan yatırımlar var. Sonuçta bir ülkenin isteyebileceği tahvilin de bir sınırı vardır. Bu seçenek, kendi halkın için istihdam, iş fırsatları ve belki de ihracat talebindeki düşüşten sonra boşta kalan makineleri kullanmak için bir yol sağlıyorsa çok daha iyi olur.

Yurt dışına yatırımı artırmanın zamanı geldi. Bu, Çin'de ofis ve fabrika kurmaktan kâr eden epey yabancı firma görmüş Yi Huiman gibi banka patronları için kolay bir hamledir. Çin giderek bu oyunculardan biri olmak ve başka yerlerdeki hareketten bir parça koparmak istediğine karar veriyor.

Küresel ticaret bağlantıları yeni bir şey değil. İlk İpek Yolu, iki binyıldan daha uzun bir süre önce, Çin'in Han Hanedanı döneminde kurulan bir ticaret yolları ağıydı. Doğudan batıya, antik dünyanın ticari bölgelerini birbirine bağlıyordu. Yirmi birinci yüzyılda Başkan Xi Jinping, Çin'in kudretini sağlamlaştırmak için kendi Yeni İpek Yolu'nu duyurdu. Söylediğine göre barış, kapsayıcılık ve serbest ticaretin yolunu açmayı, eskinin ticaret savaşlarından uzaklaşmayı ve yeni bir ekonomik diplomasi biçimi sunmayı hedefliyordu. Plan, Çin'i Güneydoğu ve Orta Asya, Orta Doğu, Afrika ve Avrupa'yla bağlayacak ve Çin'in parasıyla karşılanacak yollar, tren yolları, limanlar, enerji santralleri ve yakıt boru hatlarından oluşan bir ağ inşa etmek üzerine kurulu. Çin köprüler mi kuruyor yoksa ülkeyi eleştirenlerin söyleyeceği üzere, kontrolünü yaymak üzere yeni edindiği zenginlikleri mi kullanıyor?

Yurt dışındaki uzak yerlere yapılan tüm yolculuklar gibi bu da heyecanlı ama bir o kadar riskli bir girişim. Bu risk, Çin için büyük bir değişiklik oldu ama yine de kabul edildi. Bu, dolarımızın kaderinin Pekin Finans Caddesi'nin kasalarında kalmak olmadığını gösteriyor. Yedi saat dilimi öteye atlayarak seyahatinin bir sonraki durağı olan Nijerya'ya, demir yolunda bir keşif yolculuğuna çıkacağı yere gidiyor.

3

Nijer Deltası'nda Aşkı Bulmak

Çin'den Nijerya'ya

Antik liman şehri Calabar, Nijerya'nın güneydoğu köşesinde yer alıyor. Cennet gibi, huzurlu bir yer olan Calabar botanik bahçeleri, müzeler ve vahşi yaşam sığınaklarıyla övünüyor. Gel gör ki bu güzel dış görünümünün ardında Calabar'ın karanlık bir tarihi var. On yedinci ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında burası önde gelen bir köle limanı, insan ticareti için önemli bir aktarma merkeziydi. Bu kirli dönem Calabar Köle Müzesi'nde kayıtlıdır. Ama günümüzde Calabar bir turizm ve eğlence merkezi olmaya odaklanıyor. Yıllık karnavalı "Afrika'nın en büyük sokak partisi" olarak övülüyor.

Pekin'den yaklaşık 11.162 kilometre uzaklıkta olan Calabar, Çin'in dolarlarından bir kısmını gönderdiği yerdir. Tuhaf, manasız bir seçim gibi görünebilir. Öte yandan Çin Halk Bankası burada parti yapmak veya güneşlenmek için bulunmuyor: Her bir dolar, hem para hem de güç getirmeyi vadeden, titizlikle planlanmış bir yatırım kararının parçasıdır. Bu türden bir ilgi şehir için yeni bir şey değil. Batı'nın, on sekizinci yüzyıl Batı Afrika'sındaki koloniciliğin habercisi olan varlığı bile, Nijerya'nın ürünlerinden çıkar sağlamak için tasarlanmış bir yatırım kararı olarak görülebilir. Şimdi Calabar yeniden dünya ticaretinin bir aktörü oluyor.

Şehir, Nijerya'nın finansal başkenti ve Çin'den Afrika'ya akan yüksek miktarda dolardan faydalananlardan biri olan Lagos'tan yaklaşık sekiz yüz kilometre uzakta bulunuyor. Nijerya hükümeti 2014'te iki şehir arasında kıyı şeridini izleyen bir demir yolu inşa etmek için Çin Demir Yolu İnşaat Şirketi'yle on iki milyar dolarlık bir anlaşma imzaladı ve para Çin'den ağırlıklı olarak krediler halinde geldi. Bu sermaye, Şenzen'deki radyo üreticisinin Lauren Miller'dan aldığı doları yatırdığı Çin Endüstri ve Ticaret Bankası gibi bankaların kasalarından çıkıyordu.

Demir yolunun amacı yalnızca Lagos şehri elitine rahat bir sahil rotası kazandırmak değildi. Yirmi iki istasyonluk hat, Nijerya'nın otuz iki eyaletinin onundan geçecektir. Bu eyaletlerin içinde petrol üreten Nijer Deltası bölgesinin de olması anlamlıdır. Nijerya 2016'da günde iki milyon varil petrol çıkarmıştı. Bu büyük bir miktar ama Nijerya'nın o yıl, Suudi Arabistan hatta Kanada gibi ilk on petrol üreticisinden biri olmasına neden olacak kadar değil. Ancak önemli olan Nijerya'nın petrolünün niceliği değil; niteliği. Bu, gezegendeki en kaliteli petrollerden biri olduğundan araba ve uçaklarda çok rağbet görüyor. Calabar demir yolu Nijerya'nın ekonomik başkentini üretim bölgesinin kalbine bağlayacak. Fikir, hükümetin, bu Batı Afrika ülkesini dünyanın en önde gelen ekonomilerinden biri yapmayı hedefleyen büyük yirmi beş yıllık planı Nijerya Vizyon 2020'de ortaya çıktı. Çin de yardım eli uzatıyor.

Çin neden dolarını dünyanın öbür ucundaki bir demir yoluna yatırıyor? Yurttan bu kadar uzakta yer alan, Çin'in kendi halkına görünürde faydası çok az olan bir projeye yatırmak için çok fazla para bu.

Çin, küresel olma arayışında. Son on yılda yatırımlarının ölçeğinde patlama yaşandı. 2014'te ilk defa, denizaşırı yatırımı

kıyılarına ulaşanları geçti. Dolarımız Nijerya'da, çoğu Çin'in parasını yurt dışında harcamayı tercih eden devlet firmalarından gelen milyonlarca başka doların yanında.

Çin şu an denizaşırı yatırım kaynaklarının ilk üçünde yer alıyor ve ilgilendiği alanlar gerçekten çok çeşitli. Şimdilik Nijerya demir yolunu kenara bırakalım. Aston Villa, Wolverhampton Wanderers ve West Bromwich Albion gibi İngiliz futbol kulüplerinin sahipleri artık Çinli oligarklar. Büyük Çin şirketleri *Godzilla* gibi filmlerin yapımcı şirketlerinin sahibi. Uçuş karşılaştırma sitesi Skyscanner artık Çinli bir firmanın elinde. New York'un en ikonik otellerinden biri olan Waldorf Astoria, bir bölümü lüks dairelere çevrilmek üzere Çinlilere satıldı. Bir futbol kupası kaldırmak Çin'in gerçekten de dünya sahnesinde öncü bir aktör haline geldiğini göstermenin başka bir yolu. Ama bunlar prestijli mal varlıkları ve âdeta gösteriş projeleri.

Stratejik yatırımları Çin'in uzun vadeli hırsları için daha önemli. Avrupa enerji santralleri ve su sağlayıcılarında önemli hisseleri var. Amerika'daki huzurevlerine bile para yatırmış durumda. Çin kontrol sağlamak ve yaşamın ana öğelerinden para kazanmak için küresel ölçekte gücünü ustalıkla kullanıyor. Toplumun devamlılığı enerji ve su gibi temel öğelere bağlı ve nüfuslar, özellikle de refah içindeki Batı nüfusu hızla yaşlanıyor.

Bunlar Çin'in yurt dışı atılımlarından yalnızca birkaç tanesi. Çin, dolarını emlaktan eğlenceye, tüketim mallarından altyapıya kadar birçok alana yayıyor ve servetini inşa ettiği düşük değerli üretimin taşıma kayışının ötesine geçen, çok sayıda ve çeşitli arzusunu gözler önüne seriyor.

Bu durum birçok gözlemciyi huzursuz etti. Bu tür projelere "doğrudan yabancı yatırım" (DYY) denir. Bu, genelde bina veya somut şeylerin satın alınmasıdır ama bir şirketten veya başka bir ülkeden kayda değer bir hissenin alınması da bu minvalde düşünülebilir. Her türden DYY'nin ortak özelliği, yatırım ister

fabrika ister demir yolu ister şirket olsun, yatırımcıya bir ölçüde kontrol sağlamasıdır.

Çin'in 2016'da Avrupa'daki yatırımlara harcadığı miktar, diğer taraflara yaptığı yatırımın dört katıydı. Çin'in harcama çılgınlığı devam ettikçe, bu harekete karşı çıkışlar da büyüyor; bu özellikle de Çin'in kendi önemli endüstrilerini kontrol eden yabancı ülke çıkarlarını engellemesinden kaynaklanıyor. Bu, Çin'in ardında, Yeni İpek Yolu'nu çağıran bir mülkiyet izi bırakıyor. Avrupa 2008 finansal krizinden büyük zarar gördü ve Çin'in yatırdığı para birçok eksiği kapattı.

Daha az önem arz eden bir şekilde, İngiltere'nin ikonik markalarından biri olan Weetabix'in 2012'de Çin'in eline düşmesi, endişeyle karşılandı. Tadı aynı kalacak mıydı? Kahvaltıda mangalda pişmiş domuz etli çörek yemeye alışık bir ulus, tam tahıllı mısır gevreğini ya da yumuşak kurabiyeyi ne yapacaktı? Sonuçta Çinli alışverişçiler markayı kabul etmedi ve Weetabix 2017'de bir Amerikan şirketine satıldı. Çin, daha ciddi düzeyde Birleşik Krallık'ta yapılan yeni enerji santrallerini de destekliyor ve su şirketlerinden hisse satın alıyor. Çin'in bu kadar hassas ve hayati bölgelerde kontrol sağlamasının ülkeyi hem ekonomik hem de stratejik bakımdan savunmasız bırakacağına ilişkin endişeler var. Yabancı sahiplerin, şirketleri –daha az hayati olanları bile– ülkelerindeki destekçileri için kâr sağlamak üzere çalıştıracağı, yerel işçiler ve müşterilere zarar vermek pahasına masrafları kısacağı konusunda da kaygılar söz konusu. Nijerya ve İngiltere'yi ayıran binlerce kilometre olabilir ancak göreceğimiz üzere Çin'in yatırımı ile ilgili kaygıların çoğu aynı.

Küresel mülkiyet ve güç haritası son yetmiş beş yıl içerisinde can alıcı bir değişim geçirdi ve DYY akışları her yerde. Yirminci yüzyılın ortasına dek denizaşırı bölgelerde harcayacak ve yatırım yapacak sermayesi olan ülkeler –en görünür olarak ABD, Birleşik Krallık ve Fransa gibi eski imparatorluk sahipleri– genelde Batı'da konumlanıyorlardı. Meta bakımından zengin bölgeleri

sayesinde ticaretten hem finansal olarak hem de ekonomik güç bakımından kâr edebiliyorlardı. Bu imparatorlukların dağılmasını taşıma ve endüstri için artan petrol ihtiyacı izledi ve bu hayati ürünün fiyatı arttı. Bu da Ortadoğu'nun, son derece etkili sermayelere sahip olan petrol baronlarını yarattı. Suudi Arabistan ve Norveç gibi petrol zengini devletler genelde fazla nakitin ya da ulusal varlık fonlarının içinde yüzerler ki bu da tipik olarak gözlerin kazanç ve nüfuz elde edebilecekleri bir yer bulmak için dünyada dolaşmasına neden olur.

Sonra bir de, biz hızla yaşlanan çalışanların emekliliğimiz için kenara koyduğumuz para var: emeklilik fonları. Fonun büyümesi gerekiyor ama biz muhtemelen uzun yıllar boyu oradan para çekmeyi planlamıyoruz. Bu yüzden bu fonu yönetenler, kısa yoldan para kazanmaktansa, belki de sonuçta daha tatminkâr (ve daha güvenli) olacak projelere para sağlamaktan mutluluk duyuyorlar. En zengin bölgelerdeki en büyük işverenler çoğunlukla en çok fona sahip olanlardır. Listenin en başında Japonya ve ABD'nin kamu çalışanı fonları yer alıyor. Emeklilik yatırım fonlarının derinleşen cepleri ve hırsları Kanadalı öğretmenlerin –daha doğrusu emeklilik birikimlerinin– sahip oldukları bir şirket aracılığıyla Nijerya'nın açık denizdeki petrol sahalarına karadan kablo sağlamasına neden oldu. Nijerya'nın geleceği ile onlarınki kelimenin tam anlamıyla birbirine bağlı. Öte yandan bu fonun üyeleri kontrolle ilgilenmiyorlar; doğru düzgün bir getiri onlar için daha önemli.

O zaman tüm bu DYY parası en son nereye gidecek? 2016'da küresel yatırımcılar için en popüler istikametler, dünyanın en büyük alışverişçilerini ve onların harcama arzularını besleyenleri içeriyordu. Çin üçüncüyken ABD birinci oldu, Birleşik Krallık da ikisinin arasında kaldı. (Neden minicik Birleşik Krallık burada olsun? Bu, dünyanın en büyük bira üreticisinin de aralarında bulunduğu bir dizi büyük şirketin devredilmesinden kaynaklandı.) Yatırımcıların, dolarlarını kazanma şansının yüksek

olduğu yerlere yatırmayı tercih etmelerini vurgular bir şekilde Hollanda, Brezilya ve Avustralya gibi ürün bakımından zengin piyasalar da ilk ona girdi. Petrolüne rağmen Nijerya bu üst katmanda yer almıyor.

Her bir doların transferi, karşılığında bir miktar kâr veya güç talep etmektedir. Artan sermaye hareketleri mülkiyet ve ekonomik denetim alanında değişimlere sebep oluyor. Çin'in Nijerya'ya girmesi küresel demir yolu inşaat piyasasını ele geçirme arayışından daha fazla bir anlama sahiptir. Bu, Çin'in, ticareti iki tarafta da canlandırmak için altyapı inşa etme planı olan Yeni İpek Yolu tasarısının önemli bir parçasıdır. Çin bu yoldan hem finansal hem de başka bakımlardan çok daha fazla yarar görmeyi umuyor.

Çin Demir Yolu İnşaat Şirketi başkanı, Nijerya demir yolunu "karşılıklı olarak fayda sağlanacak bir proje" olarak tarif etti. Çin'in Nijerya'ya çelikten trene, dört milyar dolar değerinde ekipman ihraç etmesine olanak vereceğini belirtti. Demir yolu inşaatı Çinli firmalar için hazır anlaşmalar ve iş sağlıyor. Çin'in, imalat endüstrisini skalanın yüksek teknoloji, yüksek beceri ve yüksek değer ucuna doğru ilerletme planında ileriye doğru atılan bir adım bu. Hepsi dünya çapında benzer projeler üstlenme teşebbüsünün bir parçası.

Ama konu Çin'in Nijerya'ya ilgisine gelince, tüm yollar –burada demir yolu değil– petrol ve hammaddelere çıkıyor. Çin bu konuda yalnız değil; Afrika'ya kıta dışından yatırılan paranın neredeyse yarısı, akıllı telefonların anahtar bileşenlerinden kobalt ve elmasın da dâhil olduğu maddelerin peşinde.

Çin bankası için Nijerya'ya yatırım yapmak güç ve nüfuzla ilgilidir. Yine de Çin'in dolarını yatırdığı Nijerya altyapı pro-

jelerini elde etmek için çokuluslu şirketlerle, bankalarla ya da başka zengin devletlerle rekabet etmesi neredeyse hiç gerekmedi.

Nijerya'ya giden DYY'nin çoğu İngiltere-Hollanda devi Shell ve Amerika'nın ExxonMobil'inin de aralarında bulunduğu petrol şirketlerinden geliyor. Nijerya'nın doğal kaynaklarının bolluğu ve potansiyelinin yüksekliğine rağmen diğer yatırımcıların çoğu, ülkenin projelerini desteklemek istemiyor. Onlara göre risk çok fazladır; ek fayda sağlamayı bırakın, ilk yatırımlarını bile geri alamama ihtimalinin oldukça yüksek olduğuna kanaat getirdiler.

Zengin bir ulus veya özel bir şirket olduğunuzda paranızı nereye yatıracağınızı seçmek biraz internet üzerinden flört etmeye benziyor. Seçenek çok fazla. Flört ederken aslında adayları bir grup faktör üzerinden değerlendiriyorsunuz: dış görünüş, espri anlayışı, ortak inançlar ve diş macununun kapağını kapatmayı hatırlayıp hatırlamamaları. Sonra her bir özelliğin sizin için ne kadar önemli olduğunu sıralıyorsunuz. Hassas bir süreç olabilir ama puan çizelgesi üzerinde ayrıntılı bir biçimde çalışırsanız, karşılığında mükemmel uyumu yakalayabilirsiniz.

Bu süreç potansiyel yatırımcılar için de aynıdır. Onların da tüm istediği dolarlarının çekici, uygun bir partnerle tatmin edici ve uyumlu (ve mümkünse kalıcı) bir ilişkisi olmasıdır. Öte yandan kurbağaları eleyip Beyaz Atlı Prens veya Prenses'e ulaşmak için farklı bir grup faktörü ölçüp tartmaları gerekiyor. Risk mükâfata karşı.

Çin'in yaptığı gibi yurttan çok uzak bir üs inşa edecekleri, uzun süreli bir ilişki mi istiyorlar yoksa daha yakından, daha az riskli bir ilişki mi? Proje ne kadar çekici? Üst düzey mi? Büyük bir finansal getiri vadediyor mu ve bunun yanı sıra, sahil demir yolunun yaptığı gibi yurt içindekiler için ticaret ve iş de sağlıyor mu? Riskli mi? Politik iklim nasıl? Hükümete paranızla ilgili güvenebilir misiniz yoksa kurallarla yasaları yatırımınıza zarar verecek biçimde değiştirir mi? Belirsizliğe karşı beklentileri tarttığınızda, beklentiler ne kadar olumlu

görünüyor? Ülke kargaşaya yatkın mı? Bunlar yatırımcıların düşünmesi gerekenlerden yalnızca birkaçı.

İngiltere'yi on dokuzuncu yüzyılda Nijerya'ya çeken şey, zengin bir kaynak damarı ve ürettiği malların satılacağı tutsak piyasaydı; tıpkı diğer Avrupa uluslarını Afrika'daki ülkeleri kolonileştirmeye teşvik eden nedenler gibi. Şu an Nijerya'nın Çin için aynı türden bir çekiciliği var; palm yağı (tabii on dokuzuncu yüzyılda insanları asıl çeken başka türden bir yağdı). Palm yağı sabuna dönüştürülüp Avrupa'daki koloni sahiplerinin çarklarının dönmesini sağlayabiliyordu. Bununla birlikte Batı, Afrika'dan mümkün olduğunca –kakao, yağ ve kahve gibi– hammadde çıkarmakla uğraşırken, diğer alanları geliştirmedi veya sahip olduğu endüstri bilgisini paylaşmadı. Yollar ve demiryolları inşa edildi fakat bu sadece tutumlu efendilerin kullandığı yerlerde yapıldı. Servet ile güç birkaç sektörde ve birkaç kişinin elinde toplanmıştı. Yirminci yüzyılın ortasında birçok imparatorluk çöktüğünde ortaya çıkan güç arayışı geniş kapsamlı bir etnik ve bölgesel çatışmaya neden oldu.

Sonuç olarak Nijerya, petrolüyle olduğu kadar politik istikrarsızlığı, emniyeti suistimal, yolsuzluk ve sivil kargaşasıyla da ünlendi. Ne ironiktir ki Batı'nın Nijerya'yı potansiyel ortaklarının bulunduğu listeden silmesi ve Çin'in tetikte olması büyük ölçüde bu durumdan kaynaklanır. Boyutu ve petrol rezervleri Nijerya'yı en uç örnek yapıyor ama koloniciliğin aynı mirası, risklerin mükâfata bu sefer daha az da olsa ağır bastığı düşünülen, bölgedeki diğer ülkeler için de geçerli. Petrolün yerine kakao, kahve, çay veya palm yağını koyun, Gana ve Kenya size benzer hikâyeler anlatsın. Politik istikrar ile güvenliğe ilişkin endişelerin gerçekliği ve algılanışı yüzünden doğal kaynakların cazibesi azalıyor.

Nijerya için yirminci yüzyılın ikinci yarısı, askerî diktatörlüklerle doluydu. 1999'da demokratik yönetim geri döndü ama bu, istikrarsızlık ve huzursuzluğa çare olmadı. En yüksek

resmî mertebelerde dahi yozlaşma ve sermaye suistimali olduğu iddialarının da önüne geçmedi. Kolonicilik zamanlarında olduğu gibi, petrol sahalarının getirdiği güç ve servet yalnızca bir avuç elit Nijeryalının ve yabancı şirketin elinde. Bu şirketler Shell, ExxonMobil, Eni, Chevron ve Total'den oluşuyor: Batı'nın yakıt titanları. 2015'te seçilen Başkan Buhari, yolsuzlukların üzerine gitmeyi ve ekonomik reformlar yapmayı vadediyor ama birçok kişi hâlâ şüphe içinde.

Dünya Bankası enerji sektörünün kazandığı her beş dolardan dördünün, Nijerya nüfusunun yalnızca %1'ine fayda sağladığını söylüyor. Hınç, yoksulluk ve hükümet düşmanlığı hem ülkenin güneyindeki militanları kışkırttı hem de etnik gruplar arasında tansiyonu yükseltti. Huzursuzluk şiddete dönüştü ve petrol boru hatlarıyla tesislere saldırılara neden oldu. Yabancı petrol şirketleri kaçırılma tehlikesi yüzünden güvenliğe bir servet harcadılar: Çalışanlar, işverenleri tarafından finanse edilen kale gibi konaklama yerlerine, apartman bloklarına ve hatta yerleşkelere konuldular. Bu etrafı çevrilmiş, güvenlikli yaşam alanları, oteller ve okullardan restoranlara kadar her şeyi barındırıyordu. Bazen bir banliyönün tamamını sarabiliyordu; yerel yaşamı hiçbir şekilde içeri almayacak bir biçimde kapatılmış, teknoloji harikası teçhizatlar, SUV'lar, klimalar ve benzeri şeylerle dolu yerler. Yalnızca ortalama Nijeryalıların deneyiminden değil, bu şirketlerin ülkelerindeki yaşam tarzından da çok farklı. Bunlar koloniciliğin yankıları ama lüksten çok güvenliğe odaklanılıyor. Güvenlikleri konusunda oluşturduğu tehlikeleri kabul etmeleri için Nijerya'nın çalışanlara daha fazla para ödemesi –risk ödemesi– gerekiyor. Havaalanına giderken bile silahlı korumalara ihtiyaç duyuluyor. Bu çalışanlar daimî hedefler.

Nijerya halen oldukça istikrarsız ve eşitsiz bir ülkedir. Nüfusun hemen hemen yarısı Müslüman ve ağırlıklı olarak kuzeyde yaşıyorlar. Çoğu Hristiyan olan Müslüman dışı nüfus

genellikle güneyin petrol zengini bölgesinde bulunuyor. Ancak bu, orada yaşayan Nijeryalıların bundan faydalanabildiği anlamına gelmiyor. Güç taraf değiştirdikçe etnik ve dinî gerginlikler politik gerginliklerle iç içe geçiyor. Hükümet kuzeyde, 2014'te iki yüzden fazla kız öğrenciyi kaçırarak uluslararası gazete başlıklarına çıkan Boko Haram radikallerinin giderek artan tehdidiyle karşı karşıya. Cihatçı grubun hilafet arayışı bir insanlık krizi doğurarak iki milyona yakın insanı evinden etti. Bu esnada güneydeki petrol üretimi de isyancıların boru hatlarına düzenlediği saldırılar yüzünden ciddi boyutta aksadı. Çinlilerin silahlı kuvvetlerine askerî ekipman ve eğitim sağlamasına rağmen Nijerya hükümeti çok büyük zorluklarla yüzleşiyor.

Buna ağır bir vergi sistemi ve değişken petrol fiyatları da eklenince, en varlıklı enerji şirketleri bile Nijerya'da iş yapmayı stresli ve masraflı bulabiliyor. Uzun mesafeli ilişki hızla fazla uğraştıran bir şeye dönüşebiliyor. Yine de Çin, sonunda sağlam bir kara altın kaynağı üzerinde nüfuz sahibi olması anlamına gelecekse bu, ülkenin sorunlarına katlanmaya hazır. Fabrikaları çalışmaya ve nüfusu yollara düşmeye başlayınca, Çin dünyanın en büyük petrol kullanıcısı oldu. Üretimin büyük çarkını döndürmek için ihtiyaç duyduğu petrole ulaşabileceğinden emin olmak zorunda. Petrole hızlı erişim olmadan üretim kralı olmak imkânsız. Çin'in en büyük rakipleri olan ABD ve hatta Avrupa'nın bazı kısımlarının genelde kendi petrolleri ya da en azından uzun süreli müttefiklerinden hazır kaynakları var. Çin ise çoğunlukla kendi petrolünü bulmak zorunda; bu yüzden de Nijerya'nın sorunlarını görmezden gelebiliyor. Bu biraz, afili bir arabası olduğu için kötü bir çocukla çıkmaya benziyor.

Çin'in Nijerya'nın petrol rezervlerine erişiminin bu kadar kolay olmasının bir sebebi var. Nijerya'nın petrol altyapısı kötü durumda. Dört petrol rafinerisi istenilen seviyede değil. Nijerya yapışkan ham petrolü pompalayıp yerden çıkarabiliyor ama işleyemiyor. Ne ironiktir ki halkının ve işletmelerinin ihtiyaç

duyduğu rafine petrolün %80'inden fazlasını çok daha yüksek bir para ödeyerek ithal etmek zorunda. Derken rafinerileri, boru hatlarını ve diğer tesisleri tamir edip yenilerini inşa etmek için seksen milyar dolar vadeden Çin geliyor. Biraz nazik baştan çıkarma çabasının sonucunda, Çinli şirketlerin Nijerya'nın en cazip petrol rezervlerinde sondaj yapma hakkı için sıranın başına koşmalarına şaşmamak gerek. Bu, Çin'in hem ihtiyaç duyduğu türden petrolü kolayca ele geçirebileceği hem de başkalarına satarak para kazanabileceği anlamına geliyor. Nijerya'nın da bu tür bir yatırım sayesinde petrol sektörünü geliştirmeye devam edebilmesi karşısında aklı çeliniyor. Çin'in içmek için beklediği kara maddeden daha fazla pompalamaya uğraşıyor. Çin 2015'te Nijerya'dan bir milyon varil aldı ki bu, Nijerya'nın petrol üretiminin yalnızca ufak bir kısmıydı. Öte yandan Çin daha fazlasını istediğini söylüyor; çok daha fazlasını.

Nijerya gelecekte aynı kaynaktan daha fazla sermayeyle sevgi yağmuruna tutulmayı bekleyebilir. Çin dışişleri bakanı yeni yatırım dilimini açıklarken "İki ülkenin boyutu, nüfusu ve piyasası karşılaştırıldığında iş birliğimizin derinleşme potansiyeli büyük," dedi. Çin'in rezervlerinden daha çok dolar çıkarılacak gibi görünüyor.

Ancak Nijerya'nın, hayranının başka bir yere gitmeyi tercih ettiğini görmesi de mümkün. Büyüme yavaşladıkça Çin'deki petrol talebi de azaldı. Bu da etrafına bakınmasına sebep oldu ve söylenene göre Çin bundan sonra ilgisini Latin Amerika'ya yöneltebilir. Çin'in Nijerya'nın yüksek hızlı demir yolunu inşa edeceği duyurusu Meksika benzer bir anlaşmayı reddettikten hemen sonra yapıldı. DYY değişken bir iş; sıradaki dolar bambaşka bir kıtada yeni bir seksi mankeni kovalayabilir.

Nijerya önde gelen küresel aktörlerin içerisinde yer almasa da Angola'dan sonra Sahraaltı Afrika'daki en büyük yabancı para mıknatısıdır. Petrolü sayesinde büyük miktarda para çekip manşetlere çıkıyor ve komşularının çoğunun da yaptığı gibi yılmadan bu yatırımları arıyor. Etiyopya da denizaşırı yatırım çeken ulusların üst sıralarına tırmanmaya başladı. Petrolü olmayabilir ama başka ürünleri ve kendisini cazip bir bahis kılan kalabalık bir nüfusu var; finansal hizmet, telekom ve teknoloji gibi sektörlerden giderek daha fazla para kazanıyor. Yine de ortak bir tema söz konusu: Projeler kimileri için para vadetse de kitlesel iş oluşumunu garantilemiyorlar. Gelişmekte olan ülkelerin tümü Nijerya'yla aynı engellerin üstesinden gelmek zorunda: yabancılara yalnızca büyüme beklentisi konusunda değil, iş yapma kolaylığı ve politik istikrar konusunda da güvence vermek. Etiyopya özellikle Nil'e yapılacak iddialı bir baraj için sermaye çekmeye çalışıyor. Bu türden büyük bir altyapı projesi hem yatırımcılar için bir kazanç kapısı sağlar hem de daha fakir uluslara refaha ulaşma yolu açar.

Ulaştırma bakanı, Calabar demir yolunu Nijerya'nın stratejisinin "kilit koridoru" diye övdü. Bu bir abartı değil. Üretmek ya da çıkarmak masraflı ve karmaşık olunca, üstelik müşteriler buna doğru fiyatla ulaşamayınca, dünyanın satın almak istediği bir şeyi üretme potansiyelini barındırmak pek işe yaramıyor. Bunu yapmak için okullar, enerji, iletişim sistemleri ve ulaşım bağlantılarının da dâhil olduğu doğru altyapıya sahip olmak gerekiyor.

Nijerya'da ulaşım uzun zamandır geliştirilmeye muhtaç. Bu binyılın başlangıcında ülkenin yalnızca iki ana demir yolu hattı vardı; ikisi de sadece düşük hızda, tekleyerek ilerliyordu ve farklı tamir aşamasındaydı. Nijerya'nın yolları nakliye endüstrisinin en zorlu kısmını üstleniyordu ve bu da onları olumsuz etkiledi. Harap ve sıkışık halleri trafiği hatırı sayılır ölçüde yavaşlattı. Yeni demir yolundaki trenler saatte yüz yirmi sekiz kilometre

hızla çalışacak ve şu an on iki saat süren Calabar-Lagos yolunu yarıya indirecek. Nijerya hükümetinin iddiasına göre demir yolu, bu iki ticaret merkezini bağlamanın yanı sıra yılda elli milyon yolcu taşıyacak. Çinli ortaklara göre inşaatı iki yüz bin iş olanağı yaratacak. Bu yeni iş olanakları, özellikle şehirlerde çok hızlı artan nüfusa yetişemeyen bir ülkede çok olumlu karşılanır. Nijerya için alınan her dolar önemli. Önemsiz bir miktar gibi görünebilir fakat her on kişiden altısının günde bir dolardan az kazandığı bir halk için her doların değeri büyüktür.

Ülkenin ekonomik potansiyeline ulaşmak için daha gidecek çok yolu var. Petrol bu hikâyeye –ve Nijerya'nın gelirine– gereğinden uzun bir süre hâkim oldu. Ülke bir zamanlar kakao ve palm yağı alanında önde gelen ihracatçıydı ama petrole odaklanılması diğer endüstrilerin zayıflamasına yol açtı. Her üç Nijeryalıdan ikisi hâlâ tarım alanında çalışıyor. Nijerya büyük bir gıda ihracatçısı olabilirdi ancak bu sektöre çok az ilgi gösterildiğinden verimlilik –her işçinin saatte veya günde üretebileceği miktar– açısından hiçbir gelişme yaşanmadı. Kendi doğal kaynaklarına rağmen Nijerya, hızla çoğalan nüfusunu besleyebilmek için gıda ithal etmek zorunda kalıyor. Gelişmiş demir yolu bağlantılarının bu konuda epey yardımı dokunabilir. Ama parası olsa bile –ki yok– Nijerya yüksek hızlı demiryolları inşa edecek uzmanlığa sahip değil.

Yatırım araç olan bu dolarların Nijerya'ya geri ödemesinin açık olduğu anlaşılıyor. Yine petrol sektörünün servetini biraz daha yaymaya da yardımcı olabilir. Şu anda Nijerya nüfusunun yüz seksen milyonluk kısmı, %60'ı, günde bir dolardan daha az parayla, fakirlik içinde yaşıyor. Çin'in eylemleri bu insanların ceplerine biraz daha para koymaya yardımcı olabilir, hem bu iki tarafa da fayda sağlar: Çin, Nijerya üzerinde artan etkisini bu parayı kendi üreticilerinin ceplerine yönlendirmek için kullanmayı hedefliyor.

Geleneksel, rengârenk Ankara baskılı kumaşlar Lagos'un merkez pazarını boydan boya dolduruyor. Metresi yaklaşık bir dolar. Düğün veya cenazede giyilen kıyafetlerde sıklıkla, bol bol kullanılan bir malzeme için düşük fiyat avantajı. Öte yandan kumaşın tek geleneksel tarafı deseni. Kumaşın kendisi evde dokunan seçeneklere göre daha kalitesiz ama daha makul fiyatlı bir alternatif olarak Çin'de yapılmış olabilir. Bu durum, yerel üreticilerin iflas etmesine yol açtı. Aynı şeyler başka ürünler için de geçerlidir. Mesela Çin'in giderek Avrupalı tedarikçilerin yerini aldığı fabrikalarda kullanılan makineler. Çin Amerika'da yaptığı gibi, alışverişçiler için avantajlı olacak biçimde yerel üreticiler ve uluslararası rakiplerden daha ucuza satış yapmak için güç sarf ediyor.

Çinli bankacının doları, Nijerya'nın petrolüne ve tüketici piyasasına erişim ve nüfuz, üreticileri için de iş vadediyor. Peki, Nijeryalıların kalbini de satın alabilir mi? Çin tatlı dilin yılanı deliğinden çıkardığının, ikramcılık ve nazikçe elde etme çabalarının düşmanlığa galip geldiğinin farkına varıyor. Demir yolunun sıradan Nijeryalıların gözünde ulusuna ve ürünlerine iyi halkla ilişkiler çalışması yaratmasını umuyor. Çin, Nijerya ile "yumuşak gücünü" artırmayı hedefliyor. Bu türden bir güç, küresel sahnede yavaş yavaş öne geçmek isteyen bir yirmi birinci yüzyıl devleti için, nihai silahı oluşturuyor.

Çin, 1971 yılından itibaren Batı Afrika ulusuyla diplomatik ve politik bağlar kurmaktadır. Nijerya'nın askeri diktatörlükleri sırasında Batı geri çekilirken, Çin müttefikiyle bağlarını güçlendirdi. Çin'in kendi insan hakları sicili de karışık ve başka ülkelerin bu konudaki tutumundan rahatsız olmadığından, bu durum ona karşılaştırmalı üstünlük sağlıyor. Çin, yalnızca iyi dostların yapabildiği bir şekilde Nijer Deltası'ndaki ayaklanmalar sırasında Nijerya hükümetine askeri yardımda bulundu. Bunun karşılığında Nijerya da Çin'in Tayvan üzerinde hak talebinde bulunmasını yazılı olarak açıkça destekledi.

Ufak da olsa etkili bir başka örnekte ise karşılıklı olarak iki ülke, film festivallerinden öğrenci değişim programlarına kadar, farklı boyutlarda başarı gösteren kültür ve eğitim bağlantıları geliştirdiler. Daha verimli olan bir bağlantı, Nijerya Televizyon Otoritesi (NTA) ve Çin teknoloji uzmanı StarTimes arasında kurulan ücretli dijital televizyon hizmetinin sağlanmasıyla sonuçlanan ilişki oldu. Çin sayesinde Nijeryalılar ayda bir dolardan biraz fazlasını ödeyerek düzinelerce kanala ulaşabiliyorlar.

2014'te bir BBC anketi, Nijerya'nın Çin'e en olumlu yaklaşan ülke olduğunu ortaya koydu; diğer ülkeler Çin'in insan hakları sicili ve güce duyduğu hırsından, hatta zorbaca görülen hareketlerinden rahatsız oluyorlardı. Nijerya, Çinli inşaat şirketlerinin en büyük denizaşırı müşterisidir. Çin ve Nijerya arasındaki ilişki, karşılıklı finansal fayda ve artan nüfuz üzerine kurulmuş sağlam bir ilişkiye benziyor. Bu geleneksel bir peri masalı olsaydı, sonsuza dek mutlu yaşamalarının başlangıcı burası olabilirdi.

Ne var ki tüm peri masallarının karanlık bir yönü vardır. Birlik geçmişte sorunsuz olmaktan çok uzaktı ve muhtemelen böyle de devam edecek. Nijerya'nın dökülen ya da hiç var olmayan altyapısına yapılan ve çok ihtiyaç duyulan nakit girişi, yaşam standartlarını en azından bazı insanlar için yükseltiyor. Peki, nakit parayı üretenin Nijerya hükümeti değil de Çin olması önemli mi? Önemli. Bunun karşılığında Nijerya, kendi geleceği üzerindeki güç ve nüfuzunun bir kısmından feragat ediyor.

Dikkatin petrolde olması, Nijerya'yı bedeli ne olursa olsun petrol çıkarıp rafine etmek için muazzam bir baskı altında bırakıyor. Bu hâlihazırda ihmal edilmiş olan tarım ve üretim sektörlerinin geliştirilmesi pahasına gerçekleşiyor. İdeal bir dünyada bu tür bir yatırım Nijerya'ya daha bilgili, daha verimli bir iş gücü yaratacak teknolojiyi sağlardı. Servet eşit bir şekilde dağıtılır da yalnızca en tepedekilere ait olmazsa, bu gerçekleşebilir de. Ama Çin demir yolu inşa ederken yatırımının, yerel

işçilere beceri kazandırma fırsatı olmaktan çok, kendi yüksek teknolojili işletmelerine ve işçilerine olanak sağlamak üzerine olduğu görülebilir.

Nijerya'nın kuzeyindeki gerginlik arttıkça milyonlarca kişi kıtlık ihtimaliyle karşı karşıya kalıyor. Ülke kendini besleyemiyor ve Çinlilerin parası da refaha doğru giden sürdürülebilir bir yol açılmasına olanak vermiyor. Kolonyal miras sürüyor. Bu arada her yıl Nijer Deltası'nda yüzlerce petrol sızıntısı gerçekleşerek ekolojik felaketlere neden oluyor.

İki ülkenin hükümeti de ilişkilerinin, gelişen bir karşılıklı dayanışma ilişkisi olduğunu söylüyor. Büyüyen bir süper güç, modern ekonomide değer yaratma konusundaki fikir eksikliğini doldurarak başka bir ülkenin potansiyeline ulaşmasına yardım ediyor. Başka yerlerde ise sömürü ve Çin emperyalizmi haykırışları yükseldi. Nijerya merkez bankasının eski müdürü Lamido Sanusi, Çin'in Nijerya'yı beceri ve iş olanaklarıyla zenginleştirmeden ülkenin hammaddelerini alıp ürettiği malları ona satmasıyla, durumun geçmişteki koloniciliği hatırlattığını söyledi. Çinli Wang Yi, "Kolonicilerin eskiden izlediği yola kesinlikle girmeyeceğiz," diyerek buna karşı çıktı.

Düşen petrol fiyatlarının etkisiyle 2015'te 3,1 milyar dolara düşse de, Nijerya'nın aldığı DYY miktarı, denizaşırı yardım miktarını geçti. Yine de dolarımızın büyük kısmı aşağı damlayarak nüfusun çoğunun yaşam standartlarını iyileştirmeyecek. Doların Nijerya'daki etkisi çetrefilli bir mesele olma potansiyeli taşıyor.

Peki, Nijerya, Nijeryalıların refahını yükseltmek için Çin yatırımına mı güvenmeli? Bu, Nijerya hükümetinin görevi değil mi? Belki de. Ancak yönetim başarısızlıklarına, ekonominin kötü idare edilmesine ve düşen petrol fiyatları yüzünden paranın azalmasına bakılınca devletin bunu yapmakta uzun

süredir başarısız olduğu görülüyor. Mali yardımın bu boşluğu doldurmakta rolü olmalı mı?

Refah, bir ülkenin ortalama gelirinden çok daha fazlasıyla ilgili bir şeydir. Bu, nüfusun çoğunluğu yılda yalnızca birkaç yüz dolar kazanırken, az sayıda insanın gelirlerini yüz milyonlarla ölçtüğü Nijerya için özellikle doğru. Tüm bu gelirleri toplayıp insan sayısına bölerseniz ortaya çıkan "ortalama", Nijeryalıların ne kadar iyi durumda olduğuna dair yanıltıcı bir fikir verir. Dünya Bankası, gelişimi ya da refahı ölçmek için yaşamdan beklentiden, temiz suya ve okuryazarlığa kadar başka bir grup özelliğe daha bakıyor. Bugün doğan Nijeryalılar genelde elli üç yaşına kadar yaşamayı umuyor. Her beş kişiden dördü bile ilkokulu bitirmiyor. Nüfusun dörtte birinden daha fazlası –kırk milyondan fazla insan– temiz suya ulaşamıyor. Zengin bir doğal kaynaklar damarına ve muazzam, genç bir nüfusa sahip bir ülke çok daha iyi bir durumda olabilirdi.

Dünya Bankası yalnızca istatistik kaydetmesi değil, Nijerya gibi ülkeler için daha iyi bir gelecek oluşturulmasına katkıda bulunması için de kuruldu. Kurumun açık hedefi "aşırı yoksulluğu bir nesil içerisinde sona erdirmek ve ortak refahı artırmak"tır. Gerçekten iddialı. Nakit para bakımından bu, uzun vadeli projeleri desteklemek için kredi ve hibe sağlamanın yanı sıra acil durum desteği yaratmak anlamına geliyor. Birleşmiş Milletler, IMF ve Afrika Kalkınma Bankası gibi başka uluslararası sivil toplum kuruluşları –STK'lar– da benzer çalışmalar yapıyorlar.

Sonra bir de, Oxfam ve Kızılhaç gibi en büyük çokuluslu aktörlerden, yardımcı yerel girişimler gibi daha ufak zümrelere kadar değişen uluslararası yardım kuruluşları aracılığıyla gelen fonlar ve Birleşik Krallık ile ABD'nin de dâhil olduğu daha zengin ülkelerin hükümetleri tarafından vadedilen miktarlar var. Bu kaynaklar 2015'te Nijerya'ya toplamda iki buçuk milyar dolar sağladı.

Sahraaltı Afrika'ya yapılan yardımı düşünmeleri istendiğine, 1980'leri hatırlayabilecek yaşta olanların aklına hemen Live Aid adı altında dünya çapında bestelenip düzenlenen bir şarkı ve konserler dizisini harekete geçirmiş, kıtlığın kırıp geçirdiği Etiyopya'nın yürek parçalayıcı fotoğrafları gelecektir. Live Aid'in yirminci yılını kutlamak üzere "Yoksulluğa Son Verin" sloganıyla başka bir yardım konseri daha düzenlenmesi, insanlık sorunlarının çoğunun 2005'te hâlâ çözülmemiş olduğunu vurguluyor. Nijerya'da insani yardım ihtiyacı, yirmi birinci yüzyılda da devam ediyor. 2017'nin başında BM'nin ihmal, kuraklık, kronik yoksulluk ve Boko Haram'ın kıtlık tehlikesi yarattığı ülkenin kuzeydoğusundaki üç milyon insana gıda götürmesi gerekti. Durum, mahsul kıtlığının sürekli bir döngü haline gelmesini engellemek için çiftçilik yapan topluluklara tohum, alet ve yeni ekim mevsimi için bozulan kaynakları yenilemek üzere yardım sağlanması gerektiğini gösterdi.

Nijerya'ya ulaşan yardımın çoğu uzun vadeli altyapı projeleri için, yabancı yatırımın ulaşmadığı, daha az rağbet gören ve cazibesi daha düşük olan yerleri desteklemek üzere bir kenara ayrılıyor. Fikir, boşlukları doldurarak Nijerya'nın küresel ekonomideki potansiyeline ulaşmak için ihtiyaç duyduğu araçları toparlamasını sağlamak.

Nijerya'ya yapılan yardım nasıl bir fark yarattı? Petrolden gelen servete rağmen iş ülke nüfusunun refah ve ongunluğunu iyileştirmeye gelince Nijerya, güçsüz kalmaya devam ediyor. Gerçi HIV'in yayılımını durdurmak gibi bazı zaferler de elde edilmedi değil. Dünya Bankası, yirmi milyonluk artan nüfusuyla Sahraaltı Afrika'nın en büyük şehri olan Lagos'ta çok ihtiyaç duyulan bir toplu taşıma sistemini kısmen finanse etti. Proje nüfusun yoksul kesimlerine bile fazlasıyla yarar sağlasa da Dünya Bankası bunu, özellikle de masrafların proje bitiminde ikiye katlanmış olmasından ötürü yalnızca "orta derecede tatmin edici" olarak nitelendirdi.

Muhalifler bu yardım fonlarının fiilen kötüye kullanılabileceğini söylemekten geri kalmıyor. Dahası bu projeler bazen daha başından eksik planlanıyor. Birleşik Krallık tarafından Nijerya'ya enerji sistemini özelleştirmesi için yüz milyon dolardan fazla para bağışlandı ve bunun daha yüksek bedeller, iş kayıpları ve elektrik kesintilerini de içeren sonuçları oldu. Yardımlar ve krediler şartlarla birlikte de gelebiliyor: ekonomiyi halkın çıkarını gözetmiyor izlenimini veren bir biçimde değiştirme emirleriyle. Böyle bir koşutluk, IMF gibi kurumların sık sık kullandığı bir yoldur ve iyi niyetli ama başlı başına zararlı olabilecek, yanlış bir "herkese uygun tek çözüm" yaklaşımı olarak eleştirilmektedir.

Yardım bağışçılarını ülkelere "fazla yardım etmekle" ve bir bağımlılık kültürü yaratmakla suçlayanlar da oldu. Kolay para teklifinin bir hükümetin kendi ülkesini düzen içinde tutma, ihracat gelirini etkili bir biçimde yönlendirme ve ekonomisini kendi halkının ihtiyaçlarını karşılayacak hale getirme güdüsüne sahip olmamasına neden olduğunu söylüyorlar.

Her başarı öyküsü bağlamında yardımın, yatırımın yarattığı açıkları telafi etmediğini gösteren bir gösterge daha var. Bu, yoksul ülkelerin yoksulluğu nasıl yenecekleri ve yaşam standartlarını daha zengin komşularının seviyesine nasıl yükseltecekleri konusunda bir şablon olmadığını gösteriyor sadece. Hatta daha sonra Rusya ve Irak'ta da göreceğimiz üzere, petrol gibi doğal kaynakların "bahşedildiği" ülkeler, bu armağanlarla en çok mücadele edenler olabiliyor.

Çin ya da başkaları neden Nijerya'ya dolarla yatırım yapıyor? Çin ve Nijerya arasındaki bir anlaşmada neden dünyanın öbür ucundaki bir ülkeye ait olan bir para biriminden bahsediyoruz? Neden Çin para birimi renminbiden ya da Nijerya'nın kendi

para birimi nairadan değil? Çok basitçe söylersek dolar küresel ticaretin ortak dilidir; ticaret ve yatırımları faturalandırmak için standart para birimidir. Değerini anlamak kolay; güvenilir ve rahatça kullanılabiliyor... Daha az yerleşik ama birçok açıdan çok daha heyecan verici olan bu iki ortak arasındaki flörtte, sabırlı arabulucu komşuyu oynuyor.

Nijerya gıdadan tekstile kadar ithal ettiği ürünlerin çoğunu dolarla ödüyor. Bu konuda da yalnız değil; hemen hemen her ülke, başka ülkelerle dolar üzerinden yaptığı ticaretin değerinin Amerika'yla yaptığı ticaret miktarını aştığını görebiliyor. Bu kısmen ürünlerin dolar üzerinden fiyatlandırılması yüzündendir ama Nijerya'nın ithal mallara harcadığı her beş dolardan biri Çin'e gidiyor ve Çin'i, Çinlilerin demir yolu ve boru hatlarına yaptıkları yatırım hesaba katılmadan bile Batı Afrika ülkesinin en büyük ticaret ortağı haline getiriyor. Petrolün ödemesi dolarla yapılıyor olabilir ama bu her şey için geçerli olmak zorunda değil. Doları devreden çıkarıp ulusal para birimleriyle ticaret yapmak daha mantıklı olmaz mı?

2015'te tam da bunu yapmak için harekete geçildi. İki ülkenin merkez bankası da, diğer ülkeden yaptıkları ithalatı ödemek üzere kendi para birimlerinden fonlar oluşturmak için anlaşma yaptılar. Bu döviz swap'ı olarak biliniyor. Kendi para biriminin gücünü artırmaya uğraştığı veya iddia edeceği üzere ticareti rahatlatmak ve piyasaları dengelemek için, Çin'in son yıllarda daha sık yapmaya başladığı bir tür anlaşmadır.

O halde dolarlara elveda mı diyoruz? Henüz değil. Bu yavaş olsa da kayda değer bir başlangıçtır ancak uluslararası satıcılardan Nijerya'ya gelen malların çoğunun parası hâlâ dolarla ödeniyor. Bu arada tüm bu yatırım ve yardımla Nijerya'ya her yıl akan birkaç milyar dolar var. Nijerya merkez bankası Çin merkez bankasının da yaptığı gibi bu doları sıkı bir denetim altında tutmaktan hoşlanıyor çünkü hükümet hoşlansa da hoşlanmasa da dolar, Nijerya'da kraldır.

Nijerya'dan yıllarca pahalı petrol çıktığı için yüksek miktarda dolar ülkeye girdi. Nijerya'nın petrolünü almak isteyen insanların Nijerya para birimine sahip olması gerekiyordu. Bu, nairanın fiyatını, yani dolar karşısındaki döviz kurunu yüksek tutmuştu. Öte yandan petrol fiyatı düştü ve 2016'nın başında on bir yılın en düşük fiyatına geriledi. Daha ucuz petrol daha az dolar ve nairaya talebin daha düşük olması demekti; bu da döviz kurunun düşeceği anlamına geliyordu. Nairanın değeri azalacaktı ve Nijeryalılar dolar almak istediği zaman bu onlara daha pahalıya mal olacaktı.

Hükümetin bu konuda yapacağı en bariz –ve en kolay– şey, para biriminin inişe geçmesine izin vermekti. Petrol üreten diğer ülkeler böyle yapıyordu. Hükümet para biriminin değerinin bir ölçüde düşmesine izin vermek zorunda kaldı. Altı ay sonra 2015 Şubat'ında naira, değerinin %25'ten fazlasını kaybetmişti; bir dolarla önceden yüz altmış naira alınıyorken, şimdi yüz doksan sekiz naira alınıyordu. Ancak Nijerya hükümeti tartışmalı bir şey yaparak bunun daha da ilerlemesine direndi. Güçsüz bir nairanın güçsüz bir ülke demek olduğunu düşünüyordu. Düşük döviz kurunun ithal malların fiyatını artırdığını (ki bu doğrudur) ve özellikle yurt dışından gelen gıdaya bağımlı olan Nijerya'da yaşam masraflarını yükselttiğini ileri sürdü.

Hükümet döviz kurunu düşürmek yerine Nijeryalıları Nijerya malı almaya ikna etmenin zamanının geldiğine ve üretim eksikliği olan alanlarda üretimi arttırmaya karar verdi. Bu –ülkelerin kendi çıkarları için harekete geçmesiyle, küreselleşmenin etkisine yönelik tepkinin artması–, tüm dünyada tekrarlanan bir felsefedir. Ne var ki Nijerya oldukça alışılmadık bir yaklaşım izledi. Merkez bankası artık ithal etmek için dolar kullanmayacağı, pirinçten özel jetlere kadar değişen kırk bir ürünün bulunduğu bir liste oluşturdu.

Çin'de, merkez bankasının doları sıkı bir denetim altında bulundurması, döviz kurunu kontrol etmek istemesinden, fazla

hızlı yükselmesini engellemeye çalışmasından kaynaklanıyordu. Fakat Nijerya merkez bankası, ülkeye giren doların azaldığını gördüğünde aynı şeyi hızla azalan dolar stokunu korumak için yaptı. Nijerya'nın küresel boyutta yaptığı ticaretin en önemli kısmını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu para birimi dolardır. Doların eksikliği Nijerya'yı ciddi anlamda rehin tutuyordu.

Bununla birlikte Çin'in de Nijerya'yı uyarabileceği üzere, dolar tutmak ters tepebiliyor çünkü kendi para biriminin değerini düşürüyor. Hükümetin bu hamlesi yalnızca naira sorununu daha da kötüleştirdi.

Nijerya'da geçimleri yurt dışından ürün satın almaya bağlı olan insanlar, dolar üzerinden kesilen faturalarla karşılaşıyorlardı. Bu yüzden alım yapabilmek için dolara ulaşmaya kararlıydılar. İşte burada kara borsa devre girdi. Arka sokaklardaki dükkânlara ve bunların elektronik, çevrim içi karşılıklarına başvurdular. Dolar az olduğundan daha pahalıydı; dolar almak için daha fazla naira gerekiyordu. 2016'da bu rakam dört yüz naira civarındaydı; bu, yapay "resmî döviz kuru" olan üç yüz nairaya yakın tutardan çok daha yüksek bir rakamdı.

Bu sırada ithalat kısıtlamaları, fabrikalarda ham madde eksikliği ve mağaza raflarında boşluklar yaratıyordu. Fiyatlar yükseldi, suç "dolar sorununa" yüklendi. Amerika'dan United ve İspanya'dan Iberia gibi bazı havayolları, Nijerya'ya uçuşlarını durdurdu çünkü ülkedeki bilet satışlarından kazandıklarını dolara dönüştüremiyorlardı.

Nijerya hükümeti dolarlarını çok sıkı saklıyordu. Bu hem Nijeryalıların kaynaklarını hem de hükümetin ekonomik güvenilirliğini azaltıyor, kaçakçılık ve yozlaşmayı teşvik ediyordu. Düşen petrol fiyatlarından dolayı zaten yatırımdan vazgeçmiş olan yabancı yatırımcılar daha da uzaklaştılar. Kutsal doları elinde tutmaya çalışmak, hükümete pahalıya patlıyor ve doları uzak tutuyordu.

Çin'le yapılan, nairanın renminbiyle takas edilmesine olanak veren anlaşma, krizi nispeten hafifletti. Ne var ki karmaşa arttı ve güya hükümet 2016 Haziran'ında kısıtlamalara son verdi. Döviz kuru derhâl düşerek sınırlı dolar arzını daha iyi yansıtan kara borsa kuruna yaklaştı. İronik bir şekilde, nairayı desteklemekteki kararlılık muhtemelen doların daha uzun bir süre için Nijerya'nın güvenilen para birimi olarak kalmasına neden oldu. Doların gücü sürüyor.

Para birimi krizi, Nijeryalıları Nijerya malı satın almaya da ikna etmedi. Jollof pilavına Nijerya'nın ulusal yemeği denebilir (gerçi bu yemeğin Senegal'e ait olduğunu söyleyenler de var); bu pilav olmadan partiler eksik kalır. Domates, biber ve soğanla yapılan bir sos ve elbette pirinç ham maddesi. Pirinç o kadar seviliyor ki Noel hediyesi olarak pirinç çuvalı veriliyor. Mağazalarda satılan pirinçlerin çoğunun Nijerya kaynaklı olma ihtimali düşük. Nijerya'da yenen beş ton pirincin yaklaşık yarısı yurt dışından geliyor. Naira krizinin etkisi yüzünden ithal edilen bir çuvalın fiyatının %60'lık vergiyle iki katına çıkmasına rağmen durum böyledir.

Nijerya pirinç endüstrisi, ülkenin ihtiyaçlarına ayak uydurmakta zorlandı. Etrafı, mesela yollar, depolar ve dağıtım sistemlerinin de dâhil olduğu altyapı eksikliği gibi engellerle çevrili. Çiftlikler genelde diğerlerine göre küçük, ayrıca çiftçiler işi büyütmek, makine satın almak ve mahsul verimini artırmak için ucuz krediye ulaşamadılar ki bu da üretimi durdurdu. Başkan Buhari pirinç üretimini bir öncelik haline getirdi ve 2017'nin sonunda ülkenin kendi kendine yeteceğini iddia etti. Oldukça iddialı bir hedefti bu.

O zaman şu an için bu pirinç çuvalının yüksek ihtimalle Hindistan veya Tayland'dan geldiği söylenebilir. Nijerya'daki müşteriler nairayla ödeme yapacaklar ama satın aldıkları perakendeci yabancı bir tedarikçiden toptan alım yapmış ve dolarla ödeme yapmış olacak.

Zaten para birimi krizi dahi Nijeryalıları Nijerya pirinci almaya ikna edemez. İthal pirinç çoğunlukla yerel olarak üretilen mahsulden daha kaliteli, hatta daha sağlıklı görülüyor. Maddi durumu daha iyi olan Nijeryalılar, hızla artsa bile ücretini ödemeye hazırlar. Lauren Miller Walmart'ta fiyata odaklanmışken, Nijeryalı bir müşteri bu alışverişi bir statü sembolü olarak görüyor.

İthal pirinç Lagos'ta günlük yaşamın bir parçası olmaya devam ediyor. İthalatçılar merkez bankasını dolarının bir kısmını Nijerya'nın ulusal yemeğinin malzemelerini almak için harcamaya ikna ettiler. Bu dolar Nijerya merkez bankasından, binlerce kilometre ötedeki pirinç üreticilerini temsil eden bir aracıya gönderildi. Hakiki Jollof pilavı yeme arzusu dolarımızın yine doğuya, bu sefer Hindistan'a gideceği anlamına geliyor.

4

Başarı Tarifine Çeşni Katmak

Nijerya'dan Hindistan'a

Hindistan'da dolarımız, diğer tüm ekinlerden daha fazla insan geçindirmiş bir ota, *Oryza sativa*'ya harcanıyor. Daha iyi bilinen adıyla pirince. Pirinç yetiştiriciliğinin ilk olarak Antik Çin'de ortaya çıktığı ve oradan uzaklara yayıldığı düşünülüyor. Günümüzde dünyada yenen her beş kâse pirinçten biri Hindistan'dan geliyor.

Gezegendeki yedi milyar altı yüz milyon boğazla bu epey bir pirinç eder. Tarım revaçta olan bir endüstri değil ama insanın hayatta kalabilmesi için can alıcı önem taşıyor. Ekin yetiştirmeye ya da hayvan otlatmaya potansiyel olarak müsait toprak kaynağı elbette sabit ancak nüfusumuz değil; bu yüzyıl içerisinde üç katına çıkması bekleniyor. Çiftçilik daha verimli hale gelse bile bu oldukça büyük bir zorluk.

Zaten dünya nüfusunun sekizde biri yeterince beslenemiyor. Bu yeterince gıda üretemememizden mi yoksa arz ve talebi yaratarak doğru yerlere ulaştıramamamızdan mı kaynaklanıyor? Hepimizin yemesi gerek; bunu karşılayıp karşılayamamamız başka bir konu. Belleri en kalın olanlar aynı zamanda gezegenin en zenginleri, yani Amerikalı ve Avrupalılar; en az yiyenler ise Sahraaltı Afrika'nın en yoksul kesimleri. Lauren Miller gelirinin yaklaşık %20'sini beslenmeye ayırıyor, Nijeryalılar için bu

oran %56'dır. Yenilen şeyler de farklılık gösteriyor. Ne kadar fakirseniz, pirinç gibi nişastalı temel gıdalara o kadar bağımlı oluyorsunuz ama artan varsıllık mesela Çinlilerin et, süt ürünleri ve sebzeleri daha sık tüketmenin tadını çıkarabilmelerine olanak veriyor. McDonald's'ın gelişi, gelişmekte olan bir ülkenin "başardığının" işareti olabilir ama bezmiş Amerika'da altın kemere[5] sakınılarak, obezite alameti gözüyle bakılıyor. Küresel boyutta, artan maaşlara sahip büyüyen bir nüfus (Asya ve Afrika'nın yoksul ülkelerinde orantısız bir şekilde büyüyor) fiyatların da artması anlamına geliyor. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) besin tedarikimizin 2050 itibarıyla %70 artması gerektiğini öngörüyor. İleride daha büyük kıtlıklar yaşanabilir. Besin, ayrıca onu yetiştirebilme ve maddi olarak karşılayabilme, güce eş değer sayılabilir.

Pirinç, alışılageldik şekliyle genç fideler ekilirken ya da kısa bir süre sonra tarlalara su çekilerek yetiştirilir. Mahsulün son hali; kısa, yapışkan ya da uzun taneli birçok farklı türde olabilir. Hindistan'dan çıkan en bilindik pirinç türü, Hintçede "kokulu" anlamına gelen basmati pirinçtir. Ne var ki her aklı başında Batı Afrika aşçısının da bildiği gibi hakiki Jollof için basmati olmayan, uzun taneli parlatılmış pirinç gerekir. Hindistan'dan Nijerya'ya gönderilen bir milyon tondan fazla *Oryza sativa*'nın büyük çoğunluğunu da bu pirinç oluşturuyor.

Hindistan ve Nijerya'nın çok ortak noktası vardır: kolonicilik geçmişi, etnik ve dinî bakımdan son derece çeşitlilik gösteren genç bir nüfus, bir de elbette pirince karşı duydukları ortak sevgi. İki ülkenin önemli ticaret ortakları haline gelmesinin sebeplerinden biri de budur. Pirincin yanı sıra –Lagos'ta yaygın biçimde taksi olarak kullanılmakta olan– motosikletlerden ilaca kadar değişen Hint yapımı ürünler de Nijerya'ya gidiyor. Nijerya'daki tıbbi ilaçların üçte biri Hindistan'dan geliyor. Diğer yöne doğru giden ve belki de en önemlileri olan ise Hindistan'ın Nijerya petro-

5 *Golden arches*, McDonald's'ın sembolü. (yay. n.)

lünün en büyük müşterisi olmasıdır. İki ülkenin bu çift yönlü ticaret ilişkisini beslemeye çalışması şaşırtıcı değil. İki tarafta da, resmî ziyaretlerden ticaret fuarlarına ve beceri paylaşımına ilişkin tartışmalardan altyapı yatırımına dek refahı destekleyecek bir ilişki oluşturmaya yönelik hararetli çalışmalar var.

Batı'nın eski parasını yeni yollarla kullanıyorlar. Dolar, aracıların elinden geçse bile iki ulus arasındaki yakın ilişkinin önemli bir parçasıdır.

Dolar sık kullanılan bir yol izliyor. Nijerya'daki toptancılar pirinçlerini, buğdaydan yağa her tür ham gıda maddesini satın alan, satan ve nakliyesini gerçekleştiren küresel tüccarlardan alıyor. Bu şirketler evlerde gördüğümüz isimler değiller ama beslenme biçimlerimizi yönetiyor. En ağır toplar "ABCD" olarak bilinen şirketlerdir: ADM, Bunge, Cargill ve (Louis) Dreyfus. Bu şirketler, depolama ağını ve nakliye tesislerini geliştirdiler ve tarladan işlemeye her alanda bulunuyorlar.

Tüm dünya boyunca sınırları geçen gıdanın üçte biri ve tahıl ticaretinin yaklaşık %75'i onların elindedir. Bu, ABCD ürünlerinin muhtemelen gün içerisinde bir ara tabağınıza girdiğini gösteriyor. Ne var ki bu ürünleri onlardan satın alamıyorsunuz; hükümetlere, besin işleme tesislerine ve Unilever gibi çokuluslu üreticilere satış yapıyorlar. Bir avuç elde toplanan muazzam bir güç burada söz konusu olan. Oxfam gibi yardım kuruluşları, bu gücün fiyatları yüksek tutarken, besin işleme zincirinin en altında yer alanları, yani çiftçilerle işçileri sömürmekte kullanıldığını söylüyorlar. ABCD'ler, daha üretken ve sürdürülebilir tarım biçimlerini takip etme ve gıda tedarikimizin geleceğini güvenceye alma arayışının ön saflarında olduklarını iddia edebilirler.

Bu şirketlerin çokuluslu varlıkları, naira ya da Hint rupisiyle bile değil, mal piyasalarının para birimi olan dolarla ticaret yaptıkları anlamına geliyor. Sonra doları rupiye dönüştürerek, Hindistan'ın kuzey eyaleti Karnataka'daki Arjun Kumar gibi çiftçilere ödeme yapıyorlar. 2016'da bir dolara bir kilonun bi-

raz üzerinde pirinç alınabiliyordu ama Arjun bu dolarla asla karşılaşmayacak. Hatta aldığı para bunun rupi eş değerinin yanına yaklaşmayacak bile.

Gelişmekte olan ekonomilerden, Adil Ticaret hareketinden ve ticaret etiğinden bahsedildiğini duyduğumuzda tartışma çoğunlukla bu ekonomileri bağımsız kılacak bir şekilde donatmakla ilgili oluyor. Buradaki düşünce, yardıma olan bağımlılığı azaltmak ve insanların küresel ekonomi içerisinde kendi kendilerini desteklemesi için yöntemler bulmaktır; çünkü bizim gibi onlar da küresel ekonomiden kaçamıyorlar.

Hindistan kalkınmaya giden yolun ne kadar karmaşık olabileceğinin etkileyici bir örneğidir. Aynı zamanda da uyuyan bir dev; hepimizin –hem Batı'da hem de Çin'de– kendisinden daha fazla şey duyacağımız müstakbel bir güç merkezi.

Bir ülke kendini geliştirmeye, zenginleştirmeye ne kadar çalışırsa çalışsın her şeyden önce halkını beslemesi gerekiyor. Her şey tarımla başlıyor. Besin yetiştirmek kolay görünüyor: tohum ek, sula, bekle, hasat et. Tarıma temel sanayi deniyor ama bu karmaşık bir sistem için yanıltıcı biçimde basit bir adlandırma.

Arjun, dünyayı besleyen milyonlarca işçiden biri. Kendi çapında, o ve ailesi tarımın, ekinini yetiştirmenin ve hasat etmenin günlük zorluklarıyla yüzleşmek zorundalar. Ulusal çapta ise tarım, bir ülkenin halkını beslemesine yetecek kadar ürün yetiştirmesinin zorluklarını beraberinde getiriyor. Buna gıda güvenliği deniyor.

Arjun pirincini ihraç etmek için satıyor ama Hintlilerin de yemek yemesi gerek. "Gıda milini" azaltmak ve bölgesel kaynak kullanmak Batı'nın kentsel alanlarında moda oldu ama kendi kendine yetmek için çok daha temel bir sebep var: Ülkelerin besin

kaynaklarının dış kaynaklı bozulma riskinden kaçınmalarını sağlıyor. İyi beslenen bir nüfus, üretken bir nüfustur.

Çoğu ülke gıda güvenliğini ciddiye alıyor; Hindistan'da 1960'larda özelikle popüler oldu. Dünyanın geri kalanı başka ufuklara yelken açmakla meşgulken, Hintli çiftçiler de kendi dönüşümlerini deneyimliyordu: Yeşil Devrim daha yüksek verimli ekin türleri, yeni tarım yöntemleri ve teknoloji kullanımını getirdi. Amerikalı çiftçiler gibi Hintli çiftçiler de ürünü artırmaya odaklanıyorlardı; gerçi onlar için önemli olan yurt dışına satış yapmaktan çok kendi insanlarını beslemekti. Küresel bir kıtlık yaşandığı sırada pirinç ihraç etmeyi bile bıraktılar ve yiyecek yardımı yapmak üzerine ulusal politikalar ürettiler. Yine de doların çekimi güçlü elbette, birçok Hintli mahsullerini ihraç ediyor ve değerli yabancı gelir getiriyorlar.

Hindistan ilk bakışta iyi oturmuş görünüyor. Dünyanın buğday ve pirinç tarımı yapılan en büyük alanına sahip, çeltik tarlaları ülke boyunca yaygın bir manzara. Hindistan aynı zamanda en büyük süt, bakliyat ve baharat üreticisi.

Bu kadar çok gıda üreten bir ülkenin halkının varlıklı olduğunu ve iyi beslendiğini varsaymak doğru mu? Bir Hintliye "zengin" göründüğünü söylerseniz bundan çıkarılan anlam balıketli göründükleri olacaktır. Bu bir hakaret olarak görülmüyor. Hindu tanrıları belirgin bir biçimde tombul olma eğilimindedir; ülkede bol bol yemek yemeye bu kadar önem verilir. Ne yani, burası yiyeceğin bol bulunduğu, yalnızca kuş sütünün eksik olduğu bir yer midir? Ne yazık ki bunu düşünmemek için çok sebebimiz var.

Doları Hindistan kıyılarına getiren şey, Arjun Kumar'ın pirinç hasadı olabilir ama bu iş, kârlı bir iş değil. Hindistan nüfusunun yarısı, gelirini tarımdan sağlıyor. Bu modern bir ekonomi için muazzam bir orandır. Öte yandan tarım, Hindistan'ın yıllık üretiminde, GSYİH'sinde her altı dolardan yalnızca birini oluşturuyor. Hindistan'ın iş gücünün yarısının ülkenin gelirinin

altıda biri için çalıştığı düşünülünce bu, çok az karşılık için çok fazla iş yapılması demek.

Ayrıca tarım vefasız, çalkantılı bir iş; yani Arjun'un rupi kazanmak için yetiştiriciliğe bel bağlamasını riskli hale getiriyor. Bu, talebin az olmasından kaynaklanmıyor. Herkesin yemek yemesi gerek ve nüfuslar arttıkça beslenecek boğazlar sürekli artıyor. Gıda talebinin artacağı yalnızca belli değil, garanti. Dahası buğday ya da pirincin fiyatı aniden artarsa bu talep azalmayacak, daha doğrusu azalamayacak. İnsanların gıdaya ihtiyacı var ve bu, günlük bir ihtiyaç. Başka bir deyişle gıda talebi son derece "esnemez" ya da fiyat hareketlerine kayıtsız bir şey. Diğer taraftan bir televizyon setinin fiyatı birden artarsa insanlar eski televizyonlarını daha uzun süre kullanır veya yenisini almazlar. Fiyat söz konusu olduğunda lüks ihtiyaçlara talep daha "esnek"tir.

Bu evrensel bir gerçektir; ister Delhi'de ister Delaware'de ister Dubai'de yaşayın değişmez. Düşük gelirli insanlar, gelirlerinin daha büyük bir oranını gıdaya harcarlar; bu yüzden de fiyatlar arttığında tasarruf etme ihtimalleri daha yüksektir. Diğer bir deyişle talepleri biraz daha esnek olabilir.

Arjun ve onun gibi milyonlarca çiftçi için mesele yeterince yüksek bir gelir elde etmek üzere tarıma bel bağlayıp bağlayamayacakları, rekabetçi fiyatla yaşamlarını sürdürebilecek kadar ürün sağlayıp sağlayamayacaklarıdır.

Pirinç epey arazi ve bir hayli iş gücü gerektiriyor –ki Hindistan'da ikisinden de bol bol var– ama aynı zamanda suya oldukça düşkün bir ekin. Sulama sistemlerinin pahalı olduğu bir ülkede pirinç yetiştiricilerinin yarısından fazlası, yağmur duasına çıkar: Arjun'un güneybatı musonunun yolunu gözlemelidir ve bu konuda yalnız da değildir. Ülke topraklarının üçte ikisinin kuraklığa meyilli olduğu düşünülüyor ve Hindistan'da yıllık yağışın dörtte üçü haziran ve eylül arasında düşüyor. Bu başka türlü de gerçekleşebilir elbette. 2016'da üç yıldır görülen en

şiddetli muson yağmurları, hem şemsiye satıcılarına yaradı hem de çiftçilerin geçim kaynaklarını canlandırdı. Hava durumu ve yılın ilk sağanak yağmurları Hindistan'ın her yerinde en yeni Bollywood filmi kadar heyecanla bekleniyor.

Dünyaya gıda tedarik etmek karmaşık bir iştir. Hasatlar zaten yeterince dengesiz değilmiş gibi çiftçiler daha birçok engelle karşılaşıyorlar. Tarlaları genellikle küçük, ortalama olarak iki hektardan ufak oluyor. Yani Arjun Kumar'ın sulama sistemi kurmayı veya araziyi daha verimli kılacak makinelere yatırım yapmayı karşılayamamasına şaşmamak gerek. Tarlasının boyutunu artırabilir veya yandaki çiftçiyle ortaklık kurabilirse "ölçek ekonomileri"nden faydalanır ve bir traktör almak, çok daha uygun maliyetli olur. Her kilo pirinç başına daha fazla kâr eder.

Arjun Kumar daha çok dolar çekmek için neden tarlasını daha verimli hale getirmeye yoğunlaşamıyor? Neredeyse üç bin üç yüz kilometre uzunluğundaki Hindistan'ın araziden yana kıtlık çektiği söylenemez. Demek ki mesele bu kadar basit değil. Tüm dünyada ticaretin başına bela olan resmî formaliteler –yani bürokrasi– Hindistan'da da çok ciddi boyuttadır. Form doldurma, bitmek bilmeyen süreç ve işlemler Britanya Hindistanı'ndan beri devam etmektedir. Mülkiyet hakları daha karmaşık ve kafa karıştırıcıdır; kimin neye sahip olduğuna ilişkin kayıtları bulmak zor olabiliyor. Sayısız toprak reformu yapıldı ancak bunların çoğu en küçük çiftçilerin çıkarları aleyhineydi.

Arjun bu engelleri aşmayı başarabilse bile, Hindistan'ın kötü durumdaki depolama ve dağıtım sistemiyle sorun yaşayabilir. Tarlalardan gelen her üç ton gıdanın yaklaşık bir tonu satılmadan çürüyor. Standartları karşılamayan ambarlar ve yollar, Arjun'un pirincinin ülkenin diğer bölümlerine ulaşacağını garantileyemiyor.

Yük Hindistan'ın limanlarına iyi durumda ulaşırsa da, liman sayısı bu çalışkan ekonominin ürettiği mal hacminin tümünü

işleyemeyecek kadar sınırlıdır. Buna kâğıt işleri ve bürokrasi de eklenince, bir ürünün bu limanlardan çıkarılması, bu işlemi saatler içerisinde halleden Amerika'daki emsallerinin aksine günler sürebiliyor. Hindistan doları alıyor ama buna karşılık gelen pirinci sağlayabilmek külfetli bir iş.

Bu sorunlardan bazıları özellikle Hindistan'da daha göze çarpıyor ancak gelişmekte olan ekonomilerdeki küçük çiftçilerin ortak noktası olan mücadeleyi vurguluyorlar.

Başkaları yanlış topraktan, soğuk iklime ya da işçi eksikliğine kadar değişen, daha temel zorluklarla karşı karşıya kalabiliyor. Birçok çiftçi kıt kanaat geçinme seviyesinin ötesine geçebilecek kadar ürün çıkarmakta zorlanıyor ve bunu yapabildikleri zaman da boyutları onları zayıflatıyor. Fiyatların daha büyük aktörler tarafından daha düşük bedellerle belirlendiği küresel pazarların insafına kalmış durumdalar. Yurt içinde bile ucuz ithal mallarla rekabet etmek zorunda kalabiliyorlar. Mesela Afrika'da küçük çiftçiler, Avrupa'dan gelen dampingli, ciddi ölçüde sübvanse edilmiş gıda ürünleriyle karşı karşıyalar. Örneğin AB kendi çiftçilerine şeker fiyatlarının garantisini veriyor ama Afrika'dan ithalatı kısıtlıyor.

Çiftçilere ürettikleri karşılığında adil, sürdürülebilir bir gelir sağlamayı amaçlayan Adil Ticaret hareketi, gelişmekte olan ülkelerin hepsinde görülen bu dengesizliklere yanıt olarak ortaya çıktı. Hindistan'da birçok ürünü ve bir milyondan fazla küçük çiftçi ve işçiyi koruyor ama yine de azınlıktalar.

İhracat dolarının peşinde koşmak hem hükümet hem de Arjun için cazip ama geriye Hindistan halkını beslemeye yetecek kadar gıda kalmayabilir. Tarımın dengesiz doğası, mesela tarım işçilerinin ektiklerini satın alamamaları demek olabilir. Hükümetin gıda yardımı programı var ancak yolsuzluk ve verimsizlik de fiyatları artırabiliyor.

Tarım çok ama çok eski bir endüstri ve birçokları için hâlâ fakirlikle aynı anlama geliyor. Hayatta kalmak için küçük,

bağımsız çiftçiler zorla modern küresel ekonominin içine çekiliyorlar. Ürünlerine talep yüksek ancak bu talebi karşılamak kolay değil. Arjun Kumar'ın geçimi, rizikolu bir oyun ve ailesini beslemenin altından kalkabilse bile işe aldığı geçici işçiler bunu yapamayabilir. Dahası nüfusun yarısı yirmi dört yaş altında olduğundan beslenecek çok boğaz var. Hindistan dünyanın en büyük pirinç ve süt üreticilerinden biri fakat dünyadaki yetersiz beslenen insanların dörtte birine de ev sahipliği yapıyor.

Emek yoğun olduğu için tarım, iş gücünün büyük bir bölümünü emer. Ama nadiren refah yaratır. Arjun bu dolardan aldığı payla zenginleşmiyor.

Çin düşünmek ve yenilenmek üzere bir ara verdiğinden, Arjun'un karşılaştığı problemlere rağmen, Hindistan şu anda dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisidir. GSYİH'si, yani ulusun geliri, 2017 yılında %7 oranında arttı; gerçi ulusal istatistiklerde manipüle edilmiş verilerle gerçekleri ayırma konusundaki her zamanki ikazlar burası için de geçerli, hele de Hindistan kadar geniş bir alana yayılmış bir ülke için.

Hindistan'ın bir yere kadar kendini tebrik etmeye hakkı var ve yalnızca yıldan yıla kazandığı ek para yüzünden de değil. Çocukların çocukluk çağını atlatma ve altmış beşinci yaş günlerini görmeleri artık daha mümkün. Aynı zamanda okumayı bilme ihtimalleri de daha yüksek: Bugün her on Hintliden yedisi artık okuryazar.

On dokuzuncu yüzyılda Hindistan dünyanın ikinci en büyük ekonomisiydi ama o zamandan beri geride kaldı. Diğerlerine yetişmeye çalışması Hindistan'ın alışılmadık bir yol izleyerek beklenmedik sonuçlar almasına neden oldu. Bu nispeten Britanya İmparatorluğu'nun bıraktığı çay ve baharat gibi doğal kaynakları çıkarıp satma ve iktidardaki ulusun kendi ihtiyaçlarına hizmet

etme mirasından kaynaklanmıştır. Demiryollarından pek çok kamu hizmetine kadar, bu ticareti desteklemek için gereken hizmetlere ciddi boyutta yatırım yapıldı. Öte yandan üretim gibi başka sektörler göz ardı edildi. Bağımsızlık yalnızca kısmi ölçüde gelişmiş ve zenginliği büyük miktarda elinden alınmış bir ekonomiyi gözler önüne serdi. Ülkenin daha sonra izlediği farklı ekonomik yol kısmen Hindistan'ın çeşitlilik gösteren yapısından ve –söylenmesi gerekir ki– kısmen de planlama yetersizliği ve hükümet politikasından kaynaklanıyordu. Hindistan'ın eşsiz yaklaşımı muhtemelen hem kaza eseri hem de doğaçlama sonucu olarak görülebilir.

Batı, başarının kesin tarifi, modernleşme ve refaha doğru giden belirgin bir adımlar dizisi olarak görülen bir şey yarattı: Eski paranın gittiği yol izlenirse kazanılan her dolar, katlanarak artabilir. Bu değişmeyen bir tariftir ve tüm dünyada kolaylıkla benimsenmiştir. Çin'in son birkaç on yılda, daha yakın zamanda ise Vietnam ve benzerlerinin yaşadığı dönüşümün altında bu yatıyor.

Bu tarifin kökleri on sekizinci yüzyıla, Sanayi Devrimi'nin Birleşik Krallık'taki eski çalışma biçimlerini ya da daha kesin konuşmak gerekirse tarımı baştan yaratmasına dayanıyor. 1960'ta Walter Rostow adında Amerikalı bir ekonomist, bir ekonominin "kalkınmak" –ham maddeleri nihai ürüne dönüştürmek– için geçtiği çeşitli evreleri tanımlamıştır. Bu evreler şunlardır:

1. Geleneksel Toplum: Geçimlik tarımına dayalı, çok az ticaret yapan bir tarım ekonomisidir. Temel araç ve makinelerin çok azı mevcuttur; yani işçiler pek verimli değildir ve başka bir yerde satılabilecek üretim fazlası çok çıkmaz.
2. Kalkışa Hazırlık: Tarım daha makineleşmiştir ve daha fazla ürün ticareti yapılır. Fiziksel çevreye, mesela sulama sistemlerine yatırım daha çoktur. Ufak bir ölçekte olsa da birikim ve genel yatırım artar. Toplumsal hareketliliğe, ulusal kimliğin

geliştirilmesine ve ortak ekonomik çıkarlara daha fazla odaklanılmıştır. Bir miktar dış fon da devreye girebilir; denizaşırı yardım veya işçi getirme gibi.

3. Kalkış: Az sayıda endüstri (tekstil ve giyim genelde önde olur) içinde gerçekleşse de, imalat endüstrisi daha büyük önem kazanır. Tarımın önemi azalır. Hâlâ halkın büyük çoğunluğuna iş sağlamaya devam eder ama birçok kişi imalatın vadettiği görece daha yüksek zenginliğin peşinde şehirlere akın eder. Politik ve sosyal kurumlar gelişmeye başlar; dışarıdan daha fazla fon kaynağı gerekebilir. Birikim ve yatırım daha büyük ölçekte gerçekleşir.

4. Olgunluğa Geçiş: Endüstri büyür ve çeşitlilik kazanır, tüketiciler için mal ve makine üretmeye daha fazla odaklanır. Ulaşım ve sosyal altyapıda (okullar ve hastaneler) hızlı bir kalkınma yaşanır. Teknoloji ve kullanımı geliştikçe büyüme ve yüksek gelir ulus boyunca yayılır.

5. Kitle Tüketimi Çağı: Endüstri ekonomiye egemen olur. Üretim düzeyi yükselir ve tüketici harcamasının lüks ürünlerde bile artmasına olanak verir. Orta sınıfının öneminin artması –restoranlardan kuaförlere kadar– üçüncü sektör veya hizmet sektörünün de büyümesini sağlar.

Rostow'a göre tarif burada sona eriyordu. "İlk" Sanayi Devrimi'ni, yani imalatı makineleştirmek için su ve buhar kullanımını ve "İkinci" Sanayi Devrimi'ni, yani bu imalatı artırmak için elektriğin kullanımını içine alıyordu. Bununla birlikte yirmi birinci yüzyılda tam anlamıyla "gelişmiş" bir küresel ekonomi olmak için birkaç evre daha eklenebilir.

Bu, tüketicilerin öneminin artması karşılığında hizmet sektörünün, ekonominin daha büyük kısmını oluşturana dek büyümesini içerir. Sonra bir de fazladan kazanılan o dolarları ülkeniz yararına, başka bir deyişle erişim ve nüfuzu artırmak üzere ihracat kazancını ve şirketlerin ettiği kârı yurt dışındaki

şirketlere ve kâra yatırmak için kullanmak var. Modern çağda iletişim sağlamak da bir zorunluluktur; dolayısıyla teknoloji ve inovasyona çok daha fazla yoğunlaşıldığını görüyoruz. Bilgi ekonomisi, dijital çağ, "Üçüncü" Sanayi Devrimi... Buna ne derseniz deyin, teknoloji sahip olunacak en moda içerik maddesi oldu. Bilimsel gelişme ve teknolojinin ön saflarında yer almak en büyük mükâfatı almak demek; hele de en temel mesleklerin yerini robotların alması tehlikesi varken. Bu da teknolojilerin birleşmesinin fiziksel, dijital ve biyolojik sahaların arasındaki ayrımı bulanıklaştırdığı "Dördüncü" Sanayi Devrimi'ne hazırlıklı olmayı gerektiriyor.

Gelişim özen isteyen bir süreçtir; nihai amacı ekonominizi daha değerli kılmak ve refahı artırmaktır; ancak bu, eşitlik pahasına gerçekleşebiliyor. Bunun ardında yatan mantık, en nihayetinde elinizde başlangıçtakinden çok daha fazla para olacağıdır. Makineleşme çağı sayesinde on dokuzuncu yüzyılda Birleşik Krallık'taki gelir, (enflasyon hesaba katılınca) ikiye katlandı.

Böyle gösterilince ortalama bir Amerikalının neden mesela Burkina Faso'daki ortalama bir insandan çok daha fazla paraya sahip olduğunu anlamak kolay oluyor. Gezegenin en yoksullarından biri olan bu ülke, daha başlangıcını güç bela yaptı sayılır: Halkının %67'si hâlâ tarım alanında çalışıyor.

Bu, Hindistan ve dolarını kazanma şekli hakkında bize ne anlatıyor? Arjun ne kadar tipik bir örnektir? Hindistan bu tarifte ne kadar ilerledi? Hızla büyüyen Asyalı rakiplerinin çoğu dolarlarını Batı'ya imalat ve satış yapmak için ülkelerine ucuz iş gücü ve yabancı yatırım çekerek kazandılar. Hindistan böyle bir yol izlemedi. Hızlı büyüyen güçlü ekonomi, fiilen büyük ölçekli bir imalat endüstrisi inşa etme sürecinden geçmedi. Önceki kolonyal efendilerinin örneğinden uzak durdu. Aslında kolonicilik zamanlarında imalatı veya girişimciliği pekiştirmeye çok az önem verilmişti. Ayrılmanın sonuçlarına ve bu çeşitlilik gösteren nüfusa sahip, dağınık ülkenin düzgün bir şekilde işlemesine

odaklanılan, bağımsızlık sonrası günlerde verilen önem de aynı ölçüde az oldu. İlginin Hindistan fabrikalarını küresel ölçekte çalıştırmaya dönmesi, daha çok yakın zamanda gerçekleşti.

Hindistan yurt dışında güç elde etmeye halen çok az ilgi gösteriyor. Hindistan'ın yurt dışına yatırdığı her bir dolar için Çin, otuz sekiz dolar harcıyor. Hindistan'ın buna ayıracak parası, aynı miktarda ihracat geliri ve rezerv birikimi yoktur. Ayrıca finansal gücünü bu şekilde esnetmeye de daha az meyilli olabilir. Hindistan geleneksel tarifi etkili bir şekilde bir kenara bırakarak menü dışına çıktı. Eh, bu da işe çeşni kattı.

Ortalama bir Hintlinin geliri, 2000'den beri neredeyse üç katına çıkmış olabilir ama bu tüm Hintlilerin iyi durumda olduğu anlamına gelmiyor. Arjun hâlâ hayatını yağmur gelsin, paslı traktörü yıl sonunu görsün ve toprak sahibi kirayı iki katına çıkarmasın diye dua ederek geçiriyor. Hintlilerin çoğu çiftçilerden oluşan beşte biri günde iki dolardan daha az parayla geçiniyor. Yaşam standardı ve eğitim alanındaki genel ilerlemelere rağmen çocukları ilkokulu bile bitirmeyebiliyor.

Ganimetten kim faydalanıyor? Bu gelir artışı nereden kaynaklanıyor? Coğrafi olarak bunun yanıtı çok da uzakta değil. Hindistan'ın, nitelikleri üniversite tanıtım ilanlarına benzeyen mühendislerle dolu yeni şirket tapınaklarının parlak ve sessiz koridorlarında yatıyor.

Bangalor BT'nin ta *kendisi*; Hindistan'ın bilgi teknolojisi devriminin merkezidir. Arjun'un tarlasının yaklaşık yüz altmış kilometre ötesinde yer almasına rağmen başka bir gezegendeymiş gibidir. Çağrı merkezleri, dış kaynaklı teknoloji departmanları ve bilgi işlem santrallerinin arasına konuşlanmıştır; ayrıca bilişim danışmanları sağlamaktan en yeni robot teknolojilerini geliştirmeye kadar tüm teknik alanlarda, dünyanın öbür ucun-

daki bankalara, büyük şirketlere ve müşterilere hizmet ediyor ve dünyanın daha karşı karşıya olduğunu bile fark etmediği sorunlara sanal çözümler üretiyor. Hindistan'ın en iyilerine – ve en zenginlerine– ev sahipliği yapan teknoloji sektörüne hoş geldiniz. Bu sektörün parlayışı Hindistan'ın başına konan talih kuşu oldu. Buna kıyasla Çin'in endüstriyel büyümesi neredeyse salyangoz hızında ilerliyor sayılır.

Mesela Tata Danışmanlık Hizmetleri, ilk yurt dışı müşterisini 1974'te aldı. Burada 2005 yılında kırk beş bin kişi çalıştırıyordu. 2017'de üç yüz binden fazla çalışanı vardı ve Hindistan'ın en büyük şirketlerinden biri olmuştu. Bilgi teknolojisi hizmetleri sunan, danışmanlık ve iş çözümleri hizmeti veren ve tüm bu veri çiğneyip tükürme işini Batı'daki şirketlerden çok daha ucuz ücretlerle yapan Tata gibi daha birçok şirket var. BT departmanları ve çağrı merkezlerinin Hindistan'dan sağlanması ve imalatın Çin'e kayışı aynı sebepten gerçekleşti ve benzer bir protestoya yol açtı.

Etkisi olağanüstü oldu. Hindistan, düzinelerce ülkenin şirketlerinden dolarları alarak kendini, dünyanın teknoloji hizmet merkezi olarak kanıtladı. Bu sektör yirmi beş yıl önceki iki milyar dolarlık değerine kıyasla şu an yüz milyar doların üzerinde bir değere sahiptir. Teknoloji hizmet sektöründe büyüme son on yılda her yıl %7 ila %10 oranında oldu; bu oran tarımdaki büyümeden katbekat fazladır.

2016 yılında ileri teknoloji firmaları, Hindistan ekonomisinin neredeyse %8'ini oluşturuyordu ve bazı insanları epey zengin etmişti. Hindistan'ın zenginliğinin yarısından fazlası, halkın yalnızca %1'lik bir kesimine aittir. Dünya Ekonomik Forumu'na göre Hindistan ekonomisi ABD, Rusya ve hatta Çin'inkinden daha eşitliksiztir.

Bu ofislerde çalışan insanlar hayatlarında bir dolar banknotu görmemiş ya da Walmart reyonlarını gözden geçirmemiş olabilirler. Öte yandan Bangalor'un @Walmartlabs'indeki mühendis-

ler, günlerini Lauren Miller'ı dolarını binlerce kilometre öteye yollamaya nasıl ikna edilebileceğine kafa yorarak geçiriyorlar. Alışveriş gezisini nasıl daha pürüzsüz, etkileşimli ve en nihayetinde Walmart için en kârlı olacak hale getireceklerini bulmak için sayı ve bilgi öğütüyorlar. Perakendecinin deyişiyle, "Walmart #veribilimcileri #büyükveriyi büyük fikirlere dönüştürecek bir küresel veri dokuması yaratıyorlar." Lojistikten, mağazalara gıda sipariş etme ve götürmeye, alışverişçinin planlamadan satın almasını sağlamak için ürünlerin nereye yerleştirileceğine kadar, alışveriş "deneyimi"nin tüm evrelerine odaklanıyorlar. Ani bir sıcak hava dalgası olacaksa, ne kadar pirzolanın derin dondurucuda, ne kadarının ise hazırlıksız yapılacak bir barbekü için soğutucuda durması gerektiğini hesaplıyorlar. Sayılara odaklanmak süpermarketlerin, yeni ebeveynlerin yalnızca bebek bezi değil bira da stokladığını öğrenmelerini sağladı; ailenin yeni üyesi evde daha çok gece geçirilmesi demek. Bu yüzden bira dolaplarının yerini değiştirdiler. Büyük veri eşittir bol dolar. Hintli mühendisler o doların peşinden koşmaya kararlılar ama bu dolarlar dünyanın öbür ucunda harcanıyor.

Bangalor'daki diğer cam ve beton tapınaklarda ve giderek artan sayısıyla diğer şehirlerde de benzer projeler yürütülüyor.

Yirmi birinci yüzyıl Hindistan'ı, modernleşme tarifinin birkaç adımını kaçırmış, teknolojik devrime kucak açmak üzere büyük ölçekli imalatı atlamış olabilir. Ama tarifi kendi ihtiyaç ve zevklerine göre değiştirerek Bangalor'un yeni zenginleşen mühendislerine hizmet eden son moda kafelerde görülen, gelenekleri yenilikle birleştiren seçme yemeklerden oluşan yeni dalga füzyon mutfağının ekonomik versiyonunun oluşmasına neden oldu.

Hindistan bunu nasıl yaptı? Ülkenin genç iş gücünden yana eksiği yok; büyük çoğunluk vasıfsız ama geçmişi Britanya İmparatorluğu'na ve Hindistan'ın demiryollarının büyümesine dayanan mühendis yetiştirmeye verilen önem, dijital devrimde

klavye başına geçmeye son derece uygun bir işçi havuzu olduğu anlamına geliyordu. Bu devrimin başkent Delhi'den 2.172 kilometre uzakta yer alan Bangalor'da gerçekleşmesi de nedensiz değildir: yeni endüstri, hükümetin dikkatli gözleri ve ağır düzenlemelerinden kaçabildi. Hindistan'ın diğer şehirleriyle karşılaştırıldığında Bangalor'un nispeten daha gelişmiş bir altyapısı vardır; bu da Tata Danışmanlık Hizmetleri, Wipro ve Infosys gibi devlerin serpilmesine olanak vermişti.

Hindistan aynı zamanda çok iyi mühendisler ihraç eden bir ülke olarak da isim yaptı. ABD'nin tüm nüfusu bir adım uzaklarında olmasına rağmen Silikon Vadisi'nin poster çocukları (ya da yaşları düşünülürse ergenleri) Google ve Microsoft patron bulmak için Hindistan'a başvurdu. Microsoft CEO'su Satya Nadella, Haydarabad'da doğdu ve teknoloji uzmanı yetiştirme makinesi Maniapal'da elektrik mühendisliğinden mezun oldu. Google'ın başkanı Sundar Pichai, Tamil Nadu'da iki yatak odalı bir apartman dairesinde büyüyerek, Batı Bengal'de iyi bir üniversitenin metalürji mühendisliği bölümünden mezun oldu.

En hırslıların Hindistan'dan ayrılma sebepleri giderek azalıyor. Özellikle Bangalor, Hindistan'ın Silikon Vadisi, girişken mühendislerin Hindistan'ın teknoloji patlamasından bir parça almaya kararlı sermaye sahipleriyle buluşabildiği hazır bir piyasa haline geliyor. Hindistan, sıradaki büyük gelişmenin peşindeki risk sermayedarlarının ABD dışındaki en gözde istikametlerinden biri. Yine de Hindistan, henüz bu görevi başaracak düzeyde değil. Mesela son on yılda e-ticaretin büyümesi sırasında Hindistan'ın yerli çevrim içi perakendecisi Flipkart da ortaya çıktı ama değeri, ikisi de Hindistan piyasasındaki kontrolünü artıran Amazon ve Alibaba'nın yanında sönük kalıyor.

Şimdilik rutin teknoloji ve hizmetlerin dış kaynaktan temin edilmesi, Hindistan'ın nişi olarak kalıyor. Bu, fiber optik geniş bant hızında ilerleyen bir endüstridir. Bulut bilişim ve dijital hizmetler firmaların gözünde BT'nin, işlerini büyütmekte oy-

nadığı rolünü değiştiriyor: Daha yüksek değer ve daha yenilikçi hizmetler istiyorlar. Büyük danışmanlıklar epey yatırım yapıyor ama böyle hizmetlerde daha az sayıda, daha uzman kadroya ihtiyaç duyuluyor. Hindistan'ın ayak uydurması lazım.

Ayrıca masrafları azaltma baskısı, maaşlarda artışla aynı zamana denk geldi. Mühendisler bir gecede yetişmiyor ve mühendis kaynağı sınırlı; bu yüzden de çalışanlar daha yüksek maaşlar talep ediyorlar. Hindistan artık bir zamanlar olduğu kadar ucuz değil. Çin'deki üretim maaşıyla aynı durum ve kalkınmanın standart bir yan ürünü.

Teknolojinin Hindistan'daki geleceği çok farklı olabilir ve daha gelişmiş bir hal alabilir. Zaten yoğun iş gücü gerektiren bir iş değil ama daha az insan da çalıştırılabilir. Bu da dünyanın en eşitliksiz ekonomilerinden birindeki eşitsizliği daha da artırabilir. BT sektörü, ekonominin değerinin %8'ini oluşturuyor ancak bu değeri yaratanlar sayı bakımından kendilerinden çok üstün kişilerle aşık atıyorlar. Resmî rakamlara göre teknoloji sektörü dört yüz altmış milyonluk kuvvetli iş gücünün %1'den azını istihdam ediyor. Hindistan'ın 1,3 milyar insandan oluşan bir nüfusu var; dünyada çalışma yaşındaki her beş insandan biri orada yaşıyor ve bu oran yükseliyor. Ülkenin sırf nüfus artışına ayak uydurabilmek için aylık bir milyon ek iş oluşturması lazım. Buna rağmen teknoloji devleri 2016'dan beri personel alım planlarını yavaşlattılar. Hindistan'ın yöntemine ufak bir ayar yapması gerekebilir.

Teknoloji Hindistan'a gigahertz hızında refah getiriyor ama Hintlilerin hepsine değil. Muazzam boyutta az gelişmiş olan bir ülkede, küçük ve diğerlerine kıyasla süper zengin bir yeni orta sınıf yarattı. Öte yandan bu, Arjun'u yoksulluktan kurtarıp Hindistan ekonomisini birinci lige sokacak kadar değildir. Teknoloji tek başına halkı geçindiremez. Hindistan dolar peşinde koşuyor ve doların ülkeye aktığı kesin fakat doları

toplumun daha büyük bir bölümüne iş sağlayan endüstrilere çekmesi gerekiyor.

Bazen geleneksel tariflerin zamansız klasiklere dönüşmesinin bir sebebi vardır. Alışılmadık, ufak bir dokunuştan fayda görebilirler ama yine de bu tarifler daha öngörülebilir sonuçlar doğururlar. Standart bir tarif de eşitsizlik getiriyor ancak Hindistan'ın kendi tarifinin tek yaptığı bu acı tadı daha da belirginleştirmek. Hâlâ biraz işi var ve göreceğimiz üzere, o da yolda.

Teknoloji endüstrisinin başarısı, Hindistan ekonomisinin tuhaf bir bölünmüş kişiliği olduğunu gösteriyor. Bangalor teknolojinin ön sırasında yer alıyor olabilir ama ülkenin geri kalanındaki ortamı yansıtmıyor.

Dünya Ekonomik Forumu'na göre Hindistan'daki hanelerin yalnızca %15'i internet kullanıyor. Dahası bunların beşte dördü de ağa telefon aracılığıyla ulaşıyor. Çevrim içi olmak ağırlıklı olarak akıllı telefonları karşılayabilen büyük şehir elitlerinin tekelinde. Kentsel alanlardan uzaklaşınca internet erişimi çok az ya da hiç yok. Bu, Hindistan'ı kıta altındaki komşularıyla aynı yere koyuyor ama beşte üçün internete bağlandığı ortalama bir gelişmekte olan ülkenin gerisinde bırakıyor. Bu neden önemli? Dünya Bankası internet erişimini daha yoksul ülkelerde ikiye katlayıp %75'e çıkarmanın dünya gelirine iki trilyon dolar ekleyip yüz milyondan fazla iş olanağı yaratabileceğini öngörüyor. Çevrim içi olmak sosyal medya dünyasına erişmekten ya da bir iki şey satın almaktan daha fazlasını vadediyor.

Çevrim içi olanlar da bağlı kalmakta sorun yaşayabilirler. Kötü dijital altyapı yüzünden internet hızları acınası halde olabiliyor. Ailelerin yalnızca %5'i geniş bant internet bağlantısına abone oldular. Hindistan dünyanın ikinci en büyük akıllı

telefon pazarına sahip ama telefonunu gerçekten kullananlar azınlıktadır. Toplamda bir milyar Hintlinin telefonu var ancak bağlantıların kopması ve düzensiz kapsama alanı telefonları hemen hemen işe yaramaz kılıyor; telefonlar iletişim aracı olmaktan çok statü sembolleridir.

Düşük maliyetli teknolojinin, özellikle de ucuz akıllı telefonların ortaya çıkması, gelişmekte olan ülkelerin sessiz sıçramalarla modern çağa giriş yaptıklarını gösteriyor. Çiftçiler için geliştirilen uygulamalardan çevrim içi bankacılığa kadar, teknoloji başarı tarifini hızlandırma potansiyeli getiren bir katalizör. Önceleri tasavvur dahi edilemeyen yollarla yeni mağazalar açılıp, alışveriş işlemleri kolaylaştırılabiliyor.

Teknoloji, tarlasında sazlıkların arasında gezen Arjun Kumar açısından finansal olarak yükselmekle çökmek arasındaki farkı belirleyebilir. İklimin ya da lojistik zorluklarının üstesinden gelmek ve ürünlerini müşterilerine götürmek demek olabilir. Elbette böyle bir teknoloji para gerektirir; hatta bazen de Arjun'un sahip olmadığı miktarlarda. Gelgelelim burası beş dolarlık akıllı telefon geliştirebilmiş bir ülke; Hindistan'da halkın ihtiyaçlarını belirleyip bunları karşılayacak heves ve bilgiden bolca var. Mesela Bangalor'daki genç yenilikçi şirketler, çiftçilerin hava değişikliklerini tahmin etmesine, mahsul miktarını ve niteliğini öngörmesine ve bunun için gerekli önlemleri almasına yardımcı olan aygıtlar geliştirdiler. Daha doğa dostu pestisitler, toprak ıslah maddeleri ve sulama seviyelerini ölçüp kontrol etmek için daha gelişmiş makineler tasarladılar.

Tek ihtiyaçları önlerinin açılmasıdır. Hindistan hükümeti modernleşmeye ve teknolojiden yalnızca birkaç Hintli için değil, hepsi için yararlanmaya çalışıyor. 2015'te, Silikon Vadisi'ndekilerle daha yeni haşır neşir olmuş Başbakan Narendra Modi, daha geniş bir kablosuz kapsama alanı ve elektronik alet imalatını da içine alan dokuz hedefli bir liste duyurdu. Google ve Microsoft'un patronları belki de başlangıçlarını yaptıkları yurt-

larını önemsediklerinden, sırasıyla Hindistan'ın demiryollarının beş yüz tanesine kablosuz ve beş yüz bin köylü için ucuz geniş bantlı internet bağlantısı kurmaya söz verdiler. Kimileri için hoş karşılanan bir destek oldu, kimileri ise Hindistan'ın Batı için bir kez daha bir koloni –dijital bir koloni– haline getirilmeye başlandığı şüphesini doğurdu. İki türlü de, bu girişimlerin sonunu getirmek muhtemelen Hindistan'ın gelecekteki başarısının anahtarı olacaktır.

Çevrim içi platformlar artık çiftçilerin ve toptancıların ülke çapında karşılaştırma yapıp fiyat belirlemelerine olanak veriyor. Dijital cüzdan ve ödeme sistemlerinin kullanımı katlanarak artıyor ve hükümet yardım etmek istiyor; daha etkili alım satımlar, Arjun gibi çiftçilere hatırı sayılır ölçüde fayda sağlayabilir. Ne var ki Hindistan yalnızca 1,3 milyar Hintlinin hayatını kolaylaştırmaya çalışmıyor. Aynı zamanda ekonominin en karanlık köşelerini aydınlatmaya, işleyişini açığa çıkarmaya ve kendisi için daha fazla para toplamaya çalışıyor.

Hindistan'ın büyümesine yardımcı olacak paraya sahip olmak için hükümetin neden ya da kimden vergi aldığını bilmesi ve o parayı aldığından emin olması gerek. Tarihindeki tüm o bürokrasi ve evrak işlerine rağmen Hindistan, vergi mükelleflerini bulma ve onlara para ödetme konusunda zorluk yaşadı. Hindistan'da maaşlar ya da edilen kârlar aracılığıyla oluşturulan her bir dolar ürün veya GSYİH karşılığında, vergi olarak yalnızca on yedi sent ödendi. Bu, çoğu gelişmekte olan ülkeyle aynı eksende ama Hindistan'ın rekabet etmek istediği zengin ülkelerinin çoğundaki oranın yalnızca yarısıdır. Hindistan'da vergi ödeyen %3'ten az insana karşılık, 2013'te Amerikalıların neredeyse yarısı gelir vergisi ödedi. Hindistan'da birçok kişinin, hele de çiftçilerin geliri o kadar düşük ki vergi ödeyemiyorlar; ama bu yine de ufak bir oran.

Sorun nakit; bu durumda dolar değil rupi. Çok yakın zamana dek Hindistan'da el değiştiren her on rupiden dokuzu nakit

formdaydı. Bu sadece ufak alımlarda değil, büyük olanlarda da böyleydi; mülk alımlarında bin rupilik tomarlar kullanılıyordu. Hintlilerin yarısının banka hesabı yoktur ve nüfusun %85'ine işleri karşılığında nakit ödeme yapılmaktadır. Çok uzak köylerde yaşayanlar için en yakın banka, saatlerce uzakta olabilir. Her durumda birçok işletme, ödemeleri banknot veya bozuk para dışında bir biçimde kabul edebilecek şekilde kurulmamıştır. Hindistan'da yalnızca yirmi beş milyon kredi kartı vardır; yani her elli kişi başına bir tane düşmektedir. Dahası her beş bin kişi için bir ATM bulunmaktadır. Bu anlamda Arjun'un tohumlarını, yastık altındaki paradan, nakitle alması doğaldır.

Nakit paranın var olmasının ve yaygın olarak kullanılmasının bir sebebi var. Kolayca kabul edilip kolayca erişiliyor; özellikle de el altında bir çekmecede tutuluyorsa. Yani nakit para, varlıkların en "likit" olanıdır. Başka formlarda –banka hesaplarından mülke– tutulan varlığa erişmek ve harcamak daha zor.

Hindistan nakit paraya uluslararası rakipleri Çin ve ABD'den çok daha bağımlı olma konusunda olağan dışı bir örnektir. Bunun mutlaka olumsuz bir şey olması gerekmiyor: kimileri Hindistan'ın 2008'deki küresel finansal krizin sancısını tümüyle yaşamaktan korunduğunu söylüyor. Başka ülkelerde, yüksek miktarda geri ödenemeyen kredi veren bankalar ekonomilerini aşağı çektiler. Bu türden borç almanın yaygınlığı, az gelişmiş bir bankacılık sistemi olan Hindistan'da çok daha azdı.

Hindistan'ın nakit paraya bağımlılığı, nispeten Arjun gibi bankalara erişimi olmayan, düşük gelirli kır işçilerine ve nispeten de bunu vergi kuruluşları tarafından tespit edilmekten kaçmakta kullanan, daha yüksek gelirlilerin taktiklerinden kaynaklanıyor. Sonuç olarak Hindistan ekonomisinin dörtte üçü gözden kaçıyor olabilir. Bu kara ekonomidir: Var olmuyor, rüşvet gibi kanunsuz anlaşmalar içerebiliyor ve vergilendirilemiyor.

Otoriteler muhtemel yasa dışı aktiviteye nasıl sınırlama getirebilir ve ekonominin göz önünde olduğundan emin olup, etkili bir şekilde vergi toplayabilir? Başbakan Modi'ye göre şok ve dehşet taktiklerinin zamanı gelmişti.

8 Kasım 2016'da, plansız bir şekilde ulusa sesleniş konuşmasında Başkan Modi, halkı beş yüz ve bin rupilik banknotların (yaklaşık yedi buçuk ve on beş dolar ediyorlar) tedavülden kalkacağı, değersiz olacakları konusunda uyardı. Elinde bu tür banknotlardan olanların bunları bir bankaya veya posta ofisine vermek için iki aydan daha kısa süreleri vardı. Paranın nasıl edinildiğine dair kanıt varsa dört bin rupiye kadar para başka türden banknotlarla değiştirilebiliyordu. Yeni beş yüz ve iki bin rupi banknotları basılacaktı. Bu hareket Hindistan'da dolaşımda olan her beş banknottan dördünü –toplamda yaklaşık iki yüz yirmi milyar dolar– potansiyel olarak geçersiz hale getirmişti. Muazzam bir hareketti bu.

Bu politika insanların panik halinde bankaya koşmalarına neden oldu. Hindistan'ın ekonomi bakanı ülkenin bankalarına ilk dört günde kırk milyon dolardan fazla para verildiğini iddia etti. Kuyruklar uzundu, kavga gürültü kopuyordu. Hükümet yeni banknotları yeterince hızlı basıp dağıtamıyordu. Finansal aktivite, Hindistan boyunca kördüğüm olmuştu. Hükümet, nakit sıkıntısıyla baş etmek için, çekilecek para miktarına limit koydu ve bu limitleri sık sık değiştirdi. Karmaşa ve kaos egemen oldu.

Çocuklarının hastane faturalarını ödeyemeyip bazen ölümcül sonuçlarla karşılaşan anne babalardan, ailelerine yemek alamayan insanlara dek bu durumun sonucunda gerçekleşen zorluklara dair hikâyeler ortaya çıktı. Fabrika sahipleri ürün imal etmek için gerekli ham maddeleri alamayınca veya işçilerine ödeme yapamayınca fabrika bantları yavaşladı. Duyuru, mutlu çiftlerin ebeveynlerinin hayatları boyunca biriktirdikleri paraların müsrifçe harcandığı düğünlerin yoğun sezonuna denk gelmişti. Aile eğlenceleri iptal edilme tehlikesiyle karşı karşıya

kaldı ve ulus genelinde büyük bir öfke oluştu. Hint hükümeti özellikle düğün masraflarının ödenebilmesi için para çekme limitini iki yüz elli bin rupiye, yani üç bin altı yüz dolara yükseltmeye mecbur kaldı.

Ulusun sahip olduğu nakit paranın büyük çoğunluğunu etkin bir şekilde iptal etmek, yalnızca vergi kaçakçılarının ve suçlularının türemesine neden olmadı. Bunun sancısı Bangalor elitlerinden Arjun Kumar gibi çiftçilere ve belki de daha geçerli bir biçimde Arjun'un karısına kadar, tüm Hindistan halkını birleştirdi. Hindistan'da milyonlarca kadının alışılmadık ölçüde nakit para saklama, dolaplara veya yastık altına gizleme alışkanlığı vardır. Burası kadınların ekonomik olarak güçlenmesinin son yıllarda geriye gittiği bir ülkedir: Birleşik Krallık, Hintli kadınların üçte birinden fazlasının on yıl öncesine dek iş gücünün bir parçası olduklarını söylüyor. Bu sayı o zamandan beri dörtte bire düştü. On kadından sekizinin banka hesabı yoktur. Modi'nin eylemleri, kadınların maddi durumları üzerinde sahip oldukları azıcık kontrolünün de alınması, birikimlerinin anlamsız kılınması ve verilen süre dolmadan önce banknotlarını bankaya yatırmaz veya değiştirmezlerse birçoğunun çaresiz bir duruma sokulması tehlikesi yarattı. Öte yandan bunları yapabilmek için de paranın nasıl kazanıldığına ilişkin yasal belgelere ve kanıta ihtiyaçları vardı.

Milyonların bu eylem için ödediği bedele değdi mi? Dolandırıcıların en kötülerini saklandıkları yerden çıkardı mı? Söylendiğine göre başbakanın konuşmasından sonraki saatlerde kuyumcular, vergi kaçakçıları nakitlerini ikinci en iyi şeye dönüştürmek için akın ettiğinde, altın talebini karşılayabilmek için son sürat çalıştılar. Altın fiyatının artırıldığını gördüler. Ama neticede organize suçlular isimlerinin hakkını veriyor; organize oluyorlardı. Kazançlarını mücevher, emlak ya da başka varlık formlarında depoluyorlardı. İddiaya göre fırsatçılar, sahte banka hesapları açmaları için banka yetkililerine rüşvet verdiler. Nakit

kısıtlamalarıyla baş etmeye taşradaki ev kadınlarından çok daha hazırlıklıydılar. Hint hükümeti iptal edilen her beş banknottan birinin değiştirilebilecek veya bankaya yatırılabilecek vasıfta olmayacağını, yozlaşmada kırk beş milyar dolarlık bir baskı olacağını öngörmüştü. Sonuçta yakalanan miktar bunun çok küçük bir kısmıydı.

Ne var ki bu az da olsa etkili de oldu. Hintli yetkililer vergi gelirinin arttığını söylüyor; hükümet kasalarına hoş karşılanan bir destek oldu. Neredeyse eski banknotlar kaybolur kaybolmaz dijital ödemeler başladı. E-cüzdan kayıtları hızla arttı. Maaşlardan çekçek ücretlerine dek çevrim içi ödemeler giderek popülerlik kazanıyor. Modi'nin büyük para deneyi, Hindistan'ın ekonomisini temizlemiş olmayabilir ama daha modern bir finansal sisteme doğru biraz daha ilerletti.

Parayı tedavülden kaldırmanın yalnızca para getirmek için değil, aynı zamanda bu hâlâ gelişmekte olan ulusun gücünü artırmak için zorlayıcı bir yol olduğu da ortaya çıktı. Küresel oyunda yer almak istiyorlarsa bütün ülkelerin başarmak zorunda olduğu modern finansal dünyayla bütünleşmeyi zorla kabul ettiriyor. Sistemin bir parçası olmak ve daha fazla dolar kazanmak, davranışları değiştirmek demek.

Kentleşme, gelişimin yaygın bir bileşenidir. Gelişmekte olan dünyanın tamamında hızla artan nüfus, şehirlere gitmek üzere yoksul kırsalı terk ediyor. Zorluk buralara vardıklarında tüm bu insanlar için iş sağlamaktır.

Karşılaştıkları zorlukları düşününce Hindistan'ın kırsalındaki bu kadar çok kişiyi –kendilerini bir kere karışık toprak yasalarından kurtardıktan sonra– daha iyi bir yaşam arayışıyla şehirlere çeken şeyin ne olduğunu anlamak zor değil.

Hindistan'ın şehirlerinin taşı toprağı altın değildir. Hint nüfus sayımında "insan ikametine uygun değil" diye tarif edilen gecekondu yerleşimleri, şu an Hindistan'ın şehirlerinde yaşayanların altıda birine ev sahipliği yapıyor. Bu, altmış beş milyon insan eder; ki bu, Birleşik Krallık'ın nüfusundan daha fazladır. Gecekondular gerçekten de uygunsuz, geçici olarak yapılmış ve yetersiz su kaynağı ve kötü bir sıhhi tesisatla kısıtlanmış yerlerdir. Bu bölgeler hastalık, haşarat ve organize suçla doludur. Son on beş yılda geçimlik tarımın sefaletinden kaçanlar, gecekondu nüfusunu ikiye katladı.

Bu altmış beş milyon insanın yabancıların dolarından faydalanma ihtimali artık arazide çalıştıkları zamana göre daha az. Gecekondularda yaşayanların buldukları işler çöp toplamak veya evde dikiş dikmek gibi resmî olmayan, düzensiz işler. Gecekondular yetkililer için utanç verici, göz zevkini bozan yerler olabilir ama burada yaşayan insanlar resmî yetkililerin gözünden kaçıyor.

Hindistan'ın şehirleri büyüdükçe, imalatı da neredeyse hiç ses çıkarmadan büyüdü. Çin'in de kanıtlayacağı gibi ucuz işçi bol olunca imalat, kazanma şansı yüksek bir alan olabiliyor. Gerçekten de ulusal nüfus sayımına göre Hindistan'da imalat alanında çalışan otuz milyon insan var. Bu ABD'dekilerin iki katı ama Hindistan'dakiler Amerikalı emsallerinden çok daha az verimliler. Az sayıdaki büyük şirkette çalışanlar dışında kalanlar çoğunlukla zayıf tedarik zincirlerine sahip mütevazı, ufak atölyelerde ve fabrikalarda çalışıyorlar.

Otuz milyon rakamı fakirliğin bir adım ötesinde kalabilmek için nakit parayla taşeron işçi, mesela terzi olarak çalışan kadın ve çocukları hesaba katmıyor. Daha genç işçilerin hünerli elleri, Hint hazır giyim endüstrisinin ünlü olduğu el nakışlı ürünleri yapmaya özellikle uygun. Bu işin de bazen evde çalışanlardan, dış kaynaktan temin edilmesinden ötürü etik çalışan perakendeciler bile çocuk işçi kullanımını kontrol edemiyor.

Hindistan bunu değiştirmek istiyor. Kendi imalat devrimini daha büyük ölçekte gerçekleştirerek halkına istihdam sağlamak istiyor; bir gözü de doları başka, daha güvenli bir yolla ayartıyor.

Başbakan Modi, 2014'te "Hindistan'da Yap" girişimini başlattı. Hindu bir milliyetçi ve bölücü bir figür olan Modi, ekonomik bir yenileme sözüyle iktidara geldi. Büyük yabancı imalatçılar –ve hatta yerli şirketler– karmaşık yasaları ve kısıtlamaları yüzünden Hindistan'a yerleşmekte yıllardır gönülsüzlerdi. Modi sistemi basitleştirme, Hindistan'ı pirinç ve buğdaydan başka şeylerin de büyüdüğü bir yer yapma sözü verdi.

Bazı bariz başarı işaretleri görüldü. Duyurudan sonraki altı ayda yabancı yatırım %40 oranında arttı. Boeing, Ford, Coca-Cola ve Isuzu Hindistan'a yerleşen ya da burada büyüyen küresel markalardan yalnızca bir kısmıdır. Panasonic Kuzey Haryana eyaletinde buzdolabı üretecek, Bangalor'da da robot teknolojisini keşfetmek üzere Tata'yla ortaklık kurdu. En önemlisi, başka cihazların yanı sıra iPhone'u yapan Foxconn tüm Hint yapımı şeylere merak sardı. Mobil telefon imal etmek için fabrika planları yapılıyor, aynı zamanda mesajlaşma hizmeti Hike gibi uygulamalara da yatırım yapıyor. Çin'in Xiaomi'si iki fabrikayla Hindistan'da saniyede bir telefon üretebilmekle övünüyor bile. Bu şirketler ucuz iş gücünün ve sayıları hızla artan orta sınıfın yakınlığının çekiciliğine kapılıyorlar.

Bu, Hindistan'ın Çin'in Walmart'la olan ticaretini yakında burnunun dibinden çalabileceği anlamına mı geliyor? Pek sayılmaz: Ülkenin, büyüme tarifinin bu evresini kotarabilmesi için hâlâ gidecek yolu var. Birkaç önemli malzemesi eksik.

Altyapı eksikliği kritik bir noktaya varıyor: sıradan fiziksel mağazalar, depolar, yollar ve okullar. Bunların yokluğu ister Karnataka'daki pirinç tarlalarından ister Haryana'daki fabrikalardan olsun Hindistan'ın kazanabileceği dolar miktarını kısıtlayabilir. Arjun Kumar, pirincinin mağazaya ulaştığında

hâlâ yenilebilir olmasını sağlamak için nakliyeye ve yeterli koşullarda depolama tesislerine ulaşabilmeli.

Ülkedeki yolların yarısı asfaltla kaplı değil ve ağır vasıtalar yüzünden kolayca zarar görebiliyor. İmalat, gerekli malzemelere ulaşılamaması yüzünden sık sık gecikebiliyor. Bazı tahminlere göre Hindistan'ın otoyollarındaki azami hız saatte kırk kilometre. Bu durum "yüksek hızlı" otoyollarda böyle, şehirlerde değil. ABD'de saatte yüz kilometreye varan hızlar daha standarttır. Her üç ton yükten ikisi kamyonlarla taşınıyor çünkü demiryolları ya mevcut değil ya da mevcutlarsa bile bu işin altından kalkabilecek seviyede değiller. Tanıdık geliyor mu? Nijerya ve Hindistan'ın tek ortak noktası ticaret yapmak değil.

Giderek daha fazla insan şehirlere akın ettiğinden izdiham bir yaşam biçimi haline geldi. Hızla artan kent nüfusunun makul fiyatlı konut, hızlı ve verimli çalışan ulaşım yöntemleri ve hem evde hem de iş yerlerinde güvenilir su ve elektrik kaynaklarına ihtiyacı var. Birçok büyük imalatçı her gün elektrik kesintisi yüzünden saatler kaybetmeyi göze almaktansa artık kendi jeneratörlerine bel bağlıyor. Ne var ki bu, masraflı bir çözüm.

Eksiklikler muazzam. Hindistan'ın geleceği halkıysa, bu insanların düzgün sağlık hizmetine ve becerikli bir iş gücü yaratmak için çocuklarının da okullara ihtiyacı var. Altyapı ekonomi yaratmaz ama ekonomilerin daha hızlı ve pürüzsüz işlemesini sağlayabilir. Bu da Hintlilerin üretebileceği ve dolayısıyla kazanabilecekleri miktarları artırır.

Hindistan'ın politikacıları veya iş liderleri bunları ilk defa duymuyor. Hint hükümeti Hindistan'ın altı yüz elli bin köyünün hepsini yollarla birbirine bağlamayı vadetti ancak her geçen gün, günde kırk kilometre yol inşa etme planının daha da gerisinde kaldı. Başbakan Modi yollara, demiryollarına ve havaalanlarına bir trilyon dolar yatırma planları olduğunu ilan etti. Bu rakamın üçte ikisi özel kaynaklardan gelecekti çünkü

dünyanın en hızlı büyüyen güçlü ekonomisinden bir parça koparmayı kim reddedebilirdi?

Görünüşe göre birçok yabancı yatırımcı. Ve haklı nedenleri de vardı. Bir altyapı projesinin tamamlanıp tamamlanmayacağının anlaşılması ve mükâfatları alınması yıllar sürebiliyor. Mesela Hindistan'ın yollarının elden geçirilmesi zorlu bir süreç. Sözleşmeleri güvenceye almak ve işi hayata geçirmekteki tek sorun bürokrasi değil, ciddi boyuttaki yolsuzluk ihtimali. Enerji veya toprak projeleri karmaşık ve kapalı olup çok uzun sürebiliyor ve en nihayetinde menfaatler her şeye üstün gelebiliyor. Hindistan'ın Nijerya gibi ülkelerin sahip olduğu doğal kaynakları, en önemlisi de petrolü yok. Nijerya rezervleri yabancı yatırım mıknatısı ve tüm endişelere baskın çıkıyorlar.

Gerçekten var olan ya da olduğu düşünülen yolsuzluklar, gelişmekte olan ülkeler için büyük bir sorun olabiliyor. Dünya Ekonomik Forumu, Hindistan'ı modernleştirmek için yabancı para çekmenin önündeki en büyük engelin yolsuzluk olduğunu öne sürüyor. Görünüşte cazip bir sözleşme, aracılar ve rüşvet içerebilir. Bankalardan fon sağlamak da zordur. Hükümet yabancı şirketlerin yatırım yapmasını kolaylaştırmak için kuralları esnetti ama düzenlemeler hâlâ kafa karıştırıcı. Sonra bir de anlaşmazlıkları çözme ve sözleşmeleri sürdürme ile ilgili sorunlar var. En gelecek vadeden fikirler felce uğrama tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bununla birlikte bunları değiştirmek için siyasal irade vardır ve bu giderek daha yaratıcı yollarla uygulanmaktadır. Örneğin hükümet, Hindistan'ın otoyol sorununun üstesinden gelmeyi kabul ederlerse yabancı firmaları riske karşı sigortalamayı teklif etti. Yatırılan yabancı para miktarı yavaş yavaş artıyor ama hükümet binalar, limanlar, demiryolları ve benzerleri için ayrılmasını istediği bir trilyon doların üçte birini hâlâ kendisi ödüyor. Bu üç yüz elli milyar dolar, yaklaşık olarak kişi başına üç yüz do-

lar ediyor. Hükümet artık Hindistan'ın nakit parasından daha fazlasına sahip olduğuna göre daha çoğuna parası yetebilir.

Altyapısını geliştirmek ve bu sayede gücünü, iş imkânlarını ve gelirlerini artırmak için Hindistan'ın petrole ihtiyacı var. İddialı yol inşa etme planı ağır ham petrolden yapılan, yüksek miktarlarda zift (asfalt olarak da bilinir) gerektiriyor. Nijerya bunun için gerekli olan miktarı sağlamanın yanına bile yaklaşamaz; en azından doğru tipi, doğru fiyatla sağlayamaz. Iraklılar petrolü indirimli olarak satmaya gönüllü olduklarından Irak, Hindistan'ın en gözde kaynağı haline geldi. Petrol olan yerde dolar da vardır. Pirinç toptancısı dolarını bir bankaya yatırır yatırmaz dolar, Hindustan Petroleum Şirketi'ne gönderiliyor, o da bu doları Irak'ın petrol sahalarına yolluyor.

5

Kara Altının Karanlık Bedeli

Hindistan'dan Irak'a

Elton John'un bir zamanlar şarkısında da söylediği gibi uzay yalnız bir yer olabilir ama Delhi saatiyle her akşam altıda, Uluslararası Uzay İstasyonu'ndaki astronotlara evlerinden olağanüstü bir hatırlatma bahşediliyor. Tüm Hindistan'da ışıklar titreyip yanıyor, ülkenin şehirlerini muhteşem ışık çemberleriyle kutsayıp, milyonlarca minik köyünü aydınlatıyor.

Hindistan alt kıtasını dünyanın geri kalanına bağlayan birçok uçuştan birinde seyahat ediyorsanız, benzer bir manzaraya tanık olabilirsiniz. Birbirinin üzerinden geçen binlerce çizgiyle bu uçuş haritası insanların, fikirlerin ve ticaretin yolunu çiziyor. İzledikleri rotayı görebilirsek, alt kıtada ortaya çıkan, hızla gelişen ticareti destekleyen ve Walmart'ın Hindistan'dan BT desteği almasından Sri Lanka'nın Avustralya'ya çay satmasına kadar değişen sayısız ticari işlemi izleyen benzer bir harita oluşturacağını tasavvur edebiliriz. Bu ticaret rotaları, ilişkileri sağlamlaştıran ve ekonomik aktiviteye olanak veren milyarlarca doları temsil ediyor.

Hem uçuşlar hem de para bakımından en çok kullanılan yollar, Orta Doğu'ya gidenlerdir. Bu bölgeyi oluşturan ülkelerin endüstri sayılabilecek çok az şeyi var ve birkaç mevki haricinde turistlerin çok rağbet ettiği yerler de değiller. Uzay istasyonundan

bakıldığında burası hâlâ aydınlanmayan, Hindistan'da lambalar yanarken hâlâ zayıf günışığın tadını çıkaran bir bölgedir. Yine de alt kıtanın ışıl ışıl yanmasından büyük ölçüde burası sorumludur. Orta Doğu'yu cazibe merkezi haline getiren şey, deveyle safari veya hurma değil, petroldür.

Altı yüz elli bin köyünü birbirlerine bağlamak için Hindistan'ın yollarını altınla –kara altınla– kaplaması lazım. Maysan petrol sahaları Güney Irak şehri Basra'nın yaklaşık yüz altmış kilometre kuzeyinde yer alıyor. Çöller nasılsa öyle görünüyorlar: sıkıcı ve çorak. Bu topraklar uzun yıllar boyunca bu tozlu bölgede kıt kanaat geçinen çiftçilerin muhafazasındaydı. 1975'te, yüzeyin altında fokurdayan bir akaryakıt deresi olduğu keşfedildiğinde her şey değişti. Irak devleti kontrolü ele aldı ve büyük yabancı şirketleri petrol sahalarını işletmeye davet etti. İnekler hâlâ komşu arsalarda otlayabiliyor ama çiftçilerin çoğu bir kenara itilerek, yerlerine Çin ve Türkiye'den petrol yöneticileri getirildi. Bu yer değişimi o kadar geniş bir alana yayıldı ki Maysan Petrol Şirketi'nin özel bir tazminat komitesi var. Bir halkla ilişkiler çalışmasında yerel halka, örneğin petrol sahalarını korumak gibi işler teklif edildi. Güvenlik hiç hafife alınmıyor; sonuçta bu cezbedici arazi, asabi bir komşuyla olan tartışmalı sınırın yakınında yer alıyor.

Petrol sahalarının keşfedilmesi, her ulus için yalnızca beklenmedik bir şekilde gelen dolar değil, güç anlamına da gelir. "Kara altın" ismi de buradan geliyor. Kaynakların hemen kapının dibinde olması aynı zamanda karmaşa ve uçuculuk da getirebilir. Kara altın cömert bir nimet belki ama bir lanet de olabiliyor.

Bu, petrol baronları ve mevkidaşları için geçerlidir. Çok azımız günlük yaşamımızı petrol olmadan sürdürebiliriz. Öte yandan bu bağımlılık aynı zamanda bize yük de olabilir. Benzin fiyatlarının neden bu kadar hızlı yükseldiğini ama hiçbir zaman aynı hızda düşmediğini merak edebiliriz. Veya hükümetimizin

bazı ülkelere savaş açmaya neden çok hevesli olduğu ama başka çatışmaları görmezden geldiği üzerine düşünebiliriz. Bunların yanıtı genellikle petrol sektörünün işleyişinde yatar. Basit değildir. Yukarı akış, aşağı akış, sondaj kuleleri ve yüzer vinçler... Endüstrinin dili bile kafa karıştırma amacıyla tasarlanmış gibi duruyor ama anlamaya çalışmaya değer. Yolculuğumuz bizi dünyamızın işleyişinin en heyecan uyandırıcı ve tüm dünyayı ilgilendiren bölümüne götürüyor.

Petrolün hikâyesinin kuyusuna dalmak için fosil avlamaya gitme zamanıdır. Ham petrol otoyol yüzeylerinin ve kimyasallardan plastik şişelere dek, günlük olarak kullanılan sayısız eşyanın ana bileşenidir. Tortul kayaçların arasındaki boşluklarda binyıldır köpürdeyen, çamurla kaplı çürümüş hayvansal ve bitkisel maddelerden oluşan bu yoğun, kötü kokulu çorba, dünyanın tüm yollarındaki tekerleri döndüren yakıttır. Aynı zamanda dolarla el ele vererek birçok ekonominin de işlemesini sağlamaktadır.

Hindistan'ın da çok iyi bildiği üzere, refaha giden yol, petrole bol bol para harcamaktan geçiyor. Artan talebi tatmin etmek için Hindistan'ın yollarını inşa edenlerin zifte ihtiyacı var. Zift de bir tedarikçiden sipariş ediliyor, bu tedarikçinin zifti bir işleme tesisinden alması gerekiyor; bu da hükümet tarafından kontrol edilen Hindustan Petroleum Şirketi'nin kapısını çalmak demek. Şirket her yıl on altı milyon metrik tonun üzerinde petrol rafine ediyor ve bu petrol, üç yüz kilometreden daha uzun olan bir boru hattı aracılığıyla tüm ülkeye taşınıyor. Dolarımız pirinç toptancısı tarafından bankada rupiye çevrilmişti. Sonra banka bunu Hindustan Petroleum'a satabilir. Şirketin rafinerilerinden biri doları Irak'tan bir varil petrol almakta kullanacak.

Petrolün çeşitli kullanım alanları yüzyıllardır biliniyor. Antik Mısır'ın piramitlerinde ve buralarda gömülü olan mum-

yaların sargılarını mühürlemekte kullanılan katranda petrol izleri bulundu. Bire bir anlamı "kaya yağı" olan Latince sözcük "petroleum", ilk olarak on altıncı yüzyılda ortaya çıktı. Uygun bir tasvirdi bu: On dokuzuncu yüzyıla dek ham petrol çoğunlukla kayalardaki sızıntılardan veya deniz üzerinde biriken tabakalardan alınıyordu. 1800'lerde lambalar ağırlıklı olarak balina yağıyla yakılıyordu ama Kanadalı jeolog Abraham Gesner, 1850 yılında petrolden yeni bir yakıt olan gaz yağını elde edince, bu durum değişti. Bunun balina yağından daha ucuz ve daha temiz olduğu ortaya çıktı ve keşfedilmesi balinaların kurtulmasına yardım etti.

Sanayileşmenin hızlı ilerleyişi, petrole muazzam bir arzu duyulmasına yol açtı. Hemen hemen aynı zamanda Amerika eyaleti Pensilvanya'da yer alan Titusville'de geniş ham petrol rezervleri bulundu. Uçağı ve motorlu aracı yaratan yanmalı motorun daha geniş çaplı kullanılmaya başlandığı sırada, ilk büyük ölçekli ticari petrol sahası da 1901'de Spindletop'ta çalışmaya başladı. Petrol modern çağın doğumu için vazgeçilmezdi ve o zamandan beri de dünyayı ele geçirdi.

"Ham petrol", topraktan veya deniz dibinin altından çıkarılan çeşitli kalitelerdeki petrolü kapsayan toplayıcı bir adlandırmadır. Yoğunluk, süreklilik ve toksisite bakımından değişiklik gösterir. "Kara altın" ismine rağmen en koyu siyahtan, soluk bir sarıya kadar birçok farklı renkte olabilir. En hafif petrolün akışı iyidir, yerden çıkarılması kolaydır ve hızla buharlaşır. Ne kadar hafifse muhtemelen o kadar az zararlıdır. En ağır olan genelde çamura en çok benzeyeni ve pompalanması en zor olanıdır; çevre için en toksik ve döküldüğünde deniz kuşlarının tüylerini kaplama ihtimali en yüksek olan bu tür petroldür.

Günümüzde arabalar ve jetler tarafından içilen benzin en rafine olanıdır: hafif distile petrol. "Hafif" (light) sözcüğü, bazı içecek markalarının üzerinde yazıldığında olduğu gibi, her zaman bu anlama gelmeyebilir. Petrol için kullanıldığında

"hafif" daha saf bir maddeyi simgeler. Daha kaba, orta kalite petroller plastik ve kimyasal yapımında, gemilerde ve enerji santrallerinde yakıt olarak ve evleri ısıtmakta kullanılır. En ham petrol zift yapımı için en iyisidir; Hindistan'ın ilgisi de bundan kaynaklanıyor.

Hindistan'ın doları, birinci kalite Basra Light petrolüne bütçeye uygun bir alternatif arayan alıcılara satılan ucuz bir ham petrol olan Basra Heavy'nin peşindedir. Bengal Körfezi'nde ve Rajasthan eyaletinde petrol rezervleri olmasına rağmen Hindistan, çarkını döndürmek için yurt dışına bakıyor. Irak, Hindistan'a günde bir milyon varile yakın petrol satıyor ve her beş varilden birinde Basra Heavy var.

Küresel ekonomi açısından bu sıradan bir alışveriştir. Şu an dünyada her gün neredeyse yüz milyon varil orta kalite petrol tüketiliyor. Diğer enerji kullanımı biçimlerini hesaba katmazsak bu, her erkek, kadın ve çocuk başına iki litre ham petrole tekabül ediyor.

Kullanım epey değişiklik gösteriyor. Beklenildiği gibi, toplam petrol tüketiminde ABD en üst sırada: ortalama bir Amerikalı günde on litre petrol veya petrol ürünü tüketiyor. Bu nispeten yol gezilerine çıkan benzin canavarlarından (toplam enerji kullanımı yazın, araba kullanma sezonunda en üst seviyeye çıkıyor) ve acıtan soğuğun Kuzeydoğululara ısıtıcıların ayarını yükselttiren en sert kışlardan kaynaklanıyor. İkinci sırada lıkır lıkır petrol içen fabrikalarıyla Çin var. Hindistan ve Japonya üçüncülük için yarışıyorlar, Rusya ise ilk beşin sonuncusu oluyor. Enerji Bilgi Yönetimi'ne göre bu ülkeler hep birlikte günde kırk milyon varil kullanıyorlar. (Yine de bu ülkelerin hiçbiri kişi başına düşen en yüksek tüketime sahip değil. Bu özelliği genelde Singapur gibi küçük adalar taşıyor: ufak nüfus, devasa bir nakliye endüstrisi.)

Yüksek miktarda petrol satın almak, büyüyen ekonominin bir göstergesidir ve Hindistan ile diğer gelişmekte olan uluslar

bu konuda başı çekiyorlar: Nüfusu yeni edindikleri varlıklarını otomobillere harcayan Çin gibi ülkelerde endüstriyel faaliyet ilerledikçe, küresel tüketim 2010'dan beri ortalama %1 ila %2 oranında veya günde bir milyon varille artmaktadır. Küresel finansal kriz ve Çin'deki yavaşlama, petrole olan talebin darbe almasına yol açtı. Bu, talebin gerilediği değil büyüme hızının yavaşladığı anlamına geliyor.

Çin yavaşlarken, diğer ülkeler hızla ilerliyor. Hindistan gelecekte talebin nasıl olacağına ilişkin fikir veriyor. Tüm o iddialı yol inşa programlarına rağmen petrol tüketimi hâlâ günde kişi başına yarım litreye tekabül ediyor: Amerikalıların ortalamasının yirmide biri. Yollar bitip, Hindistan ekonomik potansiyelinin daha fazla farkına varmaya başlayınca hızla değişebilir bu. Uluslararası Enerji Ajansı, Hindistan'ın önümüzdeki yirmi yılda en hızlı büyüyen petrol tüketicisi olacağını öngörüyor. İhtiyaçlarının karşılanıp karşılanamayacağı ise başka bir meseledir.

İlk beş petrol üreticisi her yıl değişiyor ama Rusya ve ABD genelde listede oluyorlar. Suudi Arabistan, İran ve Irak da öyle. Tedarik eden ve satın alanlar arasında uyumsuzluk var. Bazı ülkeler başkalarının kaynaklarının peşinde koşuyor. Bu, petrol arzusunun özel ilişkilere, gruplar ve düşmanlıkların oluşmasına ve hatta kan dökülmesine neden olması anlamına geliyor. Petrolün bedeli yalnızca finansal bir bedel değildir.

Petrolün ölçü biriminin kökleri Orta Çağ İngiltere'sine dayanıyor. kırk iki galon veya yüz elli dokuz litreye eş değer olan "varil", şarap saklamak için eski bir İngiliz aracı olan "fıçı"ya atıfta bulunuyor. Şarabın şişelerde satılması gibi, bugünlerde petrol de varilde değil tankerlerde bulunuyor. Ve bir doların bir varil alabildiği pek söylenemez.

Bu bir "varil" petrole fiyat koymak, sanıldığından daha zor. Bu büyük bir sorun. Hindistan her gün bir milyon varil alıp yirmi kilometre yol inşa ettiğinde birkaç dolar çok fark yaratıyor. O zaman petrol nasıl satılıyor ve ne kadara mal oluyor? Küresel ekonominin en garip ve en karmaşık mekanizmalarının gün yüzüne çıktığı kısım burasıdır.

Ham petrolle bir dizi ürün kastedildiği gibi, manşet yazarları ne ima ederse etsin tek bir "petrol fiyatı" yoktur. Her bölgeden gelen her kalite petrolün kendi fiyat etiketi var. Gazeteciler petrol fiyatından bahsederken genellikle tek bir önemli ölçümü kastediyorlardır: Kuzey Denizi petrol sahasından çıkan bir hafif petrol olan Brent Blend. Bu çok ilgi çekiyor çünkü en arzulanan türdendir: Kolaylıkla rafine edilerek petrole dönüştürülüyor ve denizden çıkarıldığından dünyanın öbür ucuna kolaylıkla taşınabiliyor. Brent Crude'un fiyatı genel petrol fiyatı için bir tür kısaltma olarak kullanılıyor. Küresel olarak mevcut olan tüm farklı petrol türlerinin fiyatını hesaplamaktan daha kolay; hele de bu fiyatlar devamlı değişiyorsa.

Fiyatlara ticaret, alım ve satım süreçleriyle ulaşılıyor. Amerikan bankalarının parlak toplantı odalarından, Irak pazarlarının tozlu ara sokaklarına kadar, pazarlar ne biçimde olursa olsun, hepsi aynı ilkeyle çalışıyorlar: alıcılarla satıcıları bir araya getirmek ve talep ve arzın birbirine uyduğu bir fiyat belirlemek. Bağdat pazarında bir nar alın, fiyatı yalnızca üretim maliyetini (hasat sırasındaki hava durumunu, nakliye ve pestisitlerin fiyatını vb.) değil, alıcıların bu narı ne kadar istediğini de yansıtacaktır. Talep yüksekse üretici fiyatı yükseltip daha çok kâr edebilir. Öte yandan bereketli bir mahsul olduysa ve pazar o gün fazla kalabalık olmadıysa fiyatlar düşebilir çünkü satıcı elindeki fazla stoku satmak ister. Amaç tezgâhtakilerin tamamının günün sonunda satılması ve mümkün olduğunca çok nakit alınmasıdır.

Benzer şekilde petrol üreticileri de kârlarını azami seviyeye çıkarmak isterler. Ama onlarla bir fiyatta anlaşmak için hızlı

bir takas işlemi gerçekleştirmek üzere petrol sahasına bir avuç dolusu dolarla gitmekten daha fazlası gerekir. Alıcılar ve satıcılar dünyanın dört bir yanına dağılmıştır ve ihtiyaçları –petrol kalitesi veya fiyat teklifi gibi– çeşitlilik gösterir. Petrolü çıkarma ve işlemenin karmaşıklığı, alıcı ve satıcı için de karmaşa yaratır. Petrolün uluslararası olarak tanklar ve boru hatlarından oluşan bir ağ aracılığıyla transfer edilmesi gerekir. Ortalama alıcı birden fazla varil almak isteyecek ve bunlar için depo ayarlamaya ihtiyaç duyacaktır.

Petrol satın almak epey altyapı ve geleceğe yönelik planlama içerir. Genelde alıcılar o kadar önceden plan yapıyor olurlar ki aylar sonra ne kadar petrol alacaklarını ve bunun ne kadara mal olacağını bilmeleri gerekir. Alıcılar ve satıcılar ileriyi planlayabilmek için yaratıcı bir yöntem bulmuşlardır: temelde, gelecekte belli bir zamanda, belli bir miktarda petrolü belli bir fiyatta satın alma sözü vermek anlamına gelen bir "vadeli iş sözleşmesi". Bu sözleşme alıcının –burada Hindustan Petroleum– petrolü sabit bir tarihte sabit bir fiyattan almaya (tipik olarak üç ay sonra) ve genelde petrol üreticisi olan satıcının da bu tarihte o fiyattan satmaya mecbur olduğu anlamına gelir.

Bu küresel çağda genellikle bir şeyi doğrudan satın almak gibi bir seçenek yoktur. Standart olan, profesyonel tüccarların çalıştığı merkezî bir piyasadır. Anlaşmada aracılık yapacak ve Hindistan'ın yollarını kaplamak için kullanacağı petrol varilini almak için dolarlarının ne kadarından ayrılması gerektiğini belirleyecek olan binlerce kilometre ötedeki emtia tüccarlarıdır. Sözleşmenin kendisi yalnızca bir kâğıt parçasıdır ve Hindustan Petroleum tarafından bir tüccar aracılığıyla başka bir müşteriden bile alınabilir. O zaman Hindustan Petroleum'un petrolü birkaç ay sonra sözleşmede anlaşmaya varılan fiyattan alma hakkı olur.

Arz talep sorunları yetmiyormuş gibi, burada iki ek unsur daha söz konusu: duyarlılık ve spekülasyon. Bunun çoğu, aracının oynadığı role kalıyor. Emtia tüccarları etkileyici birer üst düzey

piyasa tüccarlarıdırlar; onlara bazen seyyar satıcı denilmesi bundandır. Enerji, metal ve gıda da dâhil yer altından çıkarılan ya da tarımı yapılan her şeyin ticaretini yaparlar. Uygarlığın kendisi kadar eskidirler. İlk başta besi hayvanı ticareti yapıyorlardı ve altın ya da gümüşle fiyatlandırıyorlardı. Piyasalar uluslararası olarak genişleyip, ürünler daha karmaşık ve sofistike bir hal aldıkça, tüccarların çalışma sistemleri de karmaşıklaştı. Emtia borsasına ilk evrilen Amsterdam borsası olmuştur ama ilk başlıca "resmî" vadeli işlemler borsası olarak adından sıklıkla söz edilen Chicago Ticaret Kurulu'dur. 1864'te, ilk büyük ölçekli petrol çıkarılışından çok önce kurulan kurul buğday, mısır, sığır ve domuz alıp satıyordu. Emtia ticareti eskiden "sesli pazarlık" yoluyla, işlem odasında yer alan "çukurlar"da pazarlık yapılarak gerçekleştiriliyordu ve tüccarlar cafcaflı ceketlerinden kolayca tanınabiliyorlardı. Teknoloji buna son verdi. Alım satım işlemleri artık elektronik olarak yapılıyor; siparişler uzaktan giriliyor ve bilgisayarlar tarafından eşleştiriliyorlar.

Analistler ve tüccarların yine de ürün ve piyasayı en ince ayrıntısına kadar bilmeleri gerekiyor. Kararları ve eylemleri çarkların dönmesini ve fabrikaların çalışmasını sağlıyor. Dünyadaki çeşitli enerji kurullarının haftalık raporlarını inceliyorlar ve kaç tane varilin –yani stokun– boşta olduğunu öğrenerek arz ve talebin nasıl eşleştirileceğine dair bir fikir ediniyorlar. Üretimi inceleyip, gelecek aylarda arzı etkileyebilecek güncel olay ve trendlere bakacaklar; tıpkı Nijerya'daki şirketlerin ayaklanmalar yüzünden baskı altında olup olmaması gibi. Talep cephesinde ise, mesela Çinli fabrikalar yavaşlıyor ve daha mı az tüketiyorlar? Bunlar, mevcut olan tüm delillere dayanarak bir varil petrolün ne kadara mal olması *gerektiğini* belirlemeye yardım eden "esasların" örnekleridir.

Tüccarlar aynı zamanda gelecekteki riskler konusunda kendi iç seslerini de dinleyecekler. Nijerya'daki arzın aksamasından endişeleniyorlar mı? Ya da Körfez Bölgesi'nde karışıklıkların

baş göstermesinden? Çin'in fabrikalarının belki de üretimi durdurma riskleri mi var? İçgüdüleri sezgilere, söylentilere veya bar dedikodularına dayanıyor olabilir. Tüm bunlar *piyasa duyarlılığı* başlığı altında toplanıyor. Karamsar ya da iyimser olsun, bu önseziler Hindistan'ın peşinde olduğu varilin bedelinde birçok dolarlık fark yaratabilir.

Bunun üzerinde de *spekülasyon* var. Duyarlılık, iş petrol piyasasının geleceğine ilişkin bilgiye dayalı bir karar vermeye geldiğinde kalple aklı birleştirmektir. Spekülasyon ise petrol almak veya satmak arzusundan ötürü değil, bu alım satım işleminden para kazanmak üzere harekete geçmek. Spekülatörler petrol varillerini teslim almıyor veya sevkiyatlarını yapmıyorlar; yalnızca o vadeli iş sözleşmelerini alıp satarak, petrol fiyatlarının düşmesi ya da yükselmesini bekleyip beklememelerine göre bunlar üzerine bahis oynuyorlar. Spekülatörler fiyat konusunda iyimserlerse petrole gerçekten sahip olmayacakları halde bile, daha çok petrol alıyorlar. O sözleşmeyi bir başkasına kâr ederek satabilirler. Bunu hatasız hallet ve parayı cebine indir. Birçok yatırımcının borsadaki hisseleri kullanışından çok da farklı değil.

Petrol oyunu büyük sermayeli bir ticarettir. Gerçekten ticareti yapılan varil sayısı, bir emtia borsasına göre tüccarların her dakika bilgisayarlı sisteme aktığını gördükleri binlerce alım satım işleminden %5 daha azdır. Hindustan Petroleum'un satın aldığı kâğıt parçası petrolü almaya hiçbir zaman niyet etmemiş, yalnızca bu kâğıdı Hindustan Petroleum'a satıp kâr etmek istemiş birinden geliyor olabilir. Tüccarlar her petrol tipi için sözleşme sunarlar. Çok yoğun talep olduğunu görürlerse, fiyatları artırırlar. Talep azsa veya bolluk varsa tersi gerçekleşir. Spekülasyon piyasa fiyatını temel arz ve talebin makul bir rakam olduğunu gösterdiği fiyattan uzağa çekebilir. En gözde emtiayı dalgalandıran ve piyasayı bozanlar spekülatörlerdir.

Spekülasyon, petrol fiyatını ciddi boyutta etkileyebilir. Hatta fiyatta çok büyük sallantılara neden olup önemli bir

ölçüde belirsizlik yaratabilir. Hindistan'ın zift için ne kadar ödemesi gerektiğine ya da yollarını inşa etmenin altından kalkıp kalkamayacağına karar veren, dünyanın öbür ucundaki spekülatörlerdir. Amerikalıların benzine ne kadar harcadığını kontrol ederler. En nihayetinde, tüm dünyadaki talihleri ve güç örüntülerini etkilerler.

Çılgınca ya da en azından fena halde haksızca görünebilir ama spekülasyon, modern finans endüstrisinin o kadar kâr edilebilir bir parçasıdır ki bu konuda sert önlemler almaya teşvik eden çok az şey vardır. Bunu yapmak finansçıların yararına değildir. Endüstriyel hükümetler hüsrana uğrayabilirler ama küreselliğin ve birbirine bağlı piyasaların çağında yalnız hareket edebilecek güçleri yoktur. Vadeli iş sözleşmelerini ortadan kaldırmak da işe yaramaz. Bu sözleşmeler fabrikaların, nakliyat şirketlerinin, havayollarının, petrol tedarikçilerinin ve en nihayetinde ulusların can damarıdır.

Petrol fiyatını kontrol etmenin başka bir yolu olup olmadığını düşünmek makuldür. Burada OPEC, yani Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü devreye giriyor. 1960'ta Bağdat'ta, Basra'nın yalnızca dört yüz seksen iki kilometre uzağında kurulan OPEC, sadece yirmi ülkeden oluşuyor: petrol baronları olan körfez ülkeleri, yani Suudi Arabistan, Irak, İran ve Kuveyt; Nijerya ve Angola gibi büyük Afrikalı üreticiler ve bunların yanında yavru sayılabilecek Ekvator ve Ekvator Ginesi gibi ülkeler. Hepsi birlikte dünyadaki her on varilden dördünü ve ihraç edilen her on varilden altısını üretiyorlar.

OPEC benzer düşünce yapısına sahip ülkeler için samimi bir ağ olmaktan daha fazlasını ifade etmektedir. "Tüketiciler için verimli, ekonomik ve düzenli bir petrol kaynağı, üreticiler için sabit bir gelir ve petrol endüstrisine yatırım yapanlar için ise adil bir sermaye getirisi sağlamak üzere, üyesi olan ülkelerin petrol politikalarını koordine etmek, bütünleştirmek ve petrol piyasalarını dengelemek" için var. Kendisini eleştirenlerin söz-

leriyle, organizasyon bir ticaret birliği, petrol fiyatlarını kendi kâr ve çıkarlarını koruyacak biçimde etkilemek üzere kurulmuş bir gruptur.

OPEC'in üretimi düzenlemek ve böylece petrol fiyatını sabit tutarak üyelerine kesinlik ve istikrar sağlamak için belirli aralıklarla toplanması gerekiyor. Bunu esasen arzı sabitlemeye çalışarak yapıyor çünkü arzı kısıtlamak fiyatı daha da yükseltir. Üyelerine, düştüğü zaman fiyatları desteklemek için petrol akışını azaltmayı salık vermek anlamına gelebilen "üretim hedefleri" belirliyor ve üyelerin kota ve kısıtlamaları kabul etmesi gerekiyor. Öte yandan bu her daim işe yaramıyor. Teoride OPEC'e, en büyük üyesi olan Suudi Arabistan hükmediyor; dolayısıyla kurumu bu ülke kontrol etmeli; ancak bütüne bakıldığında, diğerleri de etki edecek kadar önemliler. Her üye bencillik etmeye ve üretimi azaltma anlaşmasını göz ardı etmeye karar verebilir; başka bir üyenin aynısını yaptığından şüphelenirse bunu yapma ihtimali daha da yüksektir. 1980'den beri OPEC'in koruma kotalarının büyük çoğunluğu ihlal edildi. Böyle çeşitlilik gösteren, coğrafi dağılımı yüksek bir grupta şüphe, gerginlik ve ihanet etme nedenleri yüksek oluyor.

ABD ve Rusya'daki işletmelerin büyümesiyle birlikte OPEC'in gücü azaldı. Yine de OPEC kilit aktör olmaya devam ediyor; OPEC Petrol Sepeti adında kendi petrol fiyatı bile var. Üyeleri bir arada ABD'nin her yıl ürettiği ham petrolün dört katını üretebiliyorlar. Tüccarlar bir varil petrolün değerini belirlemeye çalışırken hâlâ OPEC'in dediklerini ve yaptıklarını dikkate alıyorlar.

Dünyanın en önemli ve en çok aranan ürünlerinden birine fiyat koymak karmaşık ve değişken bir iş. Bu yeni değil; petrol yaygın olarak kullanılmaya başladığından beri fiyatı keskin iniş çıkışlar yaşadı. 1860'ların başında Amerikan İç Savaşı, petrol fiyatının keskin bir yükselişe geçmesini etkileyen faktörlerden biriydi. O zamandan beri değişen esaslar –1920'lerde Amerika-

lılarda otomobil mülkiyetinin başlaması, Süveyş Kanalı krizi, Büyük Buhran– yol boyunca ani yükselişlere ve düşüşlere neden oldu. Yine de 1960 ile 1970'lerin başları arasında petrol fiyatı bugünün parasıyla varil başına yirmi ila kırk dolar arasında gidip geldi. Hindistan yol inşa programını bundan bir yüzyıl önce yürütseydi doları karşılığında ne kadar petrol alabileceğinden oldukça emin olacaktı.

Bununla birlikte 1970'lerde hem jeopolitik hem de piyasa işleyişinde bir değişim başladı. Üstelik bu, petrol fiyatı için çok büyük sallantılar, baş döndürücü bir iniş çıkış demekti. O zamandan beri varil fiyatının dört doların altına düştüğü de yüz yirmi doların üstüne çıktığı da oldu. Görünüşte bu, otuz kat artıştır. Elbette standart yaşam masrafları da zamanla arttı ama bunu çıkarınca artış daha çok altı kat civarı ki bu yine de çarpıcı bir artış. Bu, gezegendeki her ülkeyi ve her insanı etkileyen bir durum.

Dünya ekonomisinin kuvvet üssü, yirminci yüzyılın ortasındaki araç mülkiyeti patlaması ve OPEC'in yükselişiyle birlikte belirgin bir biçimde yer değiştirdi. Enerjiye aç Batı, Suudi Arabistan gibi en büyük petrol üreticilerinin gözüne girmeye çalıştı, bu ülke yetkililerinin söyledikleri tüccarlar tarafından incelendi ve 1960'lardan itibaren fiyatlar adım adım yükseldi. Sonra Arap petrol üreticileri 1973 Arap-İsrail Savaşı'nda İsrail'i Mısır'a karşı desteklemelerine tepki olarak Amerika'yı boykot etti ve Batı'yı cezalandırdı. Bu, petrol fiyatının 1973-1974 arasında dört katına çıkmasına neden oldu. OPEC'e muazzam bir güç ve üyelerinin en ufak bir mırıltısına dahi büyük bir ağırlık kazandırdı. Suudi Arabistan kralını olağanüstü boyutta zengin etti.

Bu esnada doları küresel ekonominin bel kemiği yaparak küresel finansal istikrarın sağlanmasını amaçlayan Bretton Woods Anlaşması'nın ardından, dolar uluslararası ticaret birimi olmuştu; her yerde bulunabiliyordu ve altınla destekleniyordu. Öte yandan dolaşımdaki dolar sayısına yetişecek kadar altın

çıkarılmıyordu. Bretton Woods Anlaşması çöktü ve doların pozisyonu ve itibarı tehlikeye girdi.

ABD, doların bozulan küresel itibarını geri kazandırmaya yardım etmek üzere Suudi Arabistan'la tüm petrol ürünlerini dolar üzerinden fiyatlandırmak ve alıp satmak için bir anlaşma yaptı. Böylece dolar ticaretteki öncü rolünü elinde tutmaya devam etti ve değeri hidrokarbonlara duyulan doymak bilmez arzuyla desteklendi. Petrole tüm dünyanın ihtiyacı olduğundan dolara talep yüksekti. Bunun karşılığında Suudiler güvenliği korumak, özellikle de İran ve Irak'ı uzak tutmak için Amerika'nın nüfuz ve desteğini aldılar; böyle dengesiz bir bölgede onlar için değerli bir gelişmeydi bu.

Bu dolarlara bağlı olmak, petrol üreticilerinin ABD'nin dış politikasına boyun eğme ihtimallerinin daha yüksek olması ya da en azından herhangi bir anlaşmazlık durumunda misilleme yapma ihtimallerinin düşmesi anlamına geliyordu. Petrol üreticileriyle yaşanan anlaşmazlıkların da gösterdiği üzere bu her zaman için geçerli olmadı, ama sonuçta petrol üreticilerinin güçlü kalmak için dolara ihtiyaçları var. Anlaşma tümüyle ABD'nin lehineydi.

Petrol fiyatı hızla yükselirken, petrol üreten ülkelerin topladığı kazançlar da hızla arttı. Bu servet kısa sürede "petrodolar" olarak tanınmaya başlandı. Zaman içerisinde petrodolarlar bu ülkelerin hükümetleri tarafından giderek daha gelişen yöntemlerle yatırımda kullanılmaya başlandı. Bunların içerisinde Çin'in yakın zamanda kendi dolarlarıyla yaptığı gibi tahvil ve benzeri şeyler alarak dolarları ABD'ye geri göndermek de vardı.

Tüm dünyadaki hükümetler, petrol almak istiyorlarsa dolar için devamlılığı olan bir kaynağa ihtiyaçları olduğunu fark ettiler. Böylece muazzam ve öngörülemeyen maliyetlere yakalanmamak için kendi para birimlerini doların değerine uyumlu hale getirme ihtimalleri arttı. Doların değeri yükselince aynı

miktardaki petrolün fiyatının bir gecede iki katına çıktığını görmek istemiyorlardı.

Dostluk ve ticaret ilişkileri yüzyıllar öncesine dayanan Irak ve Hindistan gibileri için petrolün dolarla fiyatlandırılması, bu süreci külfetli kılıyor. Hindustan Petroleum Şirketi, Basra Heavy varili alırken, Irak da Hindistan'dan pirinç, traktör ve ilaç ithal ediyor. Petrolün katılımı ve doların her şeye kadir hali olmasa iki ülke arasındaki ticaret dinarın rupiye çevrilmesiyle yapılabilirdi. Bir varil petrolün fiyatına fazladan eklenen her doların çok büyük ve geniş kapsamlı bir etkisi var.

Beklenileceği üzere bu durum, ABD'nin böyle bir güç gösterisinde bulunmasından hoşlanmayan birçok petrol üreticisini ve alıcısını hayal kırıklığına uğratmıştı. Venezuela ve İran'ın da aralarında bulunduğu bazı ülkeler, kendi para birimleriyle petrol ticareti yapmak için anlaşma imzalamaya başvurdular. Ara sıra, petrolü başka yöntemlerle fiyatlandırmak için böyle huzursuz bir itiraz duyuluyordu. Öte yandan dolar, özellikle de büyük aktörlerin desteğine sahip olduğu ve petrol piyasası için ticareti daha basitleştirdiği için çoğunlukla hükümranlığını sürdürüyordu.

1973 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından gelen jeopolitik değişimleri, 1970'lerde ve 1980'lerde para piyasalarının serbestleştirilmesi izledi; büyük bankaları ve başka yatırımcıları petrol fiyatının, üzerine bahse girilecek bir şey olduğunu düşünmeye teşvik eden bir serbestleşmeydi bu. 1978'de enerji vadeli işlemler piyasasının doğuşu, bu spekülatörlere vurgun yapmak için daha çok fırsat verdi. Bu sözleşmeler, aslen tereyağı ve peynir ticareti yapmak için önceki yüzyılda kurulan ve daha sonraki amacı süt ürünleri fiyatlarına birlik ve istikrar kazandırmak olan NYMEX'te (New York Ticaret Borsası) alınıp satıldı. Artık burası önceden satın alarak, işletmeleri petrol fiyatındaki şiddetli sallantılar karşısında sağlama almaya yönelik bir platform işlevi görüyordu. Ne var ki spekülatörlere hızlı bir kâr sağlama fırsatı

da verdi. Yani tüm dünya olmazsa olmaz olan enerji için doların değerine bağımlı olmakla kalmıyordu, petrol fiyatının kendisi de aşırı boyutta dengesizdi. Bu idare edilemeyecek kadar çok belirsizlik demekti ve çoğu ülkenin kendi enerji kaynaklarını mümkün olduğunca kontrol etmek istemesi şaşırtıcı değil.

Bu gerginlik, tüm dünyadaki dış politikaları ve diplomasiyi etkiledi. Çin, petrolü için Nijerya'nın gözüne girmeye çalışırken, ABD ve müttefikleri de Suudilerle yakın bir ilişki sürdürmek durumunda kaldı. Bu da Batı'nın, Suudi Arabistan'ın tartışmalı insan hakları sicilini görmezden geldiği algısına yol açtı. Başka her yerde sert eleştirilere maruz kalan bir sicil olduğundan ikiyüzlülük suçlamaları da yöneltildi.

Rusya'yla olan Soğuk Savaş sona erdikten sonra ABD, Irak'la iki, Afganistan'la ve Libya'yla birer savaş yaşadı. 1991'de Kuveyt'in yanan petrol sahaları televizyon ekranlarını doldurdu; on yıldan biraz sonra müttefikler geri dönmüştü, görünüşte Saddam Hüseyin'in kitle imha silahı yığınlarını ortaya çıkarıyorlardı ama bu savaşların bölgenin uçsuz bucaksız petrol rezervlerinin arasında gerçekleşmesi tesadüf değildi. Afganistan savaşı El-Kaide'nin 11 Eylül vahşetine yanıt olabilir ama aynı zamanda önemli bir boru hattını güvenceye almakla da ilgiliydi.

Bu çatışmalar, ABD'ya küresel "petropolis"in polisi olduğunu dünyaya kanıtlama fırsatı verdi. Kendi çıkarlarını da koruyordu. Orta Doğu'da kendi şirketlerine petrol ve üretim sözleşmeleri sağlamaya gönüllü ortaklara sahip olmak Amerika'nın –ve doların– küresel ekonomideki hâkimiyetinin devamlılığı için kilit önem taşıyordu. Kelimenin tam anlamıyla evlerdeki ateşin yanmaya devam etmesini sağladı, Amerika petrol işçileri için işi garantiledi ve dolara olan talebi sağlamlaştırdı.

Petrol hepimiz için hem bir lütuf hem de bir lanettir. Hepimiz bir dereceye kadar dolar kurundaki değişimlere ve küresel piyasaların belirlediği varil fiyatının insafına kalmış durumdayız. İkisinde gerçekleşen değişiklerin ekonomi boyunca ikincil etkisi oluyor.

Petrol, Hindistan gibi güce aç ithalatçıların ekonomik büyüme yoluna girmesine yardım ediyor ama bununla birlikte onları zayıflatıyor da. Petrol fiyatı yükseldiğinde Hindustan Petroleum Şirketi'nin Hindistan'ın inşa etmek istediği her bir kilometre otoyol için daha fazla dolar ödemesi gerekiyor. Bu da projesini devam ettirmek istiyorsa, hükümetin daha fazla fon bulması ve vergi mükelleflerinden daha çok para alması anlamına geliyor. Hintlilerin bu yollarda araba kullanmak için de daha fazla ödemesi gerekecek çünkü benzinin fiyatı da artacak. En yoksul haneler en çok etkilenenler olacak çünkü kazançlarının büyük kısmını yakıta harcıyorlar. Restoran ve mağazalar da darda kalacak çünkü ülke boyunca daha varlıklı olan müşterilerin fazla parası azalacak. Zorluğu daha da artırırcasına, fabrikalar, ofisler ve mağazalar için yakıt da artacak bu yüzden de sattıkları fiyat ve hizmetlerin ücretini yükseltmek zorunda kalacaklar. Hükümetin tüm o titiz planlamalarına rağmen, Hindistan'ın refahı üzerinde kalıcı bir etki bırakacak olanlar, petrol fiyatı veya doların değeri gibi kontrolü dışında olan şeyler. Aynısı tüm dünya için geçerli.

Yine de birçok ülkede petrol fiyatlarının aşırı uçlarda olması, eskisinden daha az etkilidir. 1970'lerin başlarında petrol fiyatlarının dört katına çıkması, Batı'da müşterilerin para durumlarını epey sıkıştırdı. Fiyatlar tırmandıkça benzin istasyonlarındaki sıralar da uzadı. Günlük eşyaların fiyatları Birleşik Krallık'ın da dâhil olduğu bazı ülkelerde beşte bir oranla arttı. Ticaret birlikleri maaşlara yapılan zamların buna uydurulmasını talep etti, fabrikaların parası üretime devam etmeye yetmedi. Küresel bir piyasa durgunluğu baş gösterdi.

1979'da, İran-Irak savaşıyla birlikte petrol fiyatında yaşanan başka bir sıçrama yine tüm dünyadaki büyümeyi nefessiz bıraktı; 1990'daki Birinci Körfez Savaşı'na yanıt olarak gelen yükselme de öyle. Belli ki çok fazla petrol tüketen ülkelerdeki fiyatlar ve ekonomik faaliyet petrol fiyatındaki sıçramalara, düşüşlerden çok daha şiddetli ve hızlı bir şekilde tepki veriyordu. Çoğumuzun petrol piyasasına maruz kalışı, benzin depolarımız aracılığıyla gerçekleşiyor ve petrolün fiyatı, benzin fiyatını oluşturan bileşenlerden yalnızca biridir. Ödediğimiz paranın büyük çoğunluğu vergi olarak hükümetlere, bir kısmı rafineri maliyetlerine ve buna benzer şeylere gidiyor. Benzin istasyonunun kendisine giden litre başına yalnızca birkaç sent. Düşük petrol fiyatları petrol şirketleri ve rafineriler için düşük kâr demek, bu yüzden de her bir sente son ana kadar tutunmaya çalışıyorlar, böylece fiyatlar yükseldiklerinden çok daha yavaş bir şekilde düşme eğiliminde oluyor. Tüm faktörler hesaba katıldığında benzine ödediğimiz para, petrol fiyatındaki dalgalanmaları tam olarak yansıtmıyor.

Bununla birlikte fiyatlar 2010'ların başında bir kez daha, 1970'lerdeki seviyelere eş değer bir sıçrama yaptığında bunun karşılığı çok daha yumuşak oldu. 1970'lerdeki petrol krizleri, davranış değişimine gitmeye, direnç geliştirmeye zorladı. Batı, petrolü kullanma biçimini iyice gözden geçirdi. Birçok Batı ülkesi, artık eskiden oldukları aşırı enerji tüketen uluslar değil. Fabrikalar ve otomobiller çok daha enerji tasarrufludur; bu durum da şirket ve sürücüleri petrol fiyatlarındaki bazı yükselmelere karşı koruyor. En büyük ekonomilerin artık gelirleri için hizmetlere bel bağlıyor olmaları daha yüksek bir ihtimal; mesela bankaların petrole endüstri kadar ihtiyacı olmuyor. Fabrikalar yüksek petrol fiyatlarının tutsağıyken ve oturup daha yüksek fiyatların vurmasını beklemekten başka hiçbir şey yapamazken, finansal işlem odalarındaki spekülatörler yakıt fiyatlarının volatilitesinden para kazanabiliyorlar. Buna kıyasla imalat endüst-

rilerine bağımlılıkları yüzünden, yüksek ham petrol fiyatlarının Hindistan ve Çin'in büyümesine olan etkisine ilişkin endişeler çok büyük.

Artık petrolün enerji piyasasındaki mevkisi de eskisi kadar sağlam değil. Muhtemelen iklim değişikliği ve kirlilikten çok yüksek fiyatlar, araştırmaları ve yatırımı ana akıma alternatif enerji kaynakları arayışına yöneltti. Artık hidroelektrik kaynaklarla –temelde barajlar– Japonya, Almanya ve Birleşik Krallık'ın toplamına eş değer ekonomilere yetecek kadar enerji sağlanıyor.

Yenilenebilir enerji, yalnızca zengin ülkelere özgü bir oyun değil. Hindistan bile, refaha giden hırslı otoyollarıyla ilerlerken 2030'a kadar tüm yeni arabaları elektrikli üretiyor olmayı hedefliyor. Kuşkusuz, bu elektriğin büyük kısmı fosil yakıtlardan gelecek ama Uluslararası Enerji Ajansı elektriğin %23'ünün artık yenilenebilir kaynaklardan geldiğini tahmin ediyor. Toplamda, enerjimizin yaklaşık %13'ü böyle kaynaklardan geliyor ve bu oranın 2040'ta üç katına çıkması bekleniyor. Bu, %60'tan fazlasının hâlâ "eski" fosil yakıtlardan geldiği anlamına gelse de, yine de muhteşem bir ilerlemeyi gösteriyor. Yalnızca birkaç on yıl öncesine kıyasla muazzam bir değişim bu ve daha büyük bir değişim de yolda. Gelişmekte olan dünya yakıt talebini artırırken, bunun zamanı geldi de geçiyor bile.

Petrol fiyatlarının yükselmesinden ötürü, bazı ülkelerin önceleri işletmesi fazla pahalıya gelen petrol rezervlerinden faydalanması da mantıklı hale geldi; mesela Birleşik Krallık'ın Kuzey Denizi petrol sahaları, Rajasthan'ın altında kapalı kalan petrol veya Teksas'ın tortul kayaç rezervleri gibi. Kendi arka bahçende ne varsa onu kullanmak daha cazip ve uygulanabilir bir seçenek oldu. ABD'de tortul kayaçlardan petrol çıkarmak ancak varil fiyatı doksan beş doları bulunca kârlı ve dolayısıyla mümkün hale geldi. Bu kaynaktan sağlanan petrol damla damla gelirken yıllar içerisinde sabit bir akışa dönüştü. 2015'e gelindiğinde ABD tortul kayaçtan günde beş milyon varil çıkarıyordu;

yani Amerika'nın petrol üretiminin yarısından fazlasını. Daha iyi teknolojiler ve daha verimli çıkarım tortul rezervlerinden faydalanmanın maliyetini azalttı. ABD 2016'da yıllardan beri ilk defa ithal ettiğinden daha fazla petrol üretti. Dış kaynaklı enerjiye olan bağımlılığını azaltma arayışı sonuç veriyor. Bazı tahminler artık Amerika'nın petrol rezervlerini Suudi Arabistan ve Rusya'nınkilerin önüne koyuyor.

Meselenin özü enerji güvenliği; ekonomiyi enerji piyasasının fiyat ya da tedarike bağlı olarak yaşadığı krizlere karşı korumaktır. Bu ayrıca elektriğin üretiminin, aktarımının ve dağıtımının da dâhil olduğu yakıt tedarik zincirlerine odaklanmayı da gerektiriyor. Doların ana yurdu için nihai amaç, doların artık Orta Doğu'nun petrol baronları tarafından tehdit edilebileceğini hissetmemesidir. Bu durum *Economist* dergisi tarafından "Şeyh Tortula Karşı" diye tarif edildi. Petrol rezervlerinin yer değiştirmesi dolar ve gücün de yer değiştirmesine ön ayak olabilir ve jeopolitik haritayı Amerika'nın lehine olacak şekilde yeniden çizebilir. Eninde sonunda dünya petrole daha az bağımlı hale gelebilirse doların hâkimiyeti tehdit altında kalacak. Öte yandan tortul kayacının gelişimi, bugünü bir ölçüde daha ileri bir tarihe itti.

Gelecekteki tedarik daha büyük bir sorun olabilir. Yer altında gömülü duran petrol sınırlı miktarda, keşfedilen daha az petrol sahası var ve bunların çoğu küçük. Uzmanlar konuyla ilgili farklı değerlendirmeler yapıyor ama kimileri önümüzdeki birkaç on yılda üretim oranının tavan yapabileceğini –"petrol üretiminin zirve noktası"– düşünüyor. HSBC'deki analistler, 2040'a gelindiğinde daha fazlası üretilemezse, günlük varil sayısının dünyanın tüketmek istediği miktardan milyonlarca varil eksik olabileceğine inanıyorlar. Bu, Suudi Arabistan'ın ederinin dört katına eşittir. Bu durumun petrol fiyatın, ne hale getireceğini düşünün. Yenilenebilir enerjilerin artışı bunu yeterince hızlı bir şekilde telafi edemeyebilir. Dünyanın ışıklarının

yanmasını sağlamak ve faturalarını düşük tutmak için zamana karşı bir yarış bu.

Elbette petrol hâlâ muazzam zenginlikler vadediyor. Özellikle de iki trilyon dolar değerinde olduğu tahmin edilen devlet şirketi Saudi Aramco'ya yarıyor. Bu rakam onu, Apple'dan veya Google'ın aile şirketi Alphabet'ten daha değerli yapar. Petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara rağmen eski endüstri hâlâ yenisinden daha iyi işliyor.

Verimli petrol rezervleri büyük bir servet beklentisi getirebilir ama ülkeyi zayıflaştırabilir ve petrol fiyatlarındaki bir düşüş petrolden büyük kazanç sağlayanlar için fazlasıyla sancılı olabilir. Suudi Arabistan'ın yıllık GSYİH'sinin yarısına yakını petrolden geliyor. Petrodolar içinde yüzen Suudiler, on yıllar boyu müsrifçe kamu harcaması programlarına giriştiler. Şimdi hesapların dengeli kalması için Suudi hükümetinin, petrolün yüksek fiyatını korumasına ihtiyacı var.

2014'te Çin'in azalan talebi karşısında Suudi Arabistan'ın çıkardığı büyük miktar yüzünden küresel petrol fiyatı düştü ve talebin daha bile düşebileceğinden korkuluyor. Fiyat düştükçe, Suudi hükümetinin harcamalarının neredeyse on beş yıldır ilk defa kısılması gerekti. OPEC'teki meslektaşlarıyla birlikte Suudi Arabistan 2017'de ürettiği varilleri yirmide bir oranda azaltmayı kabul etti. Alışılmadık ama Suudi Arabistan'ın karşılaştığı finansal açmazın ne kadar umutsuz olduğunu vurgulayan bir hamleydi bu.

Irak'ın da petrol satmaktan kazandığı her doları sıkı sıkı kontrol etmesi gerekiyor. 2014'te ihracat kazancının neredeyse tümü petrolden geldi. Bu şekilde tek bir emtiaya büyük ölçüde bel bağlayan bir ülke ekonomik monokültür olarak bilinir. Petrol sektörü ülkenin GSYİH'sinin neredeyse yarısını oluşturuyor

ve ekonominin geri kalanındaki aktivitenin çoğuna sermaye sağlıyor. Petrol fiyatının düşmesi her alanda zorluk yaratabilir.

Irak'ın tek sorunu bu değil. Kara altının laneti o kadar geniş bir alana yayıldı ki başka isimler de aldı: "bolluk ikilemi" veya "kaynak laneti". Üzücü gerçek şu ki petrol gibi doğal kaynakları bol olan ülkelerde, kaynakları az olan ülkelere nazaran daha az ekonomik büyüme ve daha az demokrasi oluyor, yaşam standartları konusunda ilerleme daha kötü oluyor.

Bu ülkeler aynı zamanda ekonomik ve politik istikrarsızlıkla karşı karşıya kalıyorlar. Gelirleri için ağırlıklı olarak petrole bağlı olan ülkelere boşuna monokültür denmiyor: Petrol çıkarları mülkiyet hakları, yasal düzenlemeler ve güç açısından fazla temsil ediliyor. Eşitsizliğin belirgin olması muhtemel; çünkü petrol endüstrisine dâhil olanlar ve geriye kalanlar arasında kaçınılmaz bir uçurum söz konusu. Fiyatlarda sallantılar gelir, işsizlik ve sivil kargaşada şiddetli değişimler yaratabiliyor. Petrol fiyatında 2014'te yaşanan düşüş Venezuela'ya beraberinde tayınlama, ekonomik kargaşa ve gıda isyanları getirdi.

Petrol veya doğalgaz bulmak kuyuların çok ötesinde ekonomik dalgalara neden olabiliyor. "Hollanda Sendromu", besi hayvanlarının veya bitkilerin muzdarip olduğu bir virüs değildir; 1959'da Hollanda'da doğalgaz rezervleri keşfedildikten sonra orada olana gönderme yapmaktadır. 1970'lerin başlarında ihracat dolar getirisi aniden artınca o zamanki para birimi olan Hollanda florinine olan talep de değeriyle birlikte arttı. Çin ve Nijerya'nın aksine Hollanda, para biriminin değişen talebe serbestçe yanıt vermesine izin verdi ve bunun bedelini Hollandalı çiftçiler ve fabrika sahipleri ödedi; ihraç ettikleri mallar yurt dışıyla rekabet edemeyecek kadar pahalılaşmıştı. 1971 ve 1977 yılları arasında ülkedeki işsizlik dört mislinden de fazla arttı. Yatırım azaldı ve ulusun petrol veya doğalgaz üretimiyle bağlantısı olmayan kısımlarında kalıcı izler bıraktı.

Herkes dünyanın en gözde emtiasının peşinde olduğundan bu ülkelerde savaş çıkma ihtimali de daha yüksek oluyor. Doğal kaynak bakımından zengin bir ülke saldırı için bir hedef haline gelebilir. Saddam Hüseyin'i 1990'da Kuveyt'i işgal etmeye iten ülkenin petrolünü kontrol etme arayışına girmesiydi. ABD'nin Irak'a olan ilgisi de yardımseverliğin ötesine geçiyor; Halliburton gibi devlerin de aralarında bulunduğu Amerikan şirketleri, Irak'taki petrol sözleşmelerinden çıkar sağladılar. Irak 2014'te yalnızca düşen petrol fiyatlarının değil, IŞİD'in de saldırısına uğradığında yine rezervleri hakkında tasarıları olanların hedefi haline geldi.

Irak'ın petrolü olmadan hiç de cazip bir görüntüsü yoktur; diğer tek büyük imalat endüstrisi çimento sanayisidir. Hidrokarbonlarla bile Irak'ta kişi başına düşen gelir Amerika'daki rakamın onda biri bile değil. Ortalama bir Iraklı, yalnızca on dokuz yaşındadır ve yetişkinlerin yarısı ise ortaokul eğitimi almamıştır. 1990 yılı öncesinde Irak'ın eğitim sisteminin dünya standartlarında kabul edildiğini düşünürsek, bu durum ülkenin ne kadar çok karmaşa gördüğünün altını çiziyor. Uçsuz bucaksız alanlar tarıma ayrılmış durumda ama yine de büyük miktarlarda gıda ithal edilmesi gerekiyor. Savaş Irak'ı geride tutuyordu; zaten zayıf düşmüş bir haldeydi, kolay bir hedefti ve IŞİD de bunun farkındaydı.

Terörist grup ülkenin kuzeyi ve batısı boyunca hızla yayılarak günde altmış bin varile yakın toplam kapasiteye sahip Irak petrol sahalarını ele geçirdi. Güneydeki Basra sahalarına ulaşmayı başaramamış olsa bile etki yine de muazzamdı. Bazı tahminlere göre IŞİD gasp ettiği petrolü Suriye, İran veya geçici rafinerilere satarak günde yedi yüz bin dolar kazandı. Yağmaladığı tarihî eserler ile mallardan ve kaçırdığı insanların fidyelerinden kazandıklarının yanı sıra bu para, IŞİD'e dünyanın en büyük sermayeye sahip terör örgütü olmanın uğursuz nişanını kazandırdı. Bu para örgütün hem o bölgede hem de

başka yerlerde savaşçı toplamasına, silahlandırmasına ve para ödemesine olanak verdi.

Irak için bunun bedeli yalnızca kaybettiği petrol parası değil, tam bir insanlık kriziydi. IŞİD'in bölgesel kazanımlarına toplu katliamlar, tecavüz ve kaçırılmalar eşlik etti. Neredeyse üç milyon Iraklı yerlerinden edildi ve BM'ye göre on milyonunun yardıma ihtiyacı vardır. Kuşatma altındaki Felluce kentinin, korkunç gaddarlıklara maruz kalan, evlerinin ve yollarının tahrip edilmesine tanık olan, açlıktan ölen vatandaşları IŞİD'in kara altın arzusu yüzünden ağır bir bedel ödediler.

ABD yönetiminde bir koalisyon, petrol operasyonlarının da dâhil olduğu IŞİD hedeflerine hava saldırıları düzenledi ve radikaller geri çekilmeye zorlandıklarından petrol sahaları üzerindeki kontrolleri de azaldı. 2017'nin ortasına gelindiğinde ordu IŞİD'in son kalesini, Musul şehrini yeniden ele geçirmeye odaklanmıştı. Sahada IŞİD'le savaşan Irak askerlerine ve Kürt peşmerge milislerine teçhizat sağlamak için Irak hükümetinin petrolden gelen parayı kullanması gerekti. Halkını ve petrol endüstrini savunmak için Hindustan Petroleum Şirketi'nden aldığı doları harcamak zorunda. Hindustan Petroleum doları Irak'ın devlete ait olan petrol şirketine veriyor. Dolar buradan, savunma için ödenek oluşturmakta kullanılacağı devletin kasasına gidiyor.

Irak'ın Rusya'yla uzun soluklu bir ilişkisi var ve müttefiki 2014'te Irak'a terörizmle savaşabilmesi için silah sağlamaya hazır olduğunu duyurdu. Irak'ın ihtiyaç anında başvurduğu ve dolarını yolladığı yer burası. Dolar petrolden silaha geçiyor.

6

Yıkım Araçları için Para Sağlamak

Irak'tan Rusya'ya

İjevsk'teki fabrika göz alabildiğine uzanıyor; çalışmanın uğultusu on dokuzuncu yüzyılın başlarından beri şehirde tanıdık bir ses oluşturuyor. İşçiler ordu tüfeklerinin, çiftelerin ve av tüfeklerinin montajını yapıp test ediyorlar. Sovyetler Birliği'nin katı kurallarının ordunun ihtiyacını karşılamak için silahların tam olarak ne kadar ve nasıl yapılacağını belirlediği zamanlarda, bu işçilerin ebeveynleri de benzer işlerde çalışmış olabilir. Durum artık böyle değil; işin aslı bu tip fabrikalar artık hiç olmadıkları kadar yoğunlar ve Kremlin'in değil, doların talepleri doğrultusunda açık kalıyorlar.

Silah imalatçımız –hadi ona Dimitri Sokolov diyelim– Rusya'nın yapmakla ünlü olduğu ekipmanı üreten bir şirketin ortağı. Elbette kurgusal ama hikâyemizin maksadı için, Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrasında ülkenin varlıklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanan kimseleri temsil ediyor. Rus silah tüccarları uçaksavar silahlarından tanklara ve MiG savaş uçaklarına kadar aranan her şeyi tedarik edebilir. Bu petrol ve silah değiş tokuşuyla birlikte dolar küresel ekonominin en tartışma yaratan iki alanında da rol oynamış oluyor. Irak 2012'de ordusunu yeniden kurarken Rusya'dan aldığı, aralarında yirmi sekiz Mi-35 ve on beş Mi-28NE saldırı helikopterinin de bu-

lunduğu silahlar için 4,2 milyar dolar harcadı. İlk helikopterler 2013'te teslim edildi ve sipariş edilen diğer askerî ateş gücüyle birlikte birkaç yıl içerisinde Felluce'yi IŞİD'den geri almak üzere yapılan savaşta yer aldılar.

Bu kârlı petrol kazancından ayrılmak Irak için kolay olmadı ama devam eden savaş halinde silah satın almak altyapı veya refah harcamalarından daha önemli olabiliyor. Rus silahları Irak ile halkı için daha yüksek seviyede bir savunma ve güvenlik vadetti ve sağladı.

Rusya açısından bu sözleşme, binyılın başlangıcından beri ihracat kazançları beş kat artan silah endüstrisine çok mühim bir katkı sağladı. Bu, Rusya'nın, jeopolitik kuvvetini ve ekonomik dayanıklılığını artırma stratejisinin bir parçasıdır. Rusya zayıf bir ekonomiye sahip olan güçlü bir ülke; zorluk çekiyor ve eski düşmanı dolar en azından şimdilik, yenilmez bir rakip olduğunu gösterdi. Yirmi birinci yüzyıl Rusya'sı küresel ekonominin büyük ama çelimsiz ayısıdır; tarihi yüzünden eli kolu bağlanmış ve dolara karşı rahatsız edici bir şekilde bağımlı olmuş bir haldedir. Dolara erişmek için silahlarından vazgeçmesi gerekiyor.

1991'de Soğuk Savaş'ın sona ermesi, ekseriyetle liberalizmin zaferi olarak görülür. Bunun, doların pozisyonunu sağlamlaştırmaya yaradığı kesin. Öte yandan komünizmin çöküşü daha çok yurt içindeki ekonomik sorunlarla ilgiliydi.

1955'te, Doğu Bloku'nun benzer düşüncedeki komünist ülkeleri arasında Varşova Paktı imzalandı. Pakt, Batı'nın kapitalist ülkelerinde alarm çanlarının çalmaya başlamasına ve iki tarafın da muazzam boyutta silah toplamasına –ve uzay yarışına girişmesine– yol açtı. Ancak 1980'lere gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin silah alacak parası kalmamıştı. Merkezî planlama başarısız olmuştu: Ekonomi sıfırı tüketmişti, insanları

huzursuz ve mutsuzdu, böylece Sovyetler Birliği çöktü. Silah endüstrisine şu anki şeklini veren Soğuk Savaş'tı.

Irak'ın doları, Rusya'nın yurt dışına yaptığı savunma endüstrisi satışlarından gelen milyarlarcasından yalnızca biridir. Silah satma konusunda kendisini geçen bir tek ABD var. Dahası diğer birçok emtia gibi silahlar da genellikle uluslararası ticaretin para birimiyle, yani dolarla fiyatlandırılıyor. Soğuk Savaş'ta silah yarışı, yalnızca geleneksel silahlar ve el bombalarıyla ilgili değildi; SSCB nükleer silahlara, kimyasal silahlara ve sinir gazına da ciddi boyutta yatırım yapıyordu. Dönemin sonuna geldiğinde dünyanın en büyük silah stokuna sahipti. Aynı zamanda büyük miktarda teknik uzmanlık da söz konusuydu; Rusya araştırma ve geliştirme konusunda en ileride yer alıyordu. Bunları paraya çevirmenin zamanı gelmişti. Rusya'nın şirketleri silah tasarlayabiliyor, yapabiliyor ve satabiliyordu. Rusya'nın şirketleri ya devletin mülkiyetindeydiler, ya devlet şirketleriyle müşterek mülkiyet vardı ya da Dimitri Sokolov gibi özel yatırımcılara aittiler. O zamana dek Rusya ağırlıklı olarak kendi ihtiyaçlarına uyacak şekilde üretim yapıyordu; şimdiyse işi genişletme zamanıydı.

Potansiyel müşterileri belirlemek zor olmadı. Soğuk Savaş'ın buzları çözüldükten sonra bile, Rusya müttefiklerinin kimler olduğunu biliyordu: Amerika'nın satış yapmak istemediği ülkeler. Gezegendeki en büyük silah endüstrisine sahip olan ABD, NATO'nun geri kalanına ve Suudi Arabistan gibi, Orta Doğu'da yer alan müttefiklerine silah tedarik ediyordu. Rusya yeni ortaya çıkan diğer devleri hedefleyebildi: Çin, Hindistan, Orta Doğu'nun bir kısmı ve Güneydoğu Asya'nın büyük bölümü. Hem alıcılar hem de satıcılar birbirinden sakınıyordu; müşteri tabanlarındaki kesişim nispeten azdı. Irak, dolarının Rusya yerine kolaylıkla ABD'de harcanabilecek olması bakımından alışılmadıktır; işin aslı Amerikalılardan satın alma ihtimali daha yüksektir. Irak iki tarafta da "dostları" olan az sayıdaki

ülkeden biri ama bu, Rusya'nın, müşterisini elinde tutmak için çok daha fazla çalışması gerektiğini gösteriyor.

Irak'ta Rus silahlarını kullanarak IŞİD ile savaşanların, silahlarının namlusunda "Rusya'da yapılmıştır" veya "ABD'de yapılmıştır" etiketi görme ihtimalleri birbirine eşittir. İnsan hakları organizasyonu Uluslararası Af Örgütü silahların bu yayılışının Soğuk Savaş'ın iki süper gücünün de 1970'ler ve 1980'lerde sorumsuzca silah satmasına bağlı olduğunu ortaya çıkarmıştır. İran ve Irak arasında savaş çıktığında SSCB ilk başta tarafsızdı; en azından resmî olarak. Bununla birlikte 1988'de savaşın sonuna gelindiğinde Rusya, Irak'ın en büyük silah tedarikçisi olmuştu. Uluslararası Af Örgütü'ne göre bu, otuz yıl sonra IŞİD radikallerinin "şeker dükkânındaki çocuklar" gibi olması anlamına geldi. Hava savunma sistemleri veya Rus yapımı AK saldırı tüfekleri gibi silah yığınlarından istediklerini almakta özgürlerdi. Bunların çoğu resmî kanallarla satılmış olabilirdi ama daha sonrasında yeterince korunmadılar veya Irak'taki yolsuzluk ve kaotik rejim değişimine bağlı olarak yanlış ellere geçtiler.

Irak'taki IŞİD askerleri, muhtemelen ne kadar şanslı olduklarına inanamamışlardır. Mesela Nijerya'daki Boko Haram veya El-Kaide gibi diğer birçok radikal silahlarını yasa dışı yollarla sağlamak zorundalar. Doğru fiyat verilirse saldırı tüfekleri, el bombaları, havan topu ve kara mayını gibi, ülkelere yasa dışı yollarla sokulması kolay, küçük ve taşınabilir silahlar satan ilkesiz satıcılardan istedikleri her şeyi gizlice alabilirler. İşin doğası gereği, yasa dışı hafif silah ticaretinde fiyat koymak zordur. Ama tahminler bu rakamın yılda bir milyar dolardan fazla olduğunu ve çoğunlukla dünyanın en savunmasız halklarına ıstırap çektirip korku salmaya yöneltildiğini öngörüyor. Eskiden orduda çevirmenlik yapan bir silah kaçakçısı olan Viktor Bout, 1990'larda Kongo'da ve başka ülkelerdeki yasa dışı silah kaçakçılığında oynadığı rol yüzünden "ölüm tüccarı" olarak

anılmaya başlandı. En sonunda 2008'de gizli bir operasyonda yakalandı ve terör eylemleriyle ünlü Kolombiya Devrimci Silahlı Güçleri'ne (FARC) on beş milyon dolar değerinde silah satmaya çalışmakla suçlandı. New York'ta bir mahkeme tarafından yirmi beş yıl hapse mahkûm edildi.

Küresel ekonominin karanlık tarafında olsa ve kolaylıkla kanunsuzluğa kayabilse bile, çoğu silah satışı tamamen yasaldır. Son yıllarda küresel tansiyonun ve ordu harcamalarının arttığı bir ortamda Rusya'nın silah satışları büyüdü ve ülke şu an küresel piyasanın dörtte birine sahip. Kârlı bir iş; Rusya'ya ihracattan yılda on beş milyar dolar kazandırıyor. En çok satanlar arasında S-300 uzun menzilli satıhtan havaya füze, MiG 35 savaş uçağı, Irak'a giden helikopterler ve T-90 süper tank var. Mesele cephanelikte daha fazla silah olması değil, askerî imkân ve kabiliyettir. Rusya bir zamanlar en etkili, en güncel askerî teçhizatını yurt dışına satmaktan sakınırken, şu an bu fırsattan çok memnun. Böyle silahlar refaha yeni ulaşan ekonomiler için heyecan verici statü sembolleri olabiliyor; mesela Vietnam'ın askerî ekipmana yaptığı harcama 2012 ve 2016 yılları arasında önceki beş yıla kıyasla üç katına çıktı.

Silahlanma yarışı devam ediyor ve savaşlar Rusya'nın ateş gücünü pazarlaması –ve test etmesi– için bir fırsata dönüştü. Yirmi birinci yüzyılda Orta Doğu'da tansiyon yükseldikçe bölgedeki silah harcaması ikiye katlandı ve Rusya'nın pastadan aldığı pay giderek büyüyor. Rusya 2015'te Başkan Esad'ı destekleyerek Suriye İç Savaşı'na müdahale etti. Esad'ın askerleri o ateş gücünü gösterdiğinde savaş, bir manşetin belirttiği üzere "Rus silah satışları için bir teşhir salonu" haline geldi. Sefer Rusya'ya beş yüz milyon dolara patladı ama satışlarının uluslararası olarak artmasıyla bunun on katını kazandığı tahmin ediliyor. Dimitri Sokolov geleneksel reklamlara, yani reklam panolarına veya televizyondaki kısa reklam yayınlarına yatırım yapamıyor ama zaten bunu yapmasına gerek yok. Dünyanın neresinde başarılı

bir silah imalatçısı varsa, millî hükümeti ona tam pazarlama desteğiyle katkı sağlayacaktır.

Mesele yalnızca finansal getiri de değil. Millî hükümetler –Fransa ve Birleşik Krallık da dâhil– Dimitri'ninki gibi şirketleri dış politika amaçları için kullanma eğilimindeler. Örneğin Rusya, Suriye'yi bölgedeki nüfuzu için kilit nokta olarak görüyor. İç savaşa müdahalesi "tüm akışı değiştiren bir şey" olarak nitelendirildi ama Suriye'ye satılan silahların yarısının kaynağı zaten Rusya'ydı; öncelikle de Arap Baharı'nın ardından Orta Doğu'daki müttefiklerini artırmaya çalışması nedeniyle. Dahası radikal İslamcılığın kendi topraklarına yaklaşma riskinin giderek artmasından endişeleniyordu.

Yine de bu değişken bir oyun. Rusya, Esad rejimi düşecek gibi olursa desteğini başka tarafa yöneltebileceğinin sinyalini verdi. Jeopolitik müttefikliklerdeki hızlı değişimler Dimitri'nin silahlarının eninde sonunda kendi ana yurduna yöneltilebileceği tehlikesinin her daim mevcut olduğu anlamına geliyor.

Silahlar, kendi halkına terör uygulayan veya katliam yapan rejimlere satıldığında çok geçmeden uluslararası tepki gelir. Rusya'nın, kimyasal silah kullanmakla suçlanan Suriye rejimine destek vermesi Batı'da öfkeye neden oldu. Öte yandan Kremlin, ABD ve Birleşik Krallık'ın da aralarında bulunduğu bu ülkelerin de aynı şekilde baskıcı rejimleri silahlandırmakla suçlu olduğunu söyleyerek onları çifte standart uygulamakla itham etmekle yetindi.

Mesela Birleşik Krallık'ın 2015'teki silah ihracatının çoğu Suudi Arabistan'a gitmiş, Suudiler de bunun karşılığında Birleşik Krallık'a petrol tedarik etmiştir. Suudi Arabistan uluslararası insani hukuka aykırı bir şekilde Yemen'i bombalıyor ve binlerce hayata son veriyordu. Kuzey Afrika'nın Arap Baharı'ndaki ayaklanmalardan sonra Birleşik Krallık'ın kendi parlamentosundan bir rapor hükümetlerin birbiri ardına "Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki bazı sıkıyönetim yanlısı ülkelere ihraç edilmesi onay-

lanan silahların yurt içinde baskı oluşturmakta kullanılması riskini yanlış değerlendirdiği" sonucuna vardı.

Dış politika ve ihracattan kazanılan dolarlara duyulan arzu insan hakları ve uluslararası barışa üstün geliyor. Galipler, Dimitri'ninki gibi şirketler ve temsil ettikleri ülkeler oluyor. Ekonomik büyüme ve bir ülkenin kazandığı dolar miktarı, yıldan yıla dalgalanma gösterebilir ancak silah tüccarlarının zenginliği çok daha emniyetlidir. Savunma endüstrisinin daha geniş olan politik iklim karşısında kendi koruması var. Gıda gibi silahlar da vazgeçilmez olarak görülebiliyor. Askerî mallara olan talep bir bakıma "esnemez" ya da neredeyse daimî: sınırlarını korumak için harcama yapmak hükümetlerin en son kesinti yaptıkları şeylerden biridir.

Rusya için ticari beklenti muazzam: 2015'te ihraç edilen mallardan gelen her yirmi dolardan biri silah satışından geliyor. Yine de bu, askerî kazançların geleceğinin sağlama alındığı anlamına gelmiyor. Tüm dünyadaki talep hızla artıyor ancak şimdi Çin de oturmuş savunma endüstrisine giriş yapıyor. Yatırım ve usta bilim insanlarının eksikliği Rusya'nın artık silah araştırma ve geliştirme alanının en ilerisi olmadığını gösteriyor.

Şu an dünyanın silahlarının neredeyse %70'i geleneksel süper güçler ABD, Fransa ve Rusya'dan çıkıyor. Yine de bu ülkelerin gücüyle birlikte silah endüstrisindeki kontrolleri de yer değiştiriyor. Çok da uzak olmayan bir gelecekte Irak, dolarını onların yerine Çin'e gönderebilir. Hindistan şimdilik sadık bir müşteri ama bu da değişebilir. Rusya hem ihracat kazancı hem de güç bakımından açıkta kalabilir.

Rusya'nın kendini küresel ekonomiye dâhil etme uğraşı –ekonomik gücünü göstermek için bunu politik gücüne uydurması

gerekiyor– kolay olmadı. Bu silah satışlarına ihtiyacı var çünkü ekonomisinin tehlike çanları çalıyor.

Rusya'nın uçsuz bucaksız geniş tabiatı boyunca bir doğal kaynak zenginliği mevcut ve aralarında petrol ve doğalgaz da var. Rusya bolluk ikilemi konusunda Irak'ın duygularını paylaşabilir. Petrol ve doğalgazı ona, örneğin Batı Avrupa'nın amansız kışlarında ışıkların yanıp yanmayacağına karar vermek gibi büyük bir güç veriyor. Arzı göz açıp kapatıncaya kadar sonlandırabilir. Gelgelelim petrolün Rusya'yı kontrol ettiği de bir o kadar doğru ve bunu ülke de, rakipleri de, piyasalar da biliyor.

Rusya günde on bir milyona yakın varil petrol üretiyor ve ortalamada onu geçen yalnızca Suudi Arabistan var (ve bu konuda Rusya'nın zaman zaman Suudi Arabistan'ı geçtiği biliniyor). Endüstri, Rus hükümetinin kazancının yarısından biraz fazlasını ve Rusya'nın ihracat kazancının %70'ini oluşturuyor. Rusya'nın bu kazanca bağımlılığı Suudi Arabistan'a kıyasla biraz daha az ama yine de petrolün Rusya'nın istikrarı için can alıcı önem taşımasına yetiyor. Varil başına fiyatta her on dolarlık düşüşün Rusya'nın GSYİH'sini neredeyse %1,5 oranla düşürdüğü tahmin ediliyor. Rus hükümetinin hesaplarını dengelemesi için petrolün varil başına en az yüz dolar etmesi gerek. Dahası, petrol ticareti yapmak için dolara ihtiyaç duyuyor ve bu yüzden kendi para birimi zarar görüyor.

Rusya tüm o büyüklüğü ve askerî becerisine rağmen bu pozisyona nasıl düştü, petrole ve rakibi olarak görülen bir ülkenin parasına nasıl böyle bağımlı oldu? Sovyet döneminde Moskova'dan bildirilen merkezî planlama politikaları neyin ne kadar imal edileceğini kontrol ediyordu. Endüstrinin işlemesi için gereken makine ve araçları yapmaktan çok silah yapmaya odaklanılıyordu. Batı'nın başı çektiği küresel ekonomiye kapalı olmak, ihracat için mal üretme baskısının pek fazla olmaması demekti. Gücün birkaç elde toplandığı, nispeten az sayıda işletme vardı ve işçilerin ekonomik yaşantılarının birçok yönünü

kontrol ediyor, barınaktan mobilyaya ve gıdaya kadar her şeyi kendileri sağlıyorlardı.

İnsanların istediği veya ihtiyaç duyduğu şeyleri üretmeye çok az önem verildiğinden, dükkân raflarında temel ürünlerin eksikliği oluyordu ve dükkânların önlerindeki kuyruklar dillere düşmüştü. Mallar bulunabildiklerinde hemen kapılıyor ve bol bol biriktiriliyordu. Parası olanların gereksinimlerini karşılamak için Rusya'nın resmî ekonomisinin on katı eden geniş, gayrıresmî bir ekonomi oluştu. Soğuk Savaş ve merkezî planlama takıntısı Rusya'yı ekonomik dezavantaja mahkûm etti.

1985'te yeni bir başkan Mihail Gorbaçov, sistemin sarsıldığını gördü. Çözümü *perestroyka* ve *glasnost*, yani yeniden inşa etme ve açıklıktı. İnovasyon ve yeniliği destekledi ama uyguladığı politikalar bölük pörçüktü ve Rusya'nın endüstrisindeki ya da daha doğrusu, dükkânlarının raflarındaki boşluğu doldurmak için yeterli olmadılar. Rusya'nın ihtiyacı olan modern, büyük ölçekli imalat endüstrisi hâlâ görünürde yoktu.

Yeni manzaradan cesaret alan Batı'daki, özellikle de Almanya'daki bankalar, Sovyetler Birliği'ni kredi vererek ihtiyatlı bir şekilde desteklediler. Derken ham petrol fiyatında gerçekleşen bir düşüş Sovyetler Birliği'nin enerjiye bağımlı ekonomisini hezimete uğrattı. Borç verenler korkarak kredilerin geri ödenmesini istediler. Komünizmin kalesi kapitalist piyasalar tarafından topal edildi ve halkını beslemek için altın satmak zorunda kaldı. Birkaç yıl içerisinde SSCB ortadan kalktı.

Kudretli Sovyetler Birliği parçalanmış haldeydi ancak kalıntıları toplayacak hırsa ve güce sahip olanlar için ortada bir hazine vardı. SSCB'nin sonu, şiddetli ancak inişli çıkışlı bir açgözlü kapitalizm patlamasının habercisi oldu. Oligarklar –Rus fırsatçıları– geç 1980'lerin yeni girişimcilik ruhundan en çok faydalananlardı ve şimdi de vurgun yapmaya hazırlanıyorlardı. Meteliğe kurşun atan hükümet varlıklarını satıyor, özellikle de güçlü politikacılar ve dostlarına fayda sağlayan anlaşmalarla

enerji ve finans endüstrilerini özelleştiriyorlardı. Hızla büyük miktarlarda servet edindiler ve ekonomi ile politik sistem üzerinde muazzam ölçüde nüfuz sahibi oldular.

Aralarında en çok Chelsea futbol kulübünün ve son derece gösterişli yatlarla villaların sahibi olmasıyla tanınan Roman Abramoviç de vardı. Sıradan bir ailede doğan ve iki yaşında öksüz kalan Abramoviç, *perestroyka* döneminden, hâlâ öğrenciyken bir oyuncak imalat şirketi kurarak yararlandı. Bu ona gereken sıçrama tahtasını sağladı. Hünerli bir uzlaşmacı olarak, daha sonra enerji devi Sibneft'in bir kısmına sahip olmayı başardı. Gerisi ise altınla kaplı bir tarih oldu.

Vladimir Putin, 1999'da gücü oligarkların elinden almaya söz vererek başkan oldu ve bunu bazı çetin çatışmalar izledi. Onun komünizm sonrası Rusya'sı dünyaya "açıktı" belki ama Putin seleflerinin kötü durumunu paylaşıyordu: Popülaritesi ve Rusların geliri ham petrolün varil fiyatıyla aynı doğrultuda yükselip alçalmaya devam ediyor.

2006'ya gelindiğinde petrol geliri yükseldiği ve bazı işlerin vergisi azaltıldığı için ortalama bir Rusun evine götürdüğü gelir, Sovyet dönemiyle karşılaştırıldığında ikiye katlanmıştı. Sonra küresel finansal kriz vurdu ve 2014'te petrol fiyatı düşünce Rusya ekonomisindeki çatlaklar yeniden göz önüne serildi.

2015'te Rus ekonomisi küçülüyor ve yatırımcıları korkuyla kaçıyordu. Mağazalardaki fiyatlar hızla yükseliyordu; Ruslar gelirlerinin yarısını sırf gıdaya harcamak zorunda kalıyorlardı. *The Moscow Times*, Amerikalı emsalleri neredeyse sekiz tanesine para verirken, Rusların artık yılda sadece iki çift ayakkabı aldığını bildirerek halkın nasıl zorluk içerisinde olduğunu temsilî bir şekilde gösterdi. Rusya'daki kadınlar kesinti yapar, idare etmeye çalışır ve elindekini onarırken, Lauren Miller bol bol satın alıyordu.

Rusya, 2014 Mart'ında Kırım'ı ilhak etti ve Ukrayna'ya askerî müdahalede bulundu; bu yüzden Avrupa Birliği, ABD ve

müttefikleri Rusya'yı cebinden vurmaya karar vererek ekonomik yaptırımlar uyguladı. Bu yaptırımlara birkaç örnek olarak, silah ya da petrol endüstrisi ekipmanlarına ithalat kısıtlamaları, banka hesaplarını ve Rusların başka yurt dışı varlıklarını dondurma ve önemli kişilere seyahat yasakları koyulması verilebilir. Fikir, Rusları dolardan yana aç bırakmaktı. Rusya da karşılık olarak bazı gıda ürünlerini yasaklamak gibi benzer kısıtlamalar uyguladı. Ekonomik bir çıkmaz oluştu. Bu hareketin Avrupa'ya yaklaşık yüz milyar dolara mal olduğu tahmin ediliyor ama zaten gerilemeyle karşı karşıya olan Rusya'nın ödediği bedel çok daha fazlaydı. Sıradan Ruslar için bu kısıtlamalar düşük petrol fiyatlarının yol açtığı sıkıntıya eklendi. Batı'dan ithal edilen gıdaların yasaklanması Moskova'da fiyatları yükseltti. Putin'in "düşmanca adımlar" olarak adlandırdığı durumun karşısında büyüme yavaşladı. Yine de 2017'ye gelindiğinde Rusya hâlâ ateşkesi kabul etmemişti.

Şimdi dönüm noktasına geldik. Tüm bunların birleşimi Rusya'nın para biriminin değer kaybetmesine neden oldu. Küresel döviz piyasalarındaki –o büyük spekülasyon ve duyarlılık dalgaları– endişeler rublenin dolar karşısında yarısından da fazla değer kaybetmesine sebep oldu. Rusya'nın petrole fazla bağımlı olduğu ve başının ciddi derde gireceği düşünülüyordu; bu yüzden spekülatörler bu para biriminden sürüler halinde kaçıyorlardı. Ruble çöktü. 2014'te bir dolar almak için otuz ruble gerekiyordu, 2016'da en dibi gördüğünde ise bu rakam seksen rubleye çıkmıştı.

Bu neden önemliydi? İthal malların fiyatını artırdı, Rusların harcama gücünü kemirdi. Sovyet döneminin sonu, ekonomik sıkıntıları derinleştirerek tarımsal sübvansiyonu da sona erdirmiş, Rus çiftçiliğini de mahvetmişti. Süt, yumurta ve et gibi temel gıdaların büyük çoğunluğunun bir toptancı tarafından gönderilmesi ve küresel ticaretin para birimi olan dolarla ödenmesi gerekiyordu. Bu, dolara talebin daha bile fazla artmasına,

rublenin değerinin daha da düşmesine ve Rus alışverişçiler için fiyatların hızla artmasına yol açtı.

Bununla da kalmıyordu, Rusların borcunun büyük kısmı dolar üzerindendi. Bunu ödemek daha da maliyetli hale geldi. Bu, geniş döviz rezervlerine sahip olan hükümet için çok büyük bir sorun değildi ama yurt dışına yüzlerce milyon dolar borcu olan şirketleri için büyük bir dertti. Gerçekte dünyanın her yerindeki hükümet ve şirketler dolar borçları varsa benzer bir senaryoyla karşı karşıya kalırlar. Para birimlerinin dolar karşısında değer kaybetmesi borcu geri ödeyebilme güçlerini etkileyecektir; kazançlara, büyümeye ve hatta iş olanaklarına bile darbe vuracaktır. Birleşik Krallık merkez bankası, uluslararası piyasalarda dolar üzerinden borç almanın ne kadar yaygın olduğunu göz önünde bulundurarak, bütüne bakıldığında doların daha güçlü olmasının küresel büyüme için sorun teşkil ettiğine kanaat getirmişti.

Ruble değer kaybederken petrol fiyatı da düştü ve ihracat gelirini tehlikeye attı. Zayıf döviz kurunun olumlu yanı bu düşüşü dengelemesiydi; petrol dolar üzerinden fiyatlandırıldığından Rusya artık dolar başına daha çok ruble alıyordu. Ama zayıf ruble Rus ekonomisine çok da uzun süre fayda sağlamadı. Zayıf para birimi başka bir ülkede ihraç mallarını ucuzlaştırabilir ve yurt dışına satılmalarını kolaylaştırabilirdi. O zaman yurt dışındaki insanlar ülkenin ürünlerini daha fazla talep eder, bu da para birimine olan talebi artırır, para birimi de güçlenir... En azından teoride her şey dengelenir. Sorun, Rusya'nın silah dışında hâlâ yurt dışı için pek imalat yapmaması. Ve bu boşluğu doldurmak için petrole güvenmek de riskli.

Rusya darda kalmış; doların gücünün ve rublenin zayıflığının kurbanı olmuştu.

Tarihe bakıldığında Rusya'nın para birimi hep olağanüstü biçimde zayıf olmuştur. On üçüncü yüzyıla dayanan ismi "kesmek" veya "doğramak" anlamına gelen bir Rusça sözcükten

gelmektedir. Bu isim 2014'ün çalkantılı günlerinde ve 1917'deki devrimde, değerinin neredeyse üçte birine düştüğü, fiyatların çok artmasına ve devrim ateşinin körüklenmesine neden olduğu sırada kulağa epey uygun gelmiş olsa gerek. Önemli tarihî olayları bir kenara bırakırsak, rublenin zayıflığının bir nedeni güven eksikliği olmuştur. Yani her şey akıldadır.

2014'te Rus tüketiciler ve yatırımcılar para birimlerinin değerine olan inançlarını kaybedip televizyon, mücevher ve mülk aldıklarında ruble başka bir güven krizi yaşadı. Ruslar çok pahalı ürünlere para harcıyorlardı çünkü bunların değerlerini ceplerindeki rubleden daha iyi koruyacaklarını düşünüyorlardı. Veya ellerine geçirmeyi başardıkları dövizleri saklamak için bankalardan kiralık kasa alıyorlardı.

Baskıyı daha da artıran Rus bankalarının ve petrol şirketlerinin, yurt dışı borçlarına onlarca milyar ödeme yapmaları ve bunu yapmak için de dolar bulmaları gerekiyordu. Kimse ruble istemiyordu, herkesin istediği dolardı. Güven bir kere kaybolunca durum ancak daha da kötüye gider. Sürekli bir düşüştür bu.

Ruble 1998'de de çökmüştü. Rusya borçlarını ödeyemedi, IMF'den bir kurtarma paketi gerekti ve faiz oranlarını çok büyük bir seviyeye, yüzde yüze çıkarmak zorunda kaldı. Yani en basit kredilerin geri ödemesi bile iki katına mal olacaktı. 2014'te çoğu insan bu zamanları hatırlayabiliyor ve çok azı yine böyle zorluklar yaşamak istiyordu.

Derken 2013'ten beri Rusya merkez bankasının müdürü olan Elvira Nabiullina devreye girdi. Bir şoförle fabrika işçisinin kızı olan Nabiullina büyüyerek "Putin'in sağ kolu" olarak tanınmıştı. Boks eldivenlerini giydi ve mücadeleye girişti; rublenin değerini ve beraberinde Rusya'nın güvenini eski haline döndürmek için birtakım riskli önlemler aldı. Faiz oranlarını yükseltti; bu, Rus yatırımcıların paralarını dolar hesabı yerine rublede tutmalarını daha kârlı yapıyordu. Ticari bankaların rublenin değeri karşısında spekülasyon yapma becerilerini kısıtladı. Sonra

büsbütün radikal bir şey yaptı: Rubleyi neredeyse tamamen kendi haline bıraktı. Yirmi yıl önce Rusya para birimini Çin ve Nijerya'nınkine benzer bir yöntemle idare etmeye çalışmıştı. Amaç istikrar sağlamaktı ama bunun bir bedeli oldu. Para birimi değer kaybederken, merkez bankası döviz piyasasından ruble almak için kendi değerli rezervlerini talan ediyor böylece talebi artırarak düşmesini engelliyordu. Bayan Nabiullina "yeter" dedi ve ülkenin iyiliği için sert bir hamleyle rubleyi kendi değerini bulmaya bıraktı. Piyasa buna rubleyi birkaç gün boyunca daha fazla cezalandırarak yanıt verdi.

Bu, kötü planlanmış bir hamle olarak görülmüş olabilir ama 2015'in başında ruble gerçekten de dengelenmeye başladı. Merkez bankası para birimini kurtarmakta kullanacağı rezervleri ticari bankalara döviz kredisi olarak sunabildi. Böylelikle Ruslar, kendi bankalarından dolar alabildiler ve başka yerlerden sağlamak zorunda kalmadılar. Ruble yine yükselişe geçmişti. Alışılmadık bir yaklaşımdı ama Elvira Nabiullina büyük bir iş başarmışa benziyor. Başkanının uyguladığı politikalar Avrupalı politikacıları küplere bindirirken, finans dergileri Nabiullina'yı yılın merkez bankası mensubu ilan etmek için sıraya giriyorlardı. Nakavt darbesini indirmişti ama bu daha birinci raunt idi. Uzun vadeli mücadelede dolar üstünlüğünü sürdürüyor.

Rusya'nın rublesinin dolarla bir ortak noktası var: *İkisi de asli değere sahipler*. İster borç ister kredi olsun tüm paralar fiilen vaattir. Esasen dolar, hamiline altınla ödeme yapma vaadiydi. Dolar bu vaadin teminatıdır; 1934'te her banknotta "Hamiline talep üzerine ödeme yapacaktır..." yazıyordu. Öte yandan Bretton Woods Anlaşması 1971'de sona erip doların altına bağlanması bitince, dolar kendine ait bir değer taşımayı bıraktı ("itibari" para olarak bilinen bir şey haline geldi). Lauren Miller'ın doları

federal hükümetin ona vaadi; mevduat hesabı bakiyesi de fiilen bankanın ona vaatte bulunmasıdır. Ve şimdi de o dolar, Irak hükümetinin silahlar karşılığındaki vaadiydi. Ama bugünlerde bu vaat bizim doların değerine ilişkin karşılıklı inancımıza dayanıyor; somut bir şeye değil.

Yani doların değeri ve gücü güvene dayanıyor: bir dolar eden mal ve hizmetler karşılığında ödeme olarak kabul edileceği, o değeri koruyacağı ve hükümetin doların bunu yerine getirmesini sağlama alacağına duyulan güvene. Aynısı ruble için de geçerli.

Paranın –para biriminin– üç amacı var. Birincil olarak, genellikle finansal değiş tokuş ve borç ödeme aracı olarak kabul edilmesi gerekiyor. Mübadele usulüyle keçi ve buğday takas etmek iyi hoş ama ya çobanın buğdaya ihtiyacı yoksa ve bunun yerine petrol istiyorsa? Çiftçinin petrol satıcısının da kabul edeceği bir para biriminin olması gerekiyor. İkincisi, bir değer saklama aracı olması gerekiyor: Maaş gününde kenara bir dolar koyduysanız, bu dolar bir hafta sonra yine aynı miktarda buğday alabilmeli (gerçi enflasyon bunu biraz kemirebilir). Ve üçüncü olarak para bir hesap birimi, yani parayı kullanarak keçinin değerini ölçebiliyoruz. Dünyanın yüz elli para biriminin hepsi değişen boyutlarda bu işlevi görüyor. Ama bu özellikleri en çok taşıyanı, ticaret faturalarının, uluslararası borçların ve en güvenli rezerv türlerinin para birimi olan dolar.

Ne var ki ister altınla ister inançla desteklensin güven duyulmayan bir para birimi, kullanışsız oluyor.

Peki ya en yeniler, Bitcoin gibi dijital para birimleri? Bitcoin'in yaratıcısı "Satoshi Nakamoto"ya (yatırımcının gerçek kimliği hâlâ bilinmiyor) göre bunlar, ilk başta "çevrim içi ödemelerin bir taraftan diğerine finansal kurumlardan geçmeden gönderilmesini sağlayan", "elektronik paranın eşler arası versiyonu" olarak geliştirildiler. Böylece işin içine kâğıt veya bozuk para ya da bankalar dâhil olmuyor. Dokuz yıl önce ilk ortaya çıktıklarından beri dijital para birimlerine talep hızla yükseldi; özellikle

de suç dünyasında. Bu para birimleri ve kolaylaştırdıkları alım satım işlemleri takip edilemiyor böylelikle de onları uyuşturucu satıcıları ve kara para aklayanlar arasında popülerleştiriyor. Talebin fazla olması para biriminin değerini artırdığından Bitcoin ve diğer kripto paralar zamanla resmî yatırımcılar için de karşı konulamaz hale geldi; tüm birikimlerini bu dokunamadıkları para birimine yatıran taksi şoförleriyle ilgili bir yığın hikâye dolaşıyor.

Kripto paraların popülerliği, giderek dijitalleşen bir dünyada dolara ve diğer önde gelen para birimlerine rakip olmaya uğraştıkları anlamına mı geliyor? Şimdilik paranın sahip olması gereken tüm kriterleri barındırmıyorlar: Yaygın olarak kabul görmüyorlar ve bulundukları yerlerde genellikle yüksek işlem maliyetleri mevcut. Bir de güven sorunu var. Hükümetler tarafından çıkarılmıyor veya desteklenmiyorlar. Dahası dijital para birimlerinin dolandırıcılık karşısında epey korunmasız oldukları görüldü. Bazı kripto para değiş tokuşları bilgisayar korsanlarının saldırısına uğradı; yüz milyonlarca dolar kaybedildi ve yatırımcılar dolandırıcılık tuzaklarına düştüler. Sonuç olarak Facebook, dijital para birimi reklamlarını kısıtladı ve kredi kartı şirketleri emsalsiz bir adım atarak, barındırdığı riskler yüzünden müşterilerinin kredi kartı kullanarak bu para birimlerini satın almalarını yasakladı. Ayrıca kripto para fiyatları keskin bir dalgalanma yaşadı ve şimdilik bir değer saklama aracı olarak güvenilmezler.

Şimdilik Bitcoin gibilerinin bir para formu olmaktan çok bir yatırım varlığı olduğu söylenebilir (Bölüm 8'de bundan daha fazla bahsedeceğiz). Daha uzun yıllar boyunca dolar için tehdit oluşturma ihtimalleri düşük; tabii oluşturabilirlerse.

Bununla birlikte, bu para birimlerinin resmî kaynaklardan gelmiyor oluşu, para sıkıntısından kurtulmak için Rusya gibi yerlerde kullanıldıkları anlamına geliyor. Rus çiftçi Mihail Şlyapnikov, "kolion"u (ismini Moskova yakınındaki bir köy

olan Kolionovo'dan alıyor) kendisi gibilerin devlet yardımının az olduğu bir bölgede ticaret yapabilmesi için yarattığını söylüyor. Yatırımcıların ilgisinin iki ay içerisinde iki milyon dolar sermaye toparlamasını sağladığını söyledi. Bunun akabinde, ruble için tehlike oluşturduğundan kolionun yasa dışı ilan edilmesi gerektiğini iddia eden yerel yetkililer ve merkez bankası tarafından mahkemeye verildi.

Korkuları, doların tercih edilmesinin para birimi krizini ve ekonomik karmaşayı şiddetlendirdiği Sovyet dönemindeki gerginlikleri yansıtıyordu. Sovyet Rusya'daki (dijital para birimleri bilimkurgu ürünüyken) temel ürün eksikliği yüzünden paralel bir ticaret sistemi ortaya çıktı. Temel ürünler çoğunlukla az miktarda bulunuyordu ve sıradan Ruslar süt veya yumurta alabilmek için giderek uzayan sıralar ve yükselen fiyatlarla karşılaşıyorlardı. Buna karşın harcayacak doları olanlar sağlam paranın geçtiği, büyük stoklara sahip mağazalara götürülüyorlardı. Bu az sayıdaki şanslı kişi seyahat etmiş, yurt dışıyla iş bağlantıları oluşturmayı başarmış veya yabancı ziyaretçilerle ilgilenen kimselerdi. Dolarların yabancı müşterilerle çalışan Moskovalı fahişeler tarafından oldukça şişirilmiş bir kara borsa fiyatıyla satıldığına ilişkin hikâyeler anlatılıyordu. Dünyanın az gelişmiş kısımlarının çoğunda olduğu gibi, büyük şehirlerdeki lüks oteller dolar üzerinden fiyat veriyordu. Finansal istikrar ve değerin sembolü olan papeller şiddetle arzulanıyordu. Sovyetler Birliği'nin ekonomiyi büyütme ve geçim yollarını ilerletme becerisiyle ilgili hayal kırıklığına uğrayan birçok sıradan Rus istemeyerek de olsa doları daha iyi bir hayata giden yol olarak görmeye başladı. Rusya Soğuk Savaş'ın dipleri boyunca –ve o zamandan beri– doların kendi yurdundaki güçlü varlığının yarattığı onur kırıcı durumdan muzdarip oldu. Doların rubleyi geçen çekiciliği bu para birimi krizlerini daha da beter bir hale getirdi.

Paralel para birimleri, yani kanuni paraya alternatif formlar, doların ortaya çıkışının daha çok öncesinde vardılar. Mesela bakır ve gümüş MÖ 200'de, Mısır'ın Batlamyus Hanedanlığı döneminde aynı anda dolaşımdaydılar.

Bugün başlıca paralel para birimi dolar ama bu konuda yalnız değil. 2016'da İtalya'daki politikacılar tarafından avronun yanında kullanılacak bir para birimi fikri ortaya atıldı. Maksat, avronun aksine bu para biriminin değerinin, İtalyan ekonomisinin hassas durumunu yansıtacak biçimde değiştirebilmesiydi (böylece İtalyan ihracatını ucuzlaştırıp daha çekici hale getirerek ekonomiyi destekleyebilecekti). Dahası dijital para birimleri çoğu ülkede kanuni para olarak kabul edilmese de (devletin çıkarmadığı veya kontrol etmediği para birimleri genelde hükümetleri gerer) birkaç istisna vardır. Singapur'da Bitcoin veren ATM'ler var, Avustralya'daki Brisbane Havaalanı ise büyük dijital para birimlerinin, terminallerinde yer alan dükkânlarda kabul edileceğini duyurdu.

Yine de şimdilik hâkimiyet dolardadır. Birçok ülke, Sovyetler Birliği'nin yaptığı ve Rusya'nın da bir dereceye kadar sürdürdüğü gibi doları bir paralel para birimi olarak kullanıyor. 2017'de bile dünyadaki, ABD dışında yer alan dolar banknotlarının yarısından fazlası muhtemelen ya Latin Amerika ya da eski Sovyetler Birliği ülkelerinde. Dolar neden Latin Amerika'da bu kadar popüler? Bunun bir nedeni ticaret. Ekvator ve El Salvador'un kendi para birimleri yok. 2000'de resmî olarak "dolarlaştılar", yani ABD'yle olan serbest ticaret anlaşmalarını göz önünde bulundurunca daha basit ve daha pratik olduğu gerekçesiyle Amerikan para birimini kendi para birimleri olarak kabul ettiler. Aynı zamanda doların değerinin taşıdığı istikrarın kendi ülkelerini ekonomik sallantılara daha az meyilli hale getireceğini düşündüler. Hem daha güvenilir bir para birimine sahip olmak bir ülkeyi dış yatırım için daha cazip bir hedef yapabilir. Panama'da, kanuni para Panama Kanalı yüzünden bir yüzyılı

aşkın süredir dolar. Kanalın inşası muazzam bir uluslararası ticaret hacmine yol açtı; bu yüzden bu ticaretin para birimini kabul etmek Panama'ya çok mantıklı geldi.

Resmen dolarlaşmanın, yani ekonomik gücün bir kısmını ABD'ye vermenin bir bedeli var. Dolar kulübünün parçası olmak onun kurallarına göre oynamak demek. Doları resmî para birimi olarak kabul eden her ülke Amerikan faiz oranlarına tabi olmayı kabul etmek zorunda; bu oranlar da döviz kurunu etkileyebiliyor. ABD faiz oranları başka bir ekonomi için fazla düşük olabiliyor ve çok fazla veya çok yüksek kredi verilmesini teşvik ederek tüketicileri ve işletmeleri felce uğratan kredi masraflarıyla vurabiliyor.

Ülkeler doları kendi para birimlerine paralel bir para birimi olarak kullanıp "gayriresmî" biçimde dolarlaşarak bunun üstesinden gelebilirler. Çoğu durumda bu, resmî para birimi az miktarda olduğunda veya güven krizi yaşadığında gerçekleşir. Pesonun binyılın başında ve 2014'te yeniden yaşanan ekonomik krizlerde düşüşe geçtiği Arjantin'de olan buydu. Birçok işletme, örneğin otel ve restoranlar, değerini daha iyi koruyacağını tahmin ederek hemen peso yerine dolara geçtiler. 2010 civarından itibaren dolarla ödeme yapmak isteyenlere çoğunlukla, resmî versiyonundan çok daha cömert olan "mavi" döviz kuru sunuldu. Arjantin'de paralel para birimi kullanımı bir paralel ekonomi yarattı. Dolara ulaşabilenler ve ulaşamayanlar arasında bir ayrım oluştu. Fiyatlar yükseliyor, pesonun değeri düşüyordu; 2014'te iki günlük bir süre içerisinde %17 oranında düştü. Yatırımlarının değerini koruyabilen ve istedikleri ürünleri makul fiyatlarla alabilen yegâne insanlar dolara ulaşabilenlerdi. Bu, her olayda, dolar için ekonomik krizin ötesine taşınan doymak bilmez bir arzu yarattı ve yolsuzluğa müsait bir ortam oluşmasına yol açtı.

Dolar, Amerika'dan çok uzaklarda, mesela Kamboçya'da, paralel para birimi olarak kullanıldı. Hükümetlerinin ABD devlet tahvillerine yönelmesi gibi birçok insan da dolarla ticaret

yapmayı güven verici buluyor. Yine de dolar harcamanın endişe verici sonuçları olabiliyor. Dünyada kullanıldığı her yerde dolara ABD için olağanüstü yasal güçler eşlik ediyor.

Bu güçler yakın zamandaki FIFA skandalında oldukça açık bir şekilde ortaya kondu. FIFA (Uluslararası Futbol Federasyonları Birliği) "güzel oyunu" dünya çapında geliştirmek ve işleyişini denetlemekten sorumludur. FIFA'nın yedi üst düzey yetkilisinin lüks bir Zürih oteline yapılan şafak baskınıyla (normalde terör şüphelilerine ya da yeraltı patronlarına motellerde veya köhne banliyölerdeki "güvenli yerlerde" düzenlenen türden bir operasyon) tutuklandığı 2015'te spor dünyası birliğin en üst düzeyine kadar ulaşan bir yolsuzluk ve rüşvet skandalıyla sarsıldı. Bunu daha fazla tutuklanma izledi; bu kişiler televizyon hakları ve prestijli turnuvalarının konumlarına ilişkin kararları etkileyen rüşvetler almakla suçlanıyordu. Soruşturma Dünya Kupası'nın 2018'de Rusya'ya, 2022'de ise Katar'a tahsis edildiği tartışma yaratan karar yüzünden başlatılmıştı. Sporun itibarı yerle bir oldu.

En şaşkınlık verici şeylerden biri skandalın nasıl gün yüzüne çıktığıydı. İsviçre topraklarındaki ilk baskınları İsviçre polisi gerçekleştirdi ama bunu Amerikalıların teşvikiyle yaptılar. FBI bir soruşturma gerçekleştirmiş ve iddiasına göre yirmi dört yıla yayılan bir şantaj ve dolandırıcılığı ortaya çıkarmıştı; birçok FIFA yöneticisi hakkında yasal işlem başlattı. ABD başsavcısı Loretta Lynch onları "her yere yayılmış, sistemli ve köklü bir yozlaşma" ile suçladı.

ABD bunu neden bu kadar umursuyordu? Sonuçta orada bilinen ismiyle soccer hâlâ yeni bir şeydir; izlenme oranları Amerikan futbolunun, basketbolun veya beyzbolun çok altında. Buna rağmen önemli çünkü rüşvetler dolarla verildi ve ABD, banknotlarının kirlenmesinden hoşlanmıyor. ABD'nin kendisine "dokunan" –yani bir noktada Amerikan bankalarından geçmiş ya da finansal sistemine "dokunmuş" olan– tüm alım satım

işlemleri üzerinde yasal otoritesi var. Katı kara para aklama yasaları bankalar ve çalışanlarının paranın nereden gelip nereye gittiğini çok titiz bir şekilde kayıt altına aldığı anlamına geliyor.

Amerikan hukukunun kolu gerçekten de uzun ve ulusal sınırlar onun için sınır teşkil etmiyor. Tüm dünyaya, özellikle de doların daimî olarak kullanımda olduğu Latin Amerika'da güç gösterisinde bulunmaktan çekinmiyor. Brezilya merkezli Odebrecht bölgenin en büyük inşaat holdingi. ABD'de neredeyse hiç tanınmıyor ama dünyanın en büyük "pişmanlık anlaşması"nı imzalamanın tartışmalı şanını taşıyor; 2,6 milyar dolar değerindeki anlaşma, geniş çaplı yolsuzluğun itiraf edilmesinden sonra –özellikle tüm Latin Amerika'da yapılan anlaşmalar karşılığında verilen büyük rüşvetler– ABD, Brezilya ve İsviçre yetkilileri arasında imzalandı.

Her şey sadece şüpheli anlaşmalarla da kalmıyor. ABD'nin, finansal sisteminin dâhil olduğu –mesela Moskova'da sağlam parayla otel veya gıda ödemesi yapmak gibi– her yerde eşit yetkisi var. Gerçekte Amerikalılar doların dünyanın polisi şeklinde davranmasından güç alıyorlar. Amerika'nın geniş alana yayılan güçleri yalnızca finansal değil. Ayrıca mesela bir Amerika internet sunucusuyla gönderilen e-postaları soruşturma hakkı var; Microsoft ve Google gibi devlerin karşı çıktığı bir şey bu.

Birçok ülke, özellikle de Rusya buna kızıyor. Amerika'nın neden Dünya Kupası'nın Moskova'da yapılması kararını itibarsızlaştırma yetkisi var? Rusya da Amerika'nın bir suçlu iade talebini kesinlikle kabul etmez ama bu durumda gerçekten önemi yok. Spor ve iş kuruluşları için PR çalışmaları, her şey demek. Önceki dünya kupalarına kendi logolarını koymak için çok hevesli olan Sony ve Emirates Havayolları gibi markalar buna kesinlikle bulaşmadılar. Skandal FIFA ismini zehirli bir hale getirdi. Bu, doların sinsi etkisinin şimdiye kadarki en güçlü kanıtı oldu. Bu ve başka sebepler yüzünden Rusya doların

üstünlüğünü durdurmak için alışılmadık takım arkadaşlarını bir araya getirdi.

ABD para biriminin en tepedeki pozisyonu 1944'te Bretton Woods'taki zirvede sağlamlaştırıldı. Aynı toplantıda IMF ve Dünya Bankası da yaratıldı. Finansal istikrarı sağlama, yoksulluğu azaltma ve ekonomik büyümeyi teşvik etmekle görevlendirildiler. Eleştirenler bunun aynı zamanda asıl "rezerv para birimi" olarak kalmasını sağlayarak doların pozisyonunu korumaya yönelik de olduğunu söylüyor. Rezerv para birimi olması doların ticaretin para birimi olmakla kalmadığını, aynı zamanda ülkelerin nakit paralarını saklamakta kullandıkları araç olduğu ve merkez bankasında tutulan dış para rezervlerini oluşturduğu anlamına da geliyor. Bu, doların sürekli rağbet görmesini sağlıyor, gücünü sağlama alıyor ve ABD'ye çok büyük nüfuz kazandırıyor. Yıllar içersinde dolara üst düzey ekürileri de katıldı. Avro, sterlin ve yen para birimlerinin hepsi, geldikleri sağlam ekonomiler sayesinde nakit saklamak için başkalarına kıyasla daha güvenli yollar olarak görülüyordu. Dış rezervler şeklinde tutulan paranın yaklaşık %85'i bu dört para biriminden birini içerir. Ne var ki Amerika, Avro Bölgesi, Birleşik Krallık ve Japonya küresel ekonomik aktivite, nüfus ya da kara kütlesinin %85'ini oluşturmaz.

O halde neden bu kodamanların kontrolüne son vermeye çalışılmasın? 2015 yılının Haziran ayında Brezilya'nın Fortaleza bölgesinde, şimdi BRIC ülkeleri olarak bilinen ülkeler önderliğinde bir zirve düzenlendi. Bu ülkeler yüzyılın başında sıradaki en büyük olaylar olarak tanımlanan Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin'di. Bu dördü dünyanın tüm ekonomik aktivitesinin neredeyse dörtte birini oluşturuyorlar. Rusya dörtlüden en ufak nüfusa sahip olanı ama bireysel olarak Ruslar BRIC ülkelerinin geri kalanından ekseriyetle daha varlıklıdır ve bu da Rusya'yı avantajlı hale getirmektedir.

Resmî fotoğraflarda BRIC ülkelerinin dışişleri bakanları el ele tutuşurken görülüyor ama zirve ikinci kademe ülkelerin birbirlerine karşılıklı övgüler yağdırdığı bir ortamdan daha fazlasıydı. Pek çok ticaret anlaşması yapmalarının yanı sıra Dünya Bankası'na rakip olarak kendi bankaları Yeni Kalkınma Bankası'nı kurdular ve ortak bir nakit rezervi fonu oluşturdular. Çin başı çekti. Yuan bir rezerv para birimi haline gelirse daha istikrarlı olur ve Çin'in de başka para birimlerinde daha az rezerv tutması gerekirdi. Asıl kazanan Çin olsa da, BRIC ülkeleri bir araya gelerek politik olarak biraz riskli olsa bile, Batı'nın hâkimiyetine meydan okumak için bir yol gördüler.

Öte yandan BRIC ülkelerinin girişimi genel olarak yavaşladı. Bu, kısmen ülkelerin birçok kişinin bu yüzyılda onlardan beklediği gibi gösterişli bir büyüme gerçekleşmemesinden kaynaklanıyor. Çin'in para birimi daha çok güvenilirlik kazandı hatta kimileri doların üstünlüğünün tehlikede olduğunu bile söyleyebilir. Yine de yuan dolarla aynı kulvarda kabul edilmeye hâlâ çok uzak. Çin ve Rusya birbirlerinden mal alırken dolar yerine yuan ve ruble kullanıp doğrudan para birimi swap'ı yapmakta anlaşarak doları es geçmeyi denediler. Fakat sonuçta Çin umulduğundan çok da az ruble kullandı: Rusya'dan aldığı petrol 2014'te çok daha ucuzdu ve düşük maliyet talep artışıyla telafi edilmemişti.

Bolluk ikilemi, kara altının laneti Rusya'ya dört bir yandan saldırıyordu. Etkilerinden korunmak için Rusya'nın farklı farklı alanlara yönelmesi ve ihracatını büyütmesi gerekiyor. Ve farklı alanlara yönelme yoluyla daha kendi kendine yeter hale gelirse ithalata daha az bağımlı, rublede gerçekleşen dalgalanmalara karşı daha korunaklı olacak ve doların gücünden kolay kolay etkilenmeyecek.

Silah satmak, tüm dünyayı yıkımla doldurmaya yönelik tartışmaya açık bir hamle gibi görünebilir. Ama ekonomik muhasebenin soğukkanlı mantığıyla, Rusya ve diğer silah ihracatı yapan ülkeler için bu kârlı bir sistemdir. Rusya'nın başka seçenekleri de vardır; Rusya, petrol dışında elmastan demire kadar değişen birçok doğal kaynakla kutsanmış durumdadır. Aslında, 2015'te tahıl gibi gıda ürünleri ihraç ederek, ordu helikopterleri ve benzerlerini satarak kazandığından daha fazla kazandı. Tahıl fiyatları da petrol gibi önceden bilinemeyebiliyor, çok fazla değişkenlik gösteriyor. Silah satmak daha güvenilir bir iş olur; eğer Rusya doğru yapabilirse. Petrolden uzaklaşarak farklı alanlara yönelmek için önemli bir adım olur. Büyüyen bir iş kolu ve Rusya'nın hem Dimitri Sokolov'un hem de nüfusun genelinin iyiliği için bu işe sıkı sıkı tutunmaya çalışması gerekecek.

Rusya'daki ortalama bir işçi ayda üç yüz dolar kazanıyor; Dimitri gibi insanlar ise iyi geçen bir ayda bunun binlerce katını kazanabilir. Batı'dakinden bile daha büyük bir eşitsizlik. Bu oligarklar yurt dışında evlere, yatlara ve hatta futbol kulüplerine bile erişebiliyor. Yine de tüm zenginliğine rağmen Dimitri her bir dolara özenle yaklaşıyor. Çinliler yetişmeden önce bu iyi günlerin ne kadar sürebileceğini kim bilir? Doları yatırmak için bir banka arayabilir ama Rus bankaları nispeten gelişmemişler ve dengesiz, kısıtlayıcı kurallar altında çalışıyorlar. Daha da önemlisi riskli bulunuyorlar; gerçi ne kadar riskli olduklarını kimse bilmiyor. Rus bankalarının şeffaf olmayan bir şekilde yönetilmeleri ve devlet tarafından denetlenmeleri onları incelenmesi zor yerler yapıyor ve bu da potansiyel müşterileri, özellikle de bankaya yatıracak milyonları olan Dimitri'yi kaygılandırıyor.

ABD ve AB tarafından uygulanan yaptırım ve kısıtlamalar sonrasında Rus bankaları daha bile az rağbet görüyor. Bazı Rus bankalarının uluslararası piyasalarla ilgilenmesine, mesela tahvil ya da hisse almasına veya kredi vermesine izin verilmiyor ve bu yurt içindeki işletmelere kredi vermesini de güçleştirdi.

Enerji şirketlerinin petrol bulup çıkarmak için ihtiyaç duyulan komplike makineleri ithal etmesi engellendi. Ukrayna'da MH17 uçağının düşürülmesinden sonra buk füzelerinin imalatçısı, devlete ait savunma devi Almaz-Antey, kısıtlananlar listesine kondu. Almaz-Antey füzeleri ve başka on iki Rus şirketi tarafından yapılan silahların AB ve ABD'de satışı yasaklandı. Batı, savunma sistemi yapmakta kullanılabilecek teknolojileri paylaşmaya devam etmeyi reddetti. Dimitri Sokolov'un dostları ve rakiplerinin birçoğunun yurt dışındaki banka hesapları ve varlıkları donduruldu ve bunlara el konuldu.

Bu durumda Dimitri dolarını nerede saklayacak? Kıbrıs yatırım karşılığında vatandaşlık vermeye başlayınca burası Rus parası için popüler bir istikamet haline geldi. Bu pasaportlar hem Limasol'da güneşli bir yaşam, hem de Ruslar için haksız kazançlarını saklayabilecekleri veya para "aklayabilecekleri" bir yer vadediyordu. Rusya'da –veya başka bir yerde– kazanılan her dolar dürüstçe elde edilmemiştir. Kendi hükümetlerinin denetlemesi ve taleplerinden kaçmaya hevesli olan bini aşkın zengin Rus 2017'de Kıbrıs pasaportu aldı.

Yeni Rus servetini yönetmek Avrupa'daki bankalar için büyük bir iş oldu ama doğru düzgün yönetilmemesi durumunda sonuçları acı olabiliyordu. Almanya'nın en büyük bankası Deutsche Bank'a sorabilirsiniz. Moskova şubesi 1998'de, uluslararası bankaların *glasnost* sonrasında gelen beklenmedik refahtan bir dilim kapmak için yarıştıkları sırada kuruldu. Önceden az gelişmiş olan ama şimdi hızla büyüyen Sovyet sonrası ekonomide kolayca para kazanmak için bir yol gördüler.

Deutsche 2017'de para aklamaya (mesela haraç, rüşvet veya silah kaçakçılığı gibi yasa dışı yollarla kazanılan "kirli" paranın gizlendiği ve yasal olarak kazanılmış gibi görünsün diye "yıkanıp temizlendiği" bir süreç) yardım ve yataklık etmekten suçlanarak Amerikan ve İngiliz finansal gözlemcilere rekor boyutta cezalar ödemek zorunda kaldı.

Deutsche, "ayna ticaret" olarak bilinen, varlıklı Rusların rublelerini başka bir para birimiyle değiştirebilecekleri bir sistem kurdu. Bir müşteri adına ruble kullanarak, genellikle birkaç milyon dolar değerinde Rus hissesi almak için bir sipariş; eşit miktarda hisseyi başka bir yerde dolar veya sterlin karşılığında satmak için de başka bir sipariş düzenleniyordu. İkinci sipariş başka bir yabancı şirket adına oluyordu. Hasılat en akla gelmedik yere ulaşıyordu: mesela oligarkların çocuklarının Londra'daki okul ücretlerine.

Deutsche Bank iki buçuk yılı aşkın bir süre içerisinde bu türden, milyarlarca dolar eden iki binden fazla alım satım işlemi gerçekleştirdi. *Guardian*'ın da aralarında bulunduğu gazeteler bu gibi aktiviteleri "Rusya'nın en büyük ticareti" olarak adlandırdılar; Sovyetler Birliği'nin dağılışını izleyen servet ve güç mücadelesinde şüpheli anlaşmalar sıradanlaşmıştı. Ayna ticaretin kendi Rusça takma adı bile var: *konvert*.

Bankacılar ve kurumları para aklamanın üzerine gitmedikleri sürece ağır cezalarla hatta belki de hapis cezasıyla bile karşı karşıya kalabilirler. Ama bu durumda mesele görmezden gelinmiş gibi görünüyor. Bu kirli anlaşmalara dolar da dâhil olduğundan, Amerikan yetkililerinin katıksız öfkesine maruz kaldılar. ABD'nin yine kendi sınırlarının çok ötesinde finans polisi gibi davranmasına olanak verildi. Deutsche Bank kötü etkileri olan manşetlerle karşı karşıya kaldı. Almanya'nın önde gelen dergisi *Der Spiegel* "şerefli kurum olağanüstü boyutta zenginleşen bir avuç insan için açık büfe haline geldi" diyerek bankayı "bencillik... kabiliyetsizlik, yalancılık... gerileme, kibir" ile suçladı. Kurumun karıştığı hileli satış ve hatalı yönetim gibi başka birçok skandalın da detaylarına yer veren uzun yazının başlığı "Alman Bankacılığının Amiral Gemilerinden Biri Yolunu Nasıl Kaybetti" şeklindeydi. Deutsche Bank, 2017 yılında Moskova'daki çalışmalarını azalttı.

Almanya ise varlıklı Rusları kendine çekmeye devam ediyor. Avrupa'nın en zengin ülkesi aynı zamanda yaptırımları kabul etmeye en gönülsüz olanıydı; muhtemelen seksen iki milyonluk halkının kullandığı doğalgazın %40'ı Rusya'dan geldiği için. Almanya fazla zorlarsa Rusya'nın doğalgaz boru hattını kapatıp halkını ayazda bırakmasından korkuyor. Rusya doğalgaz endüstrisinin yaptırımlardan kurtulması dikkate değer ve Almanya yaptırımların bu endüstriyi etkileyecek şekilde herhangi bir biçimde genişletilmesine hiddetle karşı çıktı. Rusya, bu belirsiz iklimde Almanya üzerinde hâlâ biraz kontrolü olduğunu düşünüyor.

Bu Alman bankaları artık daha zorlu kurallar ve daha fazla denetlemeyle karşı karşıyalar. Belki daha az cazip hale gelecekler. Ama Dimitri hâlâ dolarını güvenli ve iyi geri dönüş sağlayan bir yere koymak istiyor. Almanya'ya bakmaya devam ediyor ve gerçekten de ev kadar emniyetli başka ne olabilir ki?

7

Karma Ailelerin Çilesi

Rusya'dan Almanya'ya

Krom tesisatı, meşe yüzeyleri ve biçilmiş çimleriyle krem rengindeki Mitzi Apartmanı broşürü, imrenilesi bir kentsel yaşam biçimini hissettiriyor: "MODAYA UYGUN, HEYECAN VERİCİ, MERKEZÎ BİR YAŞAM". Kompakt uzayın geniş kapsamlı bir tarifi. Bunlar gerçekte büyüklüğü yirmi dört ila kırk sekiz metrekare arasında değişen mikro daireler. Bunlara küçük bir aileyi bile sıkıştırmak zor olur ama bu, Dimitri Sokolov'u rahatsız etmiyor, buraya taşınmak gibi bir niyeti yok.

Burası Berlin, dünyanın en canlı ve kozmopolit şehirlerinden biri. Kuvvetli cazibesi Almanya'nın geri kalanından, Avrupa'nın gerisinden ve daha da uzaktaki ülkelerden insanları buraya çekiyor. Birçok Avrupa şehri gibi aynı zamanda burası hem Rusya, hem de başka yerler için bir yatırım mıknatısı. Singapur'dan, Çin'den ve hatta İsrail'den yatırımcılar bu daireleri inceleyecek. Bu kişiler yeni bir zengin yatırımcı türünü temsil ediyor ve küresel emlak haritasını değiştiriyorlar. Dimitri'nin dolarları az da olsa Berlin'i inşa etmeye yardım ediyor. Küçük refah parçacığını almak için dolarını Almanya'nın en büyük bankası Deutsche Bank'ta bozdurarak avro alıyor. Biz Avro Bölgesi'ne girer ve çağımızın başka bir büyük ekonomik hikâyesini keşfe dalarken doların geçici bir süreliğine arka plana geçmesi gerekecek.

Para son yıllarda yalnızca Avro Bölgesi'ne de değil, Avrupa'nın şehirlerine akıyor. Şehir merkezindeki yeni bloklardan birinde bir daire almayı karşılayabilecek kadar şanslı olan Londralılar, muhtemelen tüm dünyadan alıcılarla rekabet edecekler. İngiltere başkentindeki evlerin, dairelerin, iş hanlarının ve arazilerin 2009 ile 2016 yılları arasında yüz elli milyar dolar yabancı para çektiği tahmin ediliyor. Yatırımcıların, yabancı yatırıma olumlu yaklaşılan bir yerde alım yaptıklarından emin olmaları gerek. Kanada veya İsviçre'nin aksine Londra, yabancı mülkiyete ağır kısıtlamalar veya cezalar uygulamıyor. Ama popülerliği arttıkça fiyatlar ve rekabet de arttı. Bu da Berlin'i giderek daha çekici bir seçenek yaptı.

Berlin Avrupa'nın en büyük kiralamaya yönelik konut satın alma piyasasıdır. Burada kiralamanın yaygınlığı dünyanın en düşük ev sahipliği oranlarından birine sahip olmasına yol açtı. Almanların yaklaşık yarısı oturdukları evlere sahipler –bu mesela İspanya'dakinden çok az– ve Berlin'deki ev sahipliği oranı ulusal ortalamanın yarısından da düşük. Berlin'e her yıl yaklaşık kırk bin kişi taşınıyor ve nitelikli konuta talep karşılanabileceğinden daha hızlı arttığından, bu kişiler yüksek bir prim ödemeyi bekleyebilirler. Dünyanın en canlı ve popüler şehirlerinden biri olan bu yerde emlak piyasası çekici bir piyasa ve internet onu dolarlarını güvenli ve iyi bir getiri vadeden bir yere koymak isteyen uluslararası yatırımcılara açtı.

Avrupa şehirleri dünyadaki ev sahiplerini içeri alma konusunda neden bu kadar rahatlar? Kimileri bu yabancı yatırımın inşaatı kamçıladığını, büyüyen bir nüfusun artan ev talebini tatmin etmeye yardım ettiğini söylüyor. Ayrıca büyük ölçekli yatırımcılar en dikkat çekici ve prestijli binaları desteklemeye de gönüllü olabilirler; mesela Londra'nın yüksek Shard'ı Katar parasıyla finanse edilmişti. Aynı zamanda zenginler bir ülkeye daha geniş çaplı yatırım yapabilirler veya beraberlerinde giri-

şimcilik becerilerini getirebilirler. Kısacası, ülkenin zenginliğini artırabilirler.

Tüm dış yatırımlarda olduğu gibi, bunun iyi yanları kadar kötü yanları da var. Kimileri yeni sahiplerin yerel nüfusun ihtiyaçlarına öncelik vermeyebileceklerini düşünüyor. Berlin'de bir apartman, Lüksemburg'da, yine satmak amacıyla alan bir şirkete satılmak üzere işaretlendiğinde bu öfkeyle karşılandı. İtirazlar makuldü. Yerel konseylerin sahip olduğu yüz binden fazla dairenin 2002 ile 2007 arasında özel ve çoğunlukla da yabancı taraflara satılmasıyla kiralar on yıl içerisinde %50 artış göstermişti. Yerel bir hükümet satın alma hakkını başarılı bir şekilde kullanınca bu bina kamu mülkiyetine alındı.

Londra Belediye Başkanı Sadiq Khan, yabancı yatırımcıları şehirdeki evleri "yatırım için altın tuğlalar" olarak kullanmakla suçladı. Bu, bazı sakinlerin de paylaştığı bir histi. Yabancı ev sahipleri ülkeden nakit çekmek için mülklerini kiralıyorlar ama bu mülkleri kendi kullanımları veya yeniden satmak için boş bıraktıklarında etki daha da kötü oluyor. Böyle yatırımcılar "bırakmak için satın alanlar" olarak adlandırıldılar. Tüm bu yabancı rekabetinin, fiyatları yerel halkın karşılayabileceğinin yukarısına çıkarabileceğinden endişeleniliyor. Bir araştırma mevcut mülklerin %7'sinin yabancı müşteriler tarafından satın alındığını ortaya çıkardı. Şehrin en varlıklı yerleşim yerlerinde yoğunlaşıyor, Londra'nın merkezinde mülk alımlarının neredeyse yarısını bir milyon avrodan fazla fiyatlarla gerçekleştiriyorlardı. Bu daha geniş nüfus için önemli mi? Sonucu banliyölere ve daha ilerisine itilmek olacaksa bu önemlidir.

Dünyada yeni milyonerler ortaya çıktıkça yurt dışından mülkiyetin yaygınlığı, başka bir ülkenin varlığı ve gelirinden istifade etmek daha da artacak gibi görünüyor. Hareket halinde olan para bolluğu var. Büyük ölçekli yatırımcıların ve hükümetlerin paralarını DYY (doğrudan yabancı yatırım) ile iyi bir şekilde değerlendirmeye çalışması gibi, bireyler de hem finansal

kazanç hem de prestij sağlamak için yurt dışına giderek daha fazla yatırım yapıyorlar. Yine de Berlin'de fiyatlar arttıkça yatırımcılar yeni, daha ucuz seçeneklere yönelmeye başlayacaklar; mesela gelecek vadeden Varşova gibi. Küreselleşme hiçbir şeyin uzun süre hareketsiz kalmaması anlamına geliyor.

Almanya gelişen şehirler ve daha birçok başka neden yüzünden her türden yatırımı kendine çekiyor ve öngörülebilir gelecekte de buna devam edecek gibi görünüyor. Almanya, imalat gücü ve ürünleri, dünyanın dört bir yanına satmasıyla ünlü Avrupa'nın kalbindeki santral ekonomidir.

Deutsche Bank'ın Rusya'yla olan ilişkileri yüzünden başı belaya girmiş olabilir ama Dimitri Sokolov'un dolarları artık dünyanın en istikrarlı –bazılarına göre de en sıkıcı– banka sistemlerinden birine girdi. Böyle bir istikrarın kazanılması zor oldu. Deutsche Bank gibi, Almanya'nın en büyük bankaları, yüz elli yıldır Avrupa'nın en zengin ekonomisinin talihindeki gelgitlerle birbirine bağlanmışlardı. Deutsche 1870'te kuruldu ve ilk yıllarında bugün hâlâ çok iyi durumda olan ilaç şirketi Bayer veya motor uzmanı Daimler-Benz gibi Alman devlerinden bazılarının yaratılmasının başrolünde oynadı.

Almanya, Hindistan'ın aksine büyüme ve refah arayışında Walter Rostow'un kalkınma planının adımlarını yakından ve nispeten daha yakın zamanda takip etti (bakınız Bölüm 4). Birinci Dünya Savaşı başladığında Almanya zaten son derece gelişmiş haldeydi; silah ve cephane de dâhil, endüstriyel kapasitesi büyüktü. Finans, endüstri ve askerî teçhizat her zaman için birbirleriyle bağlantılı olmuşlardır, silah geliştirmek için ihtiyaç duyulan para ve uzmanlık endüstriyel gelişime katkı sağlar, vb. Makine çağı yeni, mekanize bir savaşın habercisi olmuştu.

Birinci Dünya Savaşı Almanya'nın talihini değiştirdi. Yenilgiden hem fiziksel hem de finansal olarak sersemlemiş bir halde, hükümeti sivil zayiat ve tamir masrafları için diğer ülkelere otuz üç milyar dolar (günümüzün parasıyla dört yüz elli milyar dolar) ödemek zorunda kaldı. Bayağı büyük miktarda dış kredi alması gerekti ve en büyük miktar da Amerika'dan, dolar formunda geldi. Almanya askerî operasyonlarını ödemek için savaş sırasında para basıyordu. Savaş bitince yaralı ülke, vatandaşlarının vahim bir şekilde ihtiyaç duydukları ürünleri imal etmekte zorlandı. Çok az ürün peşinde çok fazla para vardı. Fiyatlar artarken, Almanya'nın para birimi mark hızla değer kaybetti. Bir somun ekmek milyonlarca marka patlar oldu ve maaşlarını el arabalarıyla almak durumunda kalan işçilerle ilgili hikâyeler anlatıldı. Almanya'da güven hızla ortadan kaybolurken döviz kuru yere çakıldı. 1914'te döviz kuru bir dolar karşısında 4,2 mark iken, on yıl içerisinde 4,2 trilyon marka çıkmıştı.

1924'te bir koalisyon hükümeti, Reichsbank adında yeni bir banka ve yeni bir para birimi Reichsmarktan oluşan bir kombinasyonla istikrar sonunda yeniden sağlanabildi. Eski para yakıldı. Sonra 1929'da, tam da Almanya daha iyi zamanların tadını çıkarmaya başlamışken Wall Street iflası geldi. Amerikan bankaları hemen borçlarını geri istediler. Alman bankaların yeterince doları (daha doğrusu dolar alacak para birimi) yoktu; hatta bazı daha küçük kurumlar iflas etti. Ekonomi çöktü, işsizlik çarpıcı ölçüde arttı, protesto ve huzursuzluğa yol açtı. Bu hüsran manzarası karşısında Nasyonel Sosyalizm –Naziler– güçlendi.

Nazi döneminde Deutsche Bank, Hitler'in rejimini finanse etmekte ve Yahudi işletmelerini kamulaştırmakta aktif bir rol oynadı. Bankanın dürüstlükle bahsettiği karanlık bir dönemdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ülke konutlarının ve tarım kapasitesinin büyük çoğunluğunu kaybetmiş haldeyken Deutsche, Batı Almanya'nın sözüm ona "ekonomik mucizesi" için gerekli

olan sermayeye erişimini garantiye almaya girişti. Bozguna uğramış ülke bu arada bölgelere ayrılmıştı; yer yer Batı ve Sovyet süper güçleri tarafından kontrol ediliyordu. Bu coğrafi ve en sonunda politik olan bölünme ülkenin Batı ve Doğu Almanya olarak ayrılmasına ve Berlin Duvarı'nın inşasına yol açtı.

Almanya'nın ekonomik çöküşünden çıkarılabilecek bir ders, doların küresel gücüyle birlikte sorumluluğun da geldiğidir: ekonomik ve finansal istikrar sorumluluğu. Böylece Birleşik Devletler, Batı Avrupa demokrasilerini yeniden inşa etmek için multi milyar dolarlık Marshall Planı'nı devreye soktu. 1940'lar tarzı DYY. Endüstrileşmiş bir ekonominin kurumlarına zaten sahip olan Batı Almanya garantili bir başarı, kazanma şansı çok yüksek bir oyun gibi görünüyordu. Dahası elbette ABD'ye, komünizm karşısında güçlü kuvvetli bir müttefik sağlıyordu.

Bu yabancı dolarlar Batı Almanya'ya Avrupa'nın en nüfuzlu devleti olduğu eski pozisyonunu geri kazandırdı ve onu yirminci yüzyılda endüstriyel başarı ve bankacılıkta bir lider haline getirdi, aynı zamanda da Avrupa'nın en güçlü ekonomisi oldu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilk başta silah imalatı yasaklandı ama ülke önceki güç ve uzmanlığından azami ölçüde yararlanabiliyordu. Çabalarını güçlü bankalar ve uzun vadeli yatırım stratejileriyle desteklenen, tüm dünyaya yapılan ihracatlarla körüklenen istikrarlı bir imalat ekonomisi yaratmaya yöneltti.

Alman "ekonomik mucizesi", yine savaş sonrası dönemde muazzam bir yeniden inşa etme çabasına sahne olan Japonya'ya da yansıdı. Nakit para ve ticari itibarla desteklenerek ikisi de hızla endüstriyelleşen dünyada yeni, güçlü bir başlangıç yapabildi. İmalata ve halklarının yaşam standartlarını yükseltmeye odaklandılar. Modern endüstriyel ekonominin ışığıydılar; markaları her gün karşılaşılan isimler ve kalite, verim ve en son teknolojinin simgeleri olmuştu. (Savaş sırasında Japonya veya Almanya'nın askerî gücünün elinde acı çekmiş olanlar için hayret verici hatta bazen fazlasıyla nahoş olan bir gidişattı

bu.) Alman ve Japon dirilişinin kökleri para ve makinelerin birleşiminde yatıyor ve onarımlarını destekleyenler kendilerini ekonomik olarak onların gerisinde çırpınırken buldular. Tüm ganimetleri galipler toplamıyordu.

Formül Almanya ve Japonya için kesinlikle işe yaradı. 1990'lara gelindiğinde iki ülkedeki yaşam standardı da dünyanın en iyileri arasındaydı ve ekonomilerini geçen bir tek ABD vardı. İki ülkenin ezici askerî yenilgisinden elli yıl sonra Alman ve Japon ürünleri her yerdeydi; dünyanın her yerinden sterlin, dolar ve yen topluyorlardı.

Almanya'nın savaş sonrasında yaşadıkları Avrupalı komşularının bazılarıyla keskin bir tezat oluşturur. Mesela Yunanistan da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra endüstri sektörüne hızlı bir başlangıç yapmak için büyük bir nakit enjeksiyonundan faydalandı ve bir miktar mucizevî büyümeyle karşılaştı. Ama bu kalıcı olmayacaktı. Yunanistan ve kuzeydeki dengi arasında iki temel farklılık vardı. Birincisi, Yunanistan sancılı bir iç savaştan 1950'ye kadar kurtulamadı ve ekonomik temizlik operasyonu ancak o zaman başlayabildi. İkincisi, çok daha zayıf bir temelle başlıyordu. Savaştan sonra ortalama bir Yunanın geliri, ortalama bir Almanınkinin yarısından daha azdı. Bankacılık sektörü ve endüstriyel temeli de çok daha az gelişmişti.

Para, geldiği zaman gerçekten de Yunanistan'ı canlandırdı. İmalat sektörü geliştikçe, Avrupa'da 1950'ler ve 1960'lardaki en büyük büyüme oranlarından birine sahip oldu. Diğerlerine yetişiyordu, ta ki 1970'lerin başlarındaki artan petrol fiyatlarından ağır bir darbe alana dek. Birçok ülke sıkıntı çekti ama Yunanistan'da artan yakıt masrafları askerî bir diktatörlüğün çöküşüyle aynı zamana denk gelmişti. Ekonomi felç durumdaydı ve ortalama Yunanların geliri 1979 ile 1987 yılları arasında hiç artmadı. İmalat endüstrisi rekabet etmekte zorlandığı ve bankalarına daha az nakit geldiği için ülkeleri yine geri kalıyordu.

Yunan hükümeti bu durumla daha fazla para harcayarak mücadele etmeye karar verdi. Zaten şişmiş haldeki kamu sektöründe büyük iş alanları yarattı. Bu stratejisinin masraflarını ödemek için para piyasalarından borç alması gerekmişti. Ama yatırımcıların ihtiyatı faiz oranlarını yükseltiyordu ve Yunanlar ne kadar borç alırsa maliyet de o kadar arttı. Güven kaybı Yunan para birimi drahminin değerini aşağı çekti.

Derken, 1990'larda komşuları ülkeye Almanya ve Yunanistan'ın geleceklerini ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlayacak bir cankurtaran salı sundular. Her şeyin İkinci Dünya Savaşı'nın sonuyla ve Marshall Planı ile hızlandırılan dolar akışıyla başladığı, Avrupa boyunca giderek çoğalan bütünleşme, ticaret ve refah yolculuğunun zirve noktasıydı bu.

Savaştan sonra benzer düşünen bir grup ülke –Belçika, Fransa, Batı Almanya, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda– ağır Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu sancağı altında politik ve ekonomik anlamda bir araya gelerek bir "aile" birliği oluşturdular. Amaçları daha yakın bağlar kurmak ve ortak bir çıkar, yani ticaret aracılığıyla kalıcı barış sağlamaktı. Bağları güçlendikçe, çok geçmeden ticaret yaparken birbirlerinden para almayı bırakmaya karar verdiler ve gıda üretimini ortaklaşa kontrol etmeye başladılar. Bu müşterek ve işbirlikçi yaklaşım Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) veya Ortak Pazar ismini benimsemelerine yol açtı.

AET ailesi 1970'lerde aralarına yeni katılanları karşıladı: Birleşik Krallık, Danimarka ve İrlanda. Petrol fiyatındaki ani yükselişin ardından kurallarını değiştirdi ki zengin ülkeler daha yoksul üyelere yardım edebilsin. Grup 1980'lerde Portekiz, İspanya ve Yunanistan'ın katılımıyla tekrar genişledi. 1993'te AET ismini değiştirerek Avrupa Birliği adını aldı.

En büyük değişiklik 1990'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla gerçekleşti ve çok kısa süre içerisinde Avrupa klanının bazı başka üyeleri de çıkagelip katılmak istediler. Biraz zaman aldı ama 2007'ye gelindiğinde eski Doğu Bloku'ndan, kabul edilen ülkeler olarak bilinen on bir yeni ülke katılmıştı. Bu süreçte İsveç, Avusturya ve Finlandiya da katıldı. İlk başta altı üyeden oluşan aile 2013'te yirmi sekiz üyeli olmuştu. 2016'da, Avrupa Birliği sınırları içerisinde beş yüz milyonu aşkın insan yaşıyordu.

Tüm karma aileler gibi bu grup da son derece çeşitlilik gösteriyordu. Üyelerinin yapıları, varlıkları ve deneyimleri birbirlerinden çarpıcı ölçüde farklıydı. Mesela kurucu baba Almanya'nın ekonomisi yeni üye Estonya'nın ekonomisinin yüz elli katı ve dolayısıyla, ülke grubun en büyüklerinden biri olmanın verdiği politik gücü kullanabiliyor. AB'nin merkezinde hep Alman-Fransız ilişkisi, Avrupa'nın en zengin iki ekonomisi arasındaki benzerlik oldu. O zaman neden daha yeni, daha küçük ülkeler katılmak için bu kadar hevesliydi? Ne çıkarları vardı?

AB bir ticaret bloku, ABD'ninkine rakip olmak ve gelişmekte olan ülkelerden gelen rekabete karşılık vermek için ürünlerin alınıp satılacağı bir piyasa inşa etmek istedi. Komşularla olan bağları azami seviyeye çıkarmak çok akıllıca olabilir. Nakliye ücretleri ve süreleri, saat dilimi ve dil engelleri gibi faktörler yüzünden birçok ülke hem mal hem de hizmetler bakımından en yakınındakilerle ticaret yapma eğiliminde oluyor. Bu, ekonomi uzmanlarının "çekim" dediği şeydir. Böylece huzurlu ve kolay bir yaşantıya ulaşma emeliyle, 1986'da insanların, paranın, hizmetlerin ve malların serbest dolaşımı, yani "dört özgürlük" ile birlikte sınırlar dışında serbest ticarete izin veren Avrupa Tek Senedi imzalandı.

Malların serbest dolaşımı ürünlerin bir Avrupa ülkesinden diğerine, satış fiyatına gümrük vergisi eklenmeden satılabilmesi anlamına gelir. İthal mallar sınırlarda ayrıntılı gümrük kontrollerinden geçmek zorunda kalmaz ve tüm bölge için aynı kanun

ve yönetmelikler geçerlidir. AB ülkeleri aynı zamanda dışarıdakiler karşısında birleşik bir cephe –gümrük birliği– oluştururlar; böylece mesela Çin, hangi AB ülkesine satış yaparsa yapsın aynı türden gümrük vergileri ve denetlemelerle karşılaşır. Çinli imalatçılar verdikleri daha düşük maaşlar sayesinde Avrupalı rakiplerinden ucuza satış yapabilirler ama AB engelleri Çin'den gelen malları yavaşlatarak Avrupalı imalatçılara Avrupa'nın geri kalanına satış yapmakta rekabet üstünlüğü sağlayabilirler. Aynısı küçük AB ülkeleri için de geçerlidir ve bu avantaj onlar için çok daha hayati olabilir; mesela Macaristan'ın yaptığı ticaretin %80'i AB'nin geri kalanıyladır.

Bu kurallar çeyrek yüzyıldır yürürlükte. Avrupa mallarını ucuzlaştırmak ve imalatçıları için daha fazla pazar açmak için tasarlandılar. Avrupa tek pazarının yaratılmasının ne kadar fayda sağladığını anlamak zor ama istatistikler biraz yol gösteriyor. OECD, AB ülkeleri arasındaki ticaretin tek pazarın yokluğunda olacağından %70 daha fazla olduğunu tahmin ediyor. Bu, Avrupa işletmeleri için önemli ve aynı zamanda Avrupa'nın hızla gelişen küresel pazardaki yerini korumasını sağlıyor. Dünya Ticaret Örgütü, ticaretin 1930 ve 2011 yılları arasında dokuz katına çıktığını ve bu dönemin sonunda gelişmekte olan ülkelerin bu ihracatın yarısını oluşturduklarını iddia ediyor. Başka bir deyişle tek pazar olmasaydı AB, bu kadar üretken ve refah içinde bir bölge olmazdı. Üye devletleri ucuz rakipleri karşısında konumlarını korumakta daha başarısız olurlardı.

Tek pazar öyle iyi işliyor gibi görünüyordu ki AB bir adım daha ileri gidip kendi para birimini, avroyu yaratmaya karar verdi. 1992'de on iki AB üyesi avronun simgelediği daha ileri boyuttaki birleşme için sözleşme imzaladılar. Fikir ticaret ve banka rezervleri için dolara rakip olacak ve üyelerin yerel para birimlerinin yerine geçecek bir anapara birimi yaratmaktı. Avronun sunulmasından önce, bir turistin tüm AB ülkelerini ziyaret etmesi ve gezerken bir doları yerel para birimine dönüştürmesi

durumunda, yolculuğunun sonunda komisyon ücretleri yüzünden yaklaşık elli sent kaybettiği tahmin ediliyordu. Tek para birimi bireyler ve işletmelerin farklı bölgelerdeki fiyatları karşılaştırabilmesine olanak verecekti. Bu, şirketlerin yurt dışından gelen ürünlere yapacakları harcamayı hesaplamalarını sağlayabilecekti ve emniyetin artması durumunda yatırım yapma ve iş olanakları yaratma ihtimalleri de artacaktı. Ortak bir para birimine sahip olmanın ticareti kolaylaştırması amaçlanıyordu.

Bilinen ismiyle Avro Bölgesi, daha başarılı, daha istikrarlı bir yatırım tercihi olarak görülecek, Dimitri Sokolov gibilerden daha çok dolar çekebilecekti. Daha ufak, yoksul ülkeler büyük bir takımın parçası olmanın verdiği ün ve ticaret bağlantılarından faydalanacaktı. Mesela Yunanistan, kendi ulusal para birimini kaybedecek ama çok daha büyük bir itibar ve istikrarı temsil eden bir tane kazanacak, Almanya ve Fransa'nın güçlü ekonomik kimliğinden yararlanacaktı. Almanya kendisini savaş sonrasında refaha iten para biriminden vazgeçecek ancak bunun karşılığında büyüyen bir grubun güçlü lideri olacaktı. Evet, güçsüz komşularla paylaşılan bir para biriminin Almanya'nın markı kadar sağlam olma ihtimali düşüktü ama aynı güçsüzlük, Asya veya ABD'ye satış yapmaya çalışırken ihraç mallarını daha ucuz ve daha çekici kılacaktı. Uluslararası ihracatını korumayı çok isteyen Almanya, bu ihracatın arttığını görecekti.

Kulağa harika bir plan gibi geliyor. Öte yandan para birimi değiştirmek de kolay değildir; herkese uyabilen bir kalıp değil bu. Büyük hamleye hazırlanmak için Avro Bölgesi ülkelerinin forma girmeleri lazımdı. Ekonomilerinin, istikrar sağlamaya olanak verecek şekilde hizalanması ya da birbirlerine yaklaşması için Maastricht Anlaşması denen kanunnamedeki şartları karşılamaları gerekiyordu.

Almanya ve Yunanistan örneklerine bakıldığında apaçık görüldüğü üzere, Avrupa'nın bireysel ekonomileri çok farklılık gösteriyor. Manşetlere çıkan ekonomi rakamları zengin tarihleri,

çeşitli halkları ve yüzlerce yıl içerisinde gelişen yerel endüstrileri kapsayan tüm hikâyeyi anlatmıyor.

Kurallara göre Avro Bölgesi hükümetlerinin aldığı borç, yıllık GSYİH'lerinin %3'ünden az olmalıydı. Bu rakam harcamaları ve vergi gelirleri arasındaki farkı temsil ediyordu, borçlarını ödeyebilecek durumda ve istikrarlı oldukları anlamına geliyordu. Bireysel hükümetler hâlâ kendi vergileri ve harcamalarını kontrol edebiliyorlardı ama özgürlükleri bu hesapları –genişçe– dengeleme zorunluluğu yüzünden kısıtlanmıştı. Bir hükümet borç aldığı zaman, bu birçok, hatta belki yüzlerce yıldır biriken kamu borcu yığınına eklenir. Yine borç ödeme yeteneğine sahip olma uğruna, Avro Bölgesi üyelerinin borçları birbirlerine kabaca eşit olmalı, GSYİH'lerinin %60'ından fazla olmamalıydı.

Aynı zamanda faiz ve enflasyon oranlarının da benzer olduğunu göstermeliydiler. Faiz oranları bir ekonomide harcama ve tasarrufu kontrol etmenin başlıca araçlardır, bu yüzden de büyüme ve enflasyonu etkilerler. Benzer faiz ve enflasyon oranlarına sahip olmak ekonomilerin aynı yöne doğru gittiğine, birbirlerine yaklaştıklarına ve kendi döngülerinde benzer aşamalarda olduklarına işaret edecekti. Bu önemliydi çünkü gelecekte Avro Bölgesi'nin tüm üyelerinin faiz oranları, büyüme ve enflasyonu kontrol etmek amacıyla Avrupa Merkez Bankası (AMB) tarafından aynı seviyede sabitlenecekti. Tek para birimi, tek faiz oranını zorunlu hale getirir.

Pratikte kurallar nispeten bulanıklaştı: Hem Almanya gibi kodamanlar, hem de Yunanistan gibi intizamsız yeni zenginler tarafından esnetilip yaratıcı bir şekilde yorumlandılar. O sırada avro deneyini eleştiren birçokları bunun korkunç olduğunu düşündü. Ama bu deneyin politik liderleri ve ekonomik mimarları bunların hepsini göz ardı etmeye ve planlarını uygulamak için rakamlar üzerinde biraz oynama yapmaya gönüllüydüler. Sonuç olarak, bu aradan sıyrılan küçük kusurların bir kısmının bir on yıl sonrasında büyüyerek koca yaralara dönüştüğü söylenebilir.

Birleşik Krallık da başta şüpheyle yaklaşanlar arasındaydı. Hükümeti avroya katılmak için kendi analizlerini yaparak fiyatlara, işlere (mesela finansal hizmetler alanında), ekonomisinin gerçekten Avrupa'yla aynı hizada olup olmadığına ve bir ekonomik kriz vurduğunda, ne olabileceğine baktı. En nihayetinde AB tarafından tasarlanan tek bir "üniforma"nın –avro ve beraberinde gelen tek faiz oranı– ilk zorlanma belirtisinde dikişlerini patlatmadan tüm aile üyelerine uyup uyamayacağını sorguladı. Kontrol listesi, Birleşik Krallık'ın hangi ülkelerle ticaret yaptığından kıtadaki çikolata fiyatlarına kadar her şeyi analiz eden, on dokuz ciltlik bir araştırma haline geldi. İşi bitiren tek başına Mars çikolatasının değişken fiyatı olmasa da, Birleşik Krallık ekonomisinin Avro Bölgesi'nin geri kalanıyla yeterince yakın olmadığına kanaat getirdi. Hatta eski kolonicilik dönemindeki kuzeni ABD'yle daha uyumluydu. Kibarca "Teşekkürler, kalsın," dedi ve sterlini elinde tuttu.

Avro, biraz yaratıcı hesaptan sonra ilk defa 1999'da ortaya çıktı ve on iki kurucu üyesinin ulusal para birimleri 2002'de avro banknotu ve madenî paralarıyla değiştirildi. 2016'da, hem boyut hem de zenginlik bakımından tüm farklılıklarına rağmen, avro on dokuz ülkenin ulusal para birimi olmuştu. Toplam GSYİH'leri Çin'inkine rakip (gerçi Avro Bölgesi'nin nüfusu çok daha az olduğu için kişi başına düşen gelir miktarı çok daha yüksek). Bununla birlikte, bu para birimi üç yüz kırk milyondan fazla insanın kullandığı para; Amerika'nınkinden daha yüksek bir nüfus bu.

ABD'nin merkez bankası mensupları ilk başta avronun, doları küresel para birimi olarak zirvedeki pozisyonundan indirebileceğinden korkmuşlardı. Ne ki çok geçmeden çatlaklar görünmeye başladı. Para birimlerine önceden kendi meziyetlerine –neden olduğu iyi ya da kötü şansla birlikte– göre değer biçilen ülkeler artık dolar, yen, yuan ve sterlinle rekabet eden bu yeni ve güçlü para biriminin gücüne tabiydiler. Geleceğinin

ayrı ayrı ülkelerin ekonomik gerçekleriyle pek bağlantısı yoktu, daha çok ortalama Avrupa iklimini yansıtıyordu.

Ortak düşünce biçimlerine rağmen, bu ülkeler aslında birbirlerinden çok farklıydı ve ortak bir sese sahip değillerdi. İtalya, Almanya ve Fransa tek başlarına Avro Bölgesi'nin GSYİH'sinin yarısını oluşturuyorlar. İş faiz oranı belirlemeye geldiğinde onların ihtiyaçları baskın çıkıyor. Dahası onların faiz oranları birçok ülkenin başına iş açtı.

Merkez bankaları genellikle faiz oranlarını ekonomiye ince ayar yapmak amacıyla belirlerler. Avro deneyinin başında AMB faiz oranlarını en büyük ekonomiye, yani yüksek işsizlik oranları yüzünden desteğe ihtiyaç duyan Almanya'ya yardım etmek üzere belirledi. Oranda yapılan bir kesinti Alman kredi alma masraflarını azalttı ve Almanları biriktirmektense harcamaya yöneltti. Fakat oranlar yavaşlaması gereken İrlanda ekonomisi için fazla düşüktü. Oranın azalması orada insanları daha fazla kredi alıp daha fazla harcamaya yüreklendirdi. İrlanda'da kredi alma oranları Avro Bölgesi'nin en hızlı artanıydı ve ani bir büyüme artışını tetikledi. Ülkeye Kelt Kaplanı ismi takıldı. Ana caddeler nakit parayla dolup taşıyor, perakendeciler fiyatları hızla arttırabileceklerine güveniyorlardı. Enflasyon yükseldi. İpotekler daha uygun fiyatlı hale geldi. Bunu Dublin'de yaşanan bir emlak patlaması izledi. Talep tükendiğinden genelde patlamaların ardından iflas gelir, İrlanda'da da beklenildiği gibi oldu. Avro Bölgesi'ne katıldıktan on beş yıl sonra İrlanda'daki işsizlik katıldığı zamankinden daha yüksekti. İrlanda Avro Bölgesi üyeliğiyle özellikle ilk başlarda sorun yaşadı ama 2008 finansal krizine dek diğer ekonomilerin çoğu, zaman zaman yaşanan aksaklıklar dışında gayet iyi idare ediyorlardı. Klanın serseri çocuğu Yunanistan'ın diğerlerinden daha fazla kamu borcu vardı. Vergi mükellefleri gelirlerinin çok ötesinde yaşıyordu. Yunanistan'a borç veren yatırımcılar, iyi günler sürdüğü müddetçe aşırı harcamalara müsamaha gösterebiliyorlardı. Eğer iyi

günler "sürse"ydi, belki de avro dönemi ekonomileri gerçekten de daha sıkı bir bütünleşme yoluna girecek, gelecekteki fırtınalı zamanlara daha hazırlıklı olacaktı. Bunun yerine, sıkıntılı zamanlar 2008'de gelip çattığında grubun zayıf noktaları ve üyelerinin farklılıklarının gerçek boyutu gözler önüne serildi.

Bölüm 8'de göreceğimiz üzere, Amerikan bankaları o güzel günleri sona erdirdi. Avrupa ve ABD bankaları, Amerika'da geri ödenmeyecek kredilerden bir darbe aldı. Borç verme durdu; işler ve büyüme sarsıldı. Aldıkları vergiler düştükçe hükümetlerin aldığı borçlar hızla arttı ve daha fazla sosyal yardım yapmak zorunda kaldılar. Yunan ve İtalyanların kamu borcu ansızın endişe uyandıracak kadar yüksek, bankalarının ise başı belada göründü. Üstelik iki ülke için büyüme beklentileri umutsuzdu.

Bir hükümetin tahvillerinde ödediği faiz oranı (borç aldığında), o ülkenin borçlarını ödeyebilme gücünü, servetini ve itibarını yansıtır. Devlet tahvili faizlerinin Avro Bölgesi boyunca bu kadar değişiklik göstermesi, ortak bir para birimi kullanmalarına rağmen bireysel ekonomilerin yakınlaşmadığının bir göstergesiydi. Hükümetin iflas edeceğinden korkan yatırımcılar Yunan tahvillerini satmaya çalıştılar. Borç almak isterlerse Yunanların daha fazla para ödemesi gerekiyordu.

Buna karşın, her ülkedeki temel faiz oranı AMB tarafından tüm Avro Bölgesi için belirlendiğinden, en kötü darbe alan ülkelerin kendi faiz oranlarını azaltma özgürlükleri yoktu; azaltabilselerdi insanları daha fazla harcamaya teşvik ederek sıkıntı çeken ekonomilerini destekleyebilirdi. En çok etkilenen ekonomilerden Portekiz, İtalya, Yunanistan ve İspanya (ki talihsiz PIGS[6] kısaltmasıyla bir tokat yemişlerdir), Avro Bölgesi'nin ekonomisinin yalnızca beşte birini oluşturuyorlardı, bu yüzden de diğer üyelerin faiz oranını kontrol edecek bir pozisyonda değillerdi.

---

6 Domuzlar. (yay. n.)

Bu noktada diğer üyelerden yardım istemeyi deneyebilirlerdi ama Almanya, dardaki Avro Bölgesi akrabalarını kurtarmanın kendi vergi mükelleflerinin sorumluluğu olmadığını belirtti. Yalnızca ortak bir para birimiyle birbirine bağlanmış, zor durumdaki PIGS ülkeleri etkili bir şekilde kendi sorunlarıyla uğraşmaya terk edildiler.

Küresel finansın, bir krizden daha yeni çıkan koruyucuları başka bir krizin yaşanmasından çekiniyorlardı. Bu yüzden IMF ve AB Yunanistan'ın borcunun bir kısmını sildi ve biraz acil durum parası verdi. Ebeveynlerin dik kafalı ergen çocuklarını kurtarması gibi, bu kurtarmanın da bazı şartları vardı. Yunanistan'a harcamasını azaltmasını ve ülkesini düzene sokması söylendi. Kemer sıkma önlemleri emekli maaşları ve kamu işlerinde büyük kesintiler yapılması ve vergilerin yükseltilmesi anlamına geliyordu. Zaten büyük yoksulluk çeken Yunanlar çok öfkelendiler. Neden Almanya ve diğer zengin komşular faturanın daha büyük bir kısmını üstlenip biraz daha hayırsever ve anlayışlı olmuyorlardı? Ağır topların kulübünde olmak niye onların zorlu kurallarına göre oynamayı gerektiriyordu? Yunanistan, Almanya'nın zalim davranması olarak algılanan bu duruma karşı çıktı. Dahası, zengin akranının AB politikası tarafından haksız biçimde kayırılmasına sinirleniyordu. Alacaklılarının ısrarcı olduğu gider tasarrufuna isyan eden Yunanistan kemer sıkma karşıtı bir hükümet seçti. Kesintiler ve bağışlarla ilgili tartışmalar devam etti.

Beş yıl sonrasında, Yunan emekli maaşlarında on iki defa kesinti yapılmış ve değerde %40'lık bir düşüş gerçekleşmişti. Zorluklara katlanan aileler oldu. Ekonomi hâlâ istikrarsız ve yatırımcılar gergin. Herkesin aklında Avro Bölgesi'nden çıkmanın Yunanistan için daha iyi olup olmayacağı sorusu var. Bu, kendi faiz oranları üzerinde yeniden kontrol kazanması, dolayısıyla kendi geleceğini daha iyi kontrol edebilmesi demek. Öte yandan, Yunanistan Avro Bölgesi'ne ait olmasının verdiği

"güvenilirliği" kaybeder ve kendi para birimine dönmek için muazzam bir adaptasyon sürecine göğüs germesi gerekir. Bu değişim, belki Yunan ekonomisinde ve Avro Bölgesi ekonomisinin genelinde bir güven krizini de tetikleyebilir.

Bu arada, birkaç yüz kilometre kuzeyde, daha zengin Avro Bölgesi kardeşleri de hayata dönüyor. *Financial Times* Avro Bölgesi'ni "2017'nin sürpriz ekonomik öyküsü" ilan etmekte gecikmedi. 2015'ten beri bölgedeki büyüme ABD'yi geçti. PIGS bile kendi paylarına düşeni yapıyor, sağlıklı bir süratle genişliyorlar. 2017 sonlarında bir ara Yunan ekonomisi Birleşik Krallık'ınkinden daha hızlı büyüyordu. Ama genel rakamlar bunların altında yatan durumu maskeliyor. Yunanistan kendi sorunlarıyla boğuşuyor. İtalyan bankalarının istikrarı yatırımcıları endişelendirmeye devam ediyor. Avro Bölgesi yüzeyde nasıl görünürse görünsün, *Happy Families*[7] değil. Ekonomiler birbirine yaklaşmadı. Mesela New York'taki ve Virginia kırsalındaki fiyatlarda yapılan bir karşılaştırma, talep ve arzdaki çeşitliliklere bağlı olarak yaşam masraflarının her zaman için bölgeden bölgeye farklı olacağını gösterecektir. Öte yandan Avro Bölgesi'nde, bir Mars çikolatanın fiyatındaki farklılık ekonomilerin farklı oranlarda büyüdüğüne, farklı gelirlere sahip olduklarına ve bunalımlara farklı tepki verdiklerine işaret eder.

Deneyimsiz avro küresel ölçekte gücünü kaybetmişti. İlk başta beklenildiği gibi dolara rakip olduğu söylenemezdi. Bu iki para biriminin temsil ettikleri arasında temel ayrımlar vardı. Hem dolar hem de avro, çok çeşitli nüfuslara sahip geniş bir coğrafik alanda birleşiyorlar, gerçi ABD'de ortak bir dil var. İkisinin de tek bir merkez bankası tarafından faiz oranları kontrol ediliyor ve parası basılıyor; yani para birlikleri var. İkisinin de malların, insanların ve paranın (birkaç istisnayla) serbestçe dolaşabildiği tek bir pazarı var. Fakat ABD'de verginin büyük bir kısmı federal birlik tarafından merkezî olarak toplanıp

7 BBC'de yayınlanan bir aile dizisi. Türkçesi "Mutlu Aileler". (yay. n.)

harcanıyor ama Avro Bölgesi'nde her ülke kendi vergilerinden ve hükümet harcamalarından sorumlu, parasını kendi kontrol ediyor ve kaynak ortaklığı yok (birkaç ufak bölge haricinde). Her Avro Bölgesi ülkesi kendi hükümetini kendi seçiyor ve bu hükümet bütçesini nasıl harcayacağına ve büyük ölçüde de ülkesini nasıl yöneteceğine karar vermekte özgür. Mali birlik yok, politik birlik de yok. Amerika bütün olarak iyi durumdaysa, zor durumdaki tek bir eyalete merkezî vergi tahsilatı ve gelir dağıtımıyla yardım edilebilir. Ama üyeler kendi para durumları üzerinde tam kontrole sahip olmasalar bile Avro Bölgesi'nde bu gerçekleşmiyor.

Bu, kimilerinin Avro Bölgesi'nin işleyebilmesi için daha bile merkezî bütünleşmeye ihtiyaç duyulduğunu öne sürmesine yol açtı. Yine de çoğu bunu istemiyor çünkü bağımsızlığın daha da azalmasına yol açacak.

Avro deneyi ne ortaya koydu? Almanya'nın Avrupa'daki gücünü, en büyük finansal ve politik etki gücünü kullananın en kuvvetli ekonomi olduğunu gösterdi. Bu deney, Berlin'de bir daire alabilecek parası olanlara, Atina'daki darlık çeken ailelerden çok daha fazla yaramış olabilir. Aynı zamanda para birimi paylaşımının gücünü ve daha küçük, daha yoksul üyelerine nasıl diz çöktürebileceğini gösterdi. Bir para biriminin yalnızca her gün mağazalarda harcadığımız bir şey olmaktan çok daha fazlası olabileceği gerçeğinin görülmesini sağladı.

Dimitri Sokolov, Almanya'nın servetinden kendi payını almak için dolarını bozdurup avro almaya hevesliydi. Bunu yapabilecek paraya sahip olduğu için şanslı. Dünyanın her yerinde pay almak isteyen daha birçok insan var ve bunu başarmak için farklı yollardan farklı çareleri deneyecekler.

AB klanının servetleri hatırı sayılır boyutta değişiklik gösteriyor ve önceki Doğu Avrupa blokundan yeni gelen devletlerde gelirler genelde çok daha ucuz oluyor. Almanya'da bir elektrikçi Romanya'dakinin altı katını kazanıyor. Berlin'de yaşamak için yapılan masraf, Bükreş'tekinden daha yüksek olsa da yalnızca iki katıdır. Bu iki kazanç ve masraf arasındaki ayrım yaşam standardını temsil ediyor. Berlin'de daha yüksek bir yaşam standardı ihtimali Romanyalı bir elektrikçiyi çantasını ve diplomasını alıp Batı'ya yönelmeye teşvik etmeye pekâlâ yetebilir. Almanya'nın zenginliklerine çekilen birçok Avrupalı ekonomik göçmenden biri olur. 2015'te bu rakam altı yüz seksen beş bin kişiydi. Birçoğu yeni ulaştıkları paranın bir kısmını geldikleri ülkelere gönderiyor olsa da, bu beyin göçü yurtlarında vasıf eksikliği yaratıyor.

Önemli bir biçimde, Romanyalı elektrikçi gibi ziyaretçilerin vasıfları oluyor. Almanya uzun zamandır yeterince kalifiye çalışanı olmasını garantiye alma arayışında. 1955 ile 1973 yılları arasında boşluğu doldurmak için Türkiye'den ve diğer Akdeniz ülkelerinden "misafir işçiler" çağırdı. Günümüzde, Dimitri'nin dairesini inşa edenler Polonyalı tesisatçılar veya Romanyalı elektrikçiler olabilir. Ama en çok, imalatın kalbinin modernliğini koruyacak BT çalışanları ve mühendislere talep var. Bunun için Almanya'nın biraz daha uzağa bakması gerekiyor ve doğru işçilerin dünyanın geri kalanından olmasına itirazı yok: İstenilen bir vasfa sahip oldukları müddetçe vizeye başvurabilirler.

Bundan biraz daha az hoş karşılananlar, üst uçta yer alan belli bir vasfı olmayan Avrupalı konuklar: Almanya'nın kafelerinin, perakendecilerinin ve inşaat alanlarının işlemesini sağlayan garsonlar, mağaza görevlileri ve ağır işçiler. Hevesli işçi akışı işverenler için maaşları düşük tutuyor. Ama Almanların işsiz kalmasına yol açtığı ve gelirlerini azalttığından da biraz korkuluyor çünkü yeni gelenler daha düşük maaşlarla

çalışmaktan memnunlar ve başkalarının yapmaya razı olmadığı işleri yapabiliyorlar.

Bununla birlikte Almanya'nın iş gücünü büyütmeye devam etmesi gerekiyor çünkü varlıklı dünyanın büyük bölümü gibi, nüfusu yaşlanıyor.

Bir ülke modernleştikçe nüfusunun geçirdiği dönüşüm için kullanılan terim "epidemiyolojik geçiş"tir. Kalkınmanın erken bir evresinde ailelerin genelde çok çocuğu oluyor. Kötü tıbbi bakım ve sanitasyon koşulları bazılarının çocukluğu atlatamamaları demek olabiliyor ve sosyal yardım sisteminin yokluğunda, ebeveynlerin yaşlandıkları zaman kendilerine bakılacağından emin olmaları lazım. Ekonomi kalkındıkça yaşam standartları da gelişiyor. Daha çok kadın ev dışında çalışmaya başlıyor ve aile planlaması devreye giriyor; daha az çocuk yapıyorlar. İnsanlar daha uzun yaşayabiliyor ama daha uzun, varlıklı bir hayat diyabet, kalp hastalığı ve kanser riskini artırıyor.

Alman nüfusu yaşlanıyor ve şimdiden her beş Almandan biri altmış beş yaşın üzerinde. Bu artık para kazanamayabilen, vergi ödeyemeyebilen ama masraflı emekli maaşları ve sağlık hizmetine ihtiyaç duyan on altı milyon insan yapıyor. Alman hükümetinin harcadığı her dört avrodan biri yaşlıların geçim ve bakımını finanse etmeye gidiyor. Yetmiş yaşında birini sağlıklı tutmak otuz yaşında birini sağlıklı tutmaktan dört kat fazlaya mal oluyor. 2040'ta Almanların beşte ikisinden fazlası altmış beş yaşın üzerinde olacak. Devlet hazinesine çıkan maliyet ekonominin büyüyebileceğinden daha hızlı artacak. Ülkenin masrafları üstlenebilecek daha fazla vergi mükellefine ihtiyacı var. İnsanlar daha uzun süre çalışmaya ikna ediliyor ama her yıl hâlâ yarım milyon insan emekli oluyor ve Berlin'in hastanelerinde daha az bebek doğuyor.

Her beş insandan birinin emeklilik yaşında olması Almanya'nın yalnızca yaşlanmakta sayılmasına neden olmuyor; Birleşmiş Milletler'e göre resmen "aşırı yaşlanmış" durumda. Yalnız değil:

Japonya, İtalya, Yunanistan ve Finlandiya da yaşlılık nişanını taşıyorlar. Çalışmayanları finanse edecek yeterince çalışan olmasının nasıl sağlama alınacağının acilen düşünülmesi gerekiyor. Yanıt AB'nin diğer üyelerini çekmek olmayabilir. Daha yavaş bir oranda bile olsa, Avrupa'nın daha az varlıklı olan nüfusları da yaşlanıyor. Başka yükselen ekonomik güçler, mesela Brezilya ve Çin de çok geride değil. Hızla artan nüfusu zapt etmesi amaçlanan ama aynı zamanda ülkede çalışan insan sayısını da etkileyen tek çocuk politikası yüzünden Çin'in eli kolu bağlandı. Bu arada Brezilyalılar da daha az çocuk yapıp daha uzun yaşıyorlar.

Bu ekonomik baskı yüzünden Alman hükümeti Doğu Avrupa'dan yeni gelenlerin hem vasıflarından hem ödedikleri vergilerden memnundur. Almanya sırf işleyişini sürdürebilmek için her yıl fazladan iki yüz elli bin insanın gelmesine ihtiyaç duyuyor. Ekonominin büyümesini sürdürmek ve emeklileri desteklemek için bu çalışanlara ihtiyacı var. Diğer aşırı yaşlanan ekonomiler de aynı zorlukla karşı karşıyalar. Elbette eninde sonunda yeni gelenler de emekli olacak ve onları desteklemek için daha bile çok gence ihtiyaç duyulacak. Devasa bir ikilem.

O zaman Almanya gerekli sayıda işçi arıyı nereden bulacak? En genç uluslar Afrika'da –mesela Nijerya'da– veya Katar ve Bahreyn gibi Körfez Devletleri'nde ya da Hindistan ve Pakistan'ın da dâhil olduğu kalabalık Güneydoğu Asya'da. Vasıfları olduğu müddetçe, Almanya bu gelişmekte olan ülkelerden birkaç ziyaretçiye karşı çıkmaz.

Bir de Almanya'nın davetsiz misafirleri var. Başbakan Angela Merkel, 2015'te olağan dışı bir adım atarak Almanya'nın sınırlarını açtı. Dünyadaki insanların küçük ama hatırı sayılır sayıda bir kısmı hareket halindeydi; özellikle de Suriye'deki iç savaştan kaçanlar. Binlerce insan Türkiye'ye, oradan da Ege Denizi'nin karşısındaki Yunanistan'a tehlikeli bir yolculuk yapıyorlardı. Başbakan Merkel onlara sığınak sundu. Irak ve Afganistan

gibi yerlerdeki baskı ve çatışmalardan kaçan insanlar da onlara katıldı. Almanya nüfusu, 2015'te 1,1 milyon sığınmacıyla yükseldi; bunların üçte biri Suriyeliydi. Ülke dünyanın şansızları ve evlerinden edilenleri çeken bir yer haline geldi. Ümitsiz bir durumda olan kimselere sığınak sunan merhametli bir hamleydi.

Devletlerin ve ticaret bloklarının sınırlarıyla varlıklarını sıkı sıkı koruduğu bir zamanda, bu çok uzaktan gelen insanlara bir gecelik yataktan fazlasını sunmak tartışmaya yol açan bir karardı. Herkes ikna olmamıştı. Merkel'in kararı BM karşıtı İngiliz politikacı Nigel Farage tarafından "1945'ten beri herhangi bir Batı liderinin yaptığı en büyük dış politika hatası" olarak adlandırıldı ve Avrupa'nın geri kalanındaki muhalefet, bu jestin sadece mültecilerle kalmayacağını daha birçok insanı Avrupa'ya getireceğinden korktu. İtiraz edenler ekonomik göçmenlerin, belki zulme uğramayan ve sadece daha iyi bir yaşam arayışında olanların da davet edilmeden, gizlice girdiklerinden endişeleniyorlardı.

Elbette bu göç örüntüsü yeni bir şey değil; on yedinci yüzyılda İngiltere'deki dinî zulümden kaçan insanlar doların evi olan ABD'yi sahiplendiler. Buradaki fark şu an dünyada doğru düzgün bir yaşam standardına sahip olmak için isyan eden çok daha fazla insan olması. Nüfuslar büyüdükçe kaynaklar için verilen mücadele de şiddetlendi. Dahası bazı ülkeler kalkınma açısından başkalarından geride kaldıkça yoksul ülkelerden zengin olanlara göç büyük ihtimalle devam edecek. Yoksul ülkelere yardım ve yatırım yapılması için başka bir neden.

Almanya'da göçmenler yıllık nüfus artışını elli yıldır ilk defa %1'in üzerine çıkardılar. Yeni gelen akınına uğrayan Alman memurları başvuruları hızlıca işlemden geçirmekte zorlandılar, Arnavutluk ve Pakistan gibi "güvenli" sayılan yerlerin karşısında "tehlikeli" ülkelerden –mesela Suriye– gelenleri elediler. Bu ikincisine sığınma hakkı vermeyi reddediyorlardı ama gecikmeler

bazı insanların ortadan kaybolup yasa dışı göçmen olmaları ve peşin para verilen işlerde çalışmaları anlamına geliyordu.

Sınırlarına bir milyondan fazla insanın gelmesi birçok Alman için "yabancı tehlikesi" alarmını çaldı ve Alman vatandaşlığı AB'de bir yerden bir yere gitme hakkı demek olduğu için Almanya'nın komşuları durumdan aynı ölçüde rahatsızdı. Sonra bir de işin ekonomik boyutu vardı. Almanya'daki bazı insanlar ülkenin servetinde hakkı olmayan yeni gelenlerin Alman halkının "parasıyla yaşayacağından", yardım talep edip kamu hizmetlerini kullanacağından ama karşılığında hiçbir şey yapmayacağından endişeleniyorlardı.

Almanya'da ve başka yerlerde yapılan birçok araştırmanın gösterdiği üzere gerçekte göçmenler genel olarak katıldıkları nüfusun ortalaması kadar ya da daha fazla vasıflı oluyorlar. Avrupa Ekonomik Araştırma Merkezi'nin yaptığı bir çalışma Almanya'da yabancı pasaportlarla yaşayan 6,6 milyon insanın 2012'de ortalama olarak, yararlandıkları sosyal yardımlardan dört bin yüz yirmi yedi dolar daha fazla vergi ödediklerini ve o yıl yirmi iki milyar avro fazla para yarattıklarını gösterdi. Yani sonunda sisteme aldıklarından daha fazla ödeme yapma eğilimindeler.

Burada anahtar sözcük, "sonunda"dır. Göçmenlerin hem sosyal hem de emek piyasasında sistemin bir parçası olması zaman alıyor, muhtemelen birkaç yıl sürüyor. En son gelenlerse farklıdır. Tarihte, Almanya'ya davet edilen insanların çoğu vasıflarına göre seçilmişlerdi. Ama tek pazar ve AB'nin genişlemesi Avrupa'dan daha az vasıflı işçi çekiyor. Almanya'ya daha uzaktan giren mülteciler, 2015'ten beri ortalama olarak kendilerinden önceki mültecilerden daha az vasıflı.

Zaten kendi yaşlanan akrabaları için daha fazla para harcamak zorunda kalan Alman halkı bu yeni gelenlere de bakmak zorunda kalacak mı? Alman hükümetine göre 2015'te gelen bir milyon mültecinin yaklaşık yarısı devlet yardımı almaya uygun

olacaktı. Devlet hazinesinin ödediği paranın 2016'da on milyar avro olacağı öngörüldü. Bu her yıl trilyonlarca gelir elde eden bir ülke için ufak bir miktar ama yine de önemsiz değil.

Peki ya ekonomik etkiler? Yeni gelenler yüzünden en çok tehdit altında hissedenler muhtemelen en düşük seviyede maaş ve vasfa sahip olanlar. Oxford Üniversitesi tarafından yapılan bir araştırma bu insanların maaşlarının ortalama olarak, az bir miktar olan %2 oranında azaltılabileceğini gösterdi. Başkaları nüfustaki artışa rağmen Almanya'da işsizliğin artmadığını, hatta 2017'deki ekonominin Batı'nın ışığı olabileceğini vurguladılar. Dahası 2018'in başında büyümede hafif bir gevşeme olmasına rağmen Almanya yakınındaki rakiplerinin neredeyse tümünü geride bırakmaya devam ediyor. Merkel'in uzun vadeli oyunu başarılı oluyor ama yalnızca ekonomisi bununla başa çıkabilecek kadar kuvvetli bir hızda büyüdüğü için. Bu tüm ülkeler için geçerli: Kitlesel göçün finansal bağlamda işe yaraması ancak ekonomi daha fazla işçiye ihtiyaç duyacak kadar gelişiyorsa gerçekleşebilir. Diğer türlü geniş çaplı bir akına eşlik eden sosyal sorunlar baskın çıkar.

Fakat gelişen bir ekonomiyle bile birçok Alman, kendi ihtiyaçlarının gasp edildiğinden kuşkulanıyor. Yaşlanan nüfuslarının çözümünün bu olmadığından, hatta yeni gelenlere sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetleri (ve elbette yardım) sağlanması gerektiğinden bakım yüklerinin artmış bile olabileceğinden endişe duyuyorlar. Sefalet ve ölüm tehdidinden kaçan mültecilere daha cömertçe yaklaşanlar bile huzursuz.

Birleşmeye ihtiyaç duyabilecek yeni ekonomik kuvvetleri veya yeni gelenleri kabullenmek kolay değil. Yine de ekonomilerimizin büyümeye ve başarılı olmaya devam etmesinin anahtarı bu olabilir. Günlük yaşamlarımız ile etrafımızda hareket eden büyük gelgitlerin arasını bulmak hem Almanlar hem de mülteciler için zaman zaman zor olabilir. Küreselleşmenin tüm yönlerinde olduğu gibi, bu kişisel deneyimler de büyük farklar gösteriyor.

Berlin'in kozmopolit kaynaşma noktası hızla gelişiyor. Böyle hareketli bir emlak piyasası Mitzi Apartmanı'nı inşa eden için işlerin iyi gitmesi demek. Konut piyasası geliştikçe işletme de başarılı olur. Şirket hem çalışanlarının maaşlarından hem de vergilerinin bir kısmından ve emeklilik fonlarından sorumlu olacak. Yunanların bildiği üzere bu fonlar ne kadar soyut görünürlerse görünsünler, ekonomileri ve bireysel emeklilikleri yıkabiliyorlar. Dimitri Sokolov gelecek yıllardaki mali durumunu Almanya'nın emlak piyasası üzerine bahis oynayarak garantiye almayı umuyor. Deutsche Bank aracılığıyla bozdurduğu dolarları da onun gibi işten sonraki yaşama odaklanan ve en nihayetinde de Berlin'deki bir işçinin emeklilik planlarını finanse eden biri tarafından kullanılacak. İster Mitzi için çalışan bir inşaat mühendisi, ister büyük bir mağazada müdür, ister şehirde çalışan bir işçi (işvereniyle birlikte) olsun, bir emeklilik fonuna para yatırıyor olması neredeyse kesin.

Bu emeklilik fonu vekiller tarafından işletiliyor, para yığınını ise Frankfurt'taki fon yöneticileri idare ediyor. Mühendisin rahat bir emeklilik geçirebilmesi için bu fonu gelecekteki on yıllar içerisinde nasıl büyüteceklerine karar vermeleri gerek. Hans Fischer'ın bütün yatırımlarda yaptığı gibi burada da en iyi getiriyi almak –yığını büyütmek– ile güvenlik arasındaki dengeyi bulması gerek. Önünde birçok seçenek var ve hızlı hareket eden finansal piyasalarda yatırımların çekiciliği durmadan değişiyor. Fona uzun yıllar boyunca ödenen parayı yatırma lüksüne sahip. Ama şimdi avronun değerinin düşmesinden endişeleniyor, bu yüzden fondaki avronun bir kısmını dolara çeviriyor; bu, riske karşı koruyabilir. Eğer bu doları Amerikan yatırımları satın almakta kullanırsa, fona kâr sağlayacaklar; dolar formunda. Bu durumda yalnızca avronun zayıflaması karşısında "sigortalı" olmakla kalmayacak, muhtemelen dolarları nakit olarak

tuttuğunda edeceğinden daha fazla kâr edecek. O zaman hangi Amerikan yatırımını seçmeli ve kimden tavsiye istemeli?

Hans yardım aramak için ulusal sınırlarla kısıtlanmış değil. Avrupa'nın yakın bağları çok kârlı bir sektör için büyük bir fark yarattı. Bir bankanın veya başka bir mali kurumun bir AB devletinde şubesi varsa, diğerleriyle serbestçe ticaret yapabilir. AB tabirinde buna "serbest dolaşım pasaportu" deniyor. Londra'da şubesi olan bir Amerikan bankasının Budapeşte veya Berlin'de çalışabileceği anlamına geliyor bu. Üstelik serbest dolaşım pasaportundan en çok faydalanan yer Londra. Seçenekler daha düşük ücretler ve elbette daha yüksek kârlar demek.

Napolyon Bonapart'ın İngiltere'ye "esnaf ulusu" dediği söylenir. Birkaç yüzyıl sonrasında bu, Birleşik Krallık'ın başkenti için kulağa hâlâ inandırıcı geliyor. Sonuçta bankacılar temelde yatırım satıcılarıdır; para kazanmak için para satarlar. Dolarlarını daha büyük bir servete çevirmek için Hans telefonu eline alıp Londra'yı arıyor.

8

Evrenin Efendileri için Kötü Bir İş Günü

Almanya'dan Birleşik Krallık'a

Saat yedi olduğunda Emily Morgan masasının başındaki yerini almış. Elinde kahvesiyle hevesle bilgisayar ekranındaki bilgiyi kaydırıyor; Londra metrosundaki yolculuğunda *Financial Times*'ı çoktan okumuş. Şehrin finans bölgesindeki birçok bankadan birinin işlem odasında çalışıyor. Ortam beklenti, kafein ve domuz pastırmalı sandviç kokusuyla dolmuş durumda.

Yüzlerce meslektaşı düzenli sıralar oluşturan masaların başında oturuyor, birçok ekran süratle değişen verilerle yanıp sönüyor, hızla güncelleme yapıyorlar. Londra Borsası'nın açılacağı ve sterlinlerin –bir de dolarların– neredeyse sayılamayacak kadar hızlı bir şekilde el değiştireceği saat sekize kadar kalan dakikaları sayıyorlar. Bastırılan bir heyecan atmosferi hâkim.

Emily bir satıcı, bankanın yatıracak yüksek meblağlarda parası olan müşterileriyle ilgileniyor. Onun gibileri emeklilik fonları, zengin ülkeler veya başka bankalar adına hareket ediyor olabilir. Emily bankanın simsarlarıyla kendi müşterileri arasındaki köprü: şimdiki müşterisi de Hans ve emeklilik fonu. O ve Emily, kristal küreleriyle en kârlı yatırımları ortaya çıkarmaları planlanan meslektaşlarının, yani analist ve ekonomi uzmanlarının tavsiyelerini alacaklar. Sonra Emily siparişlerini,

her piyasada olduğu gibi arz ve talebi değerlendirip ona piyasa değerini bildirecek olan simsarlara iletecek. Fiyat uygunsa satış gerçekleşecek. Hans'ın "dolarları" kendisine emanet edilen Emily, Amerikan bankalarından birtakım Amerikan varlıkları almayı umuyor. Elbette banka bunu bir düğmeyle halledebilir ve göreceğimiz üzere bu doları kapmak için hazırda bekleyen alıcılar var.

Emily'nin masasının yukarısında, duvarda yer alan saatler Tokyo, New York, Sidney ve Buenos Aires'teki zamanı gösteriyor. Londra sadece Avrupa'nın değil, dünyanın finansal başkenti. İşe yarar bir biçimde dünyanın saat dilimlerinin ortasında konuşlanmış: New York'tan beş saat ileride, Japonya'dan dokuz saat geride. Küresel ticaret dili İngilizce; şimdilik.

Hans'tan gelen dolar Londra şehrinden her gün geçen trilyonlarcasından yalnızca bir tanesi. Para, küresel ekonominin çarklarının rahatça dönmesini sağlayan yağ, herkesin geçiminin rayında gitmesini sağlayan yakıt. Bunu idare etmek Birleşik Krallık için muazzam bir iş. Dünyanın parasının çoğu Londra'da birleşiyor ve şehrin uzun ve seçkin tarihi boyunca da öyle yaptı.

"Şeker, baharat ve güzel olan her şey" bir on dokuzuncu yüzyıl İngiliz tekerlemesinden bir dize. "Küçük kızlar neden yapılmıştır?" sorusunun cevabı. Bu aynı şekilde dünyanın finansal sisteminin arkasında ne yattığını tarif etmek için de kullanabilir. 1600'de İngiltere'de Doğu Hindistan Şirketi kurularak, yeni coğrafi keşifler çağında dünyaya yelken açan tüccarları bir araya getirdi. Amaç Uzak Doğu'dan ipek, tuz ve çayın da dâhil olduğu malların nakliyesini ve ticaretini kolaylaştırmaktı. "Anonim şirket" olarak biliniyordu çünkü her biri şirketin bir kısmına (hisse senedi) sahip ve başarısından kâr edebilecek olan birden çok hissedarı vardı. Alışılmadık bir biçimde, yatırımcılar

şirketin batması riskine tabi değillerdi; yükümlülükleri hisselerinin değeriyle sınırlıydı.

İki yıl sonra Hollandalılar kendilerine ait Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdular. Hisseleri bir pazarda halk tarafından alınıp satılabiliyordu: Amsterdam Borsası. Bu hisseleri alıp satabilme imkânı onları yatırımcılar için daha cazip hale getirdi ve gelişip büyüyebilmesi için şirkete para tedariki sağladı. Londra'nın kendi borsası on dokuzuncu yüzyılda kuruldu. Günümüzün işlem odalarından çok farklı olan borsanın temelleri şehrin kibar beyefendilerinin uzun yıllardır piyasa fiyatları üzerine fikir alışverişi ve yatırım yapmak üzere buluştuğu kafelerinde atılmıştı. İki Doğu Hindistan şirketi de ticari başarı elde ettiler (Britanya şirketi daha sonrasında Hindistan'ı yönetecekti) ve mirasları kapitalizm ile modern finansın, finans endüstrisiyle büyümeye güç veren sistemin temellerini atmaktı.

Britanya İmparatorluğu'nun genişlemesiyle Londra şehri dünyanın finansal merkezi haline geldi ama Londra'da tam anlamıyla modern uluslararası finansın başlangıcı 1986'da, Birleşik Krallık'ın, finansal piyasalarındaki devlet denetimini azalttığında yaşanan patlamayla –Büyük Patlama– gerçekleşti. Bu artık hisselerin Londra Borsası'nda sesli pazarlık yoluyla, yüz yüze alınıp satılmayacağı anlamına geliyordu. Bunun yerine elektronik ticaret standart hale geldi ve kimin satış yapabileceği ve ne kadar para isteyebileceği ile ilgili kurallar yumuşatıldı.

Yirmi birinci yüzyılda, insanlarla parayı muazzam ve öngörülemez bir ölçekte birbirine bağlayan küresel finans sistemini anlık takip edebilecek teknolojiye sahibiz. Eski kurallar kitabı bir gecede yırtıp atıldı ve daha fazla rekabete neden oldu. Yabancı şirketlerin Londra'da daha büyük bir rol oynamasına izin verildi. Düzenlemeler o kadar serbestleştirildi ki ABD dışında boy ölçüşebilecek çok az yer vardı. Şehir aslen bir "Mil Kare"ydi;[8] doğu kenarında Londra kulesi, batısında ise Blackfriars bölgesi

8 The Square Mile: Londra'daki ilk şehir oluşumu olan 2,9 kilometrekarelik alan. Şu an daha büyük bir alanı kaplayan bu bölge, Londra'nın iş ve finans merkezidir. (yay. n.)

bulunuyordu. Finansal kurumlar çoğaldıkça bu sınırlar da kaydı, doğuda eski depo bölgesi Canary Wharf'ı içine aldı ve batıda Belgravia'da, aristokratların eski uğrak yerlerine dek genişledi.

2016'ya gelindiğinde finans endüstrisi Birleşik Krallık'a yılda neredeyse yüz seksen milyar dolar katkı sağlıyor ve bir milyon insana iş sağlıyordu. Ekonominin açık ara en kârlı bölümüydü; lüks perakendecileri ve konut piyasasının üst düzeyini faal kılıyor ve aynı zamanda hükümete sabit bir vergi geliri akışı sağlıyordu. Londra ve güneydoğunun Birleşik Krallık'ın geri kalanında gerçekleşmeyen bir şekilde yükselmesine olanak verdi. Birçok insanı epey zengin etti ve dünyanın her yerinden uzman banka çalışanları Londra'ya yerleşmek için buraya akın ettiler. Bu aralar bir Amerikan bankası için Londra'da şube açmak bariz bir seçim çünkü oradan tüm Avrupa'da faaliyet gösterebilir. Bu bankaların yurt dışındaki müşterilerle çalışırken kazandığı ücret ve kârlar Birleşik Krallık'ın finansal hizmet "ihracatı" olarak sayılıyor.

Büyük Patlama yalnızca Londra'nın bankacılık sektörünün boyutunu ve yayılışını değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda bu sektörde çalışanları da değiştirdi. 1980'lerin sonuna gelindiğinde klişe melon şapkalı, evrak çantası taşıyan üst orta sınıf beyefendilerin yerine çizgili gömlekleriyle şampanyalarını yudumlayan fiyakalı gençler geçmişti. Yuppiler (genç, potansiyel vadeden insanlar) doğmuştu. Felç edici dünya savaşının gölgesinde doğup büyüyen ebeveynlerinin sade alışkanlıkları kaybolmuş, aşırılık yeniden moda olmuştu. Çok daha büyük paralar kazanmak için büyük paralar alıyorlardı. Çatı katı süitleri, sosyal heyecan ve yazlık evlerden başka bir şeyin önemi yoktu. Lüks araba satıcıları ve yat tüccarları şanslarına inanamıyordu.

Wall Street'te daha bile fazla caka satılıyordu. Bu hırslı dolar avcıları Tom Wolfe'un New York'tan esinlenen, örnek niteliğindeki romanı *The Bonfire of the Vanities*'te "Evrenin Efendileri" olarak resmedilmişlerdir. İlla en zengin ailelerden

gelmeleri gerekmiyordu; aslında eşi benzeri görülmemiş zenginlik vaadi daha mütevazı geçmişleri olanlar için daha çekiciydi. 1987 yılının ikonik *Wall Street* filminin başkarakterinden mealen alıntı yapacak olursak, açgözlülük Atlantik'in iki tarafında da birdenbire iyi bir şeye dönüşmüştü. Londra modernleşip geliştikçe yeni tüccar türü daha da çeşitlendi ve kadın olma ihtimali arttı. Yine de Emily hâlâ azınlıkta. İşlem odalarında ön cephelerdeki işlerde çalışanların beşte birinden daha azı kadın.

En tepede hayatı değiştirecek boyutta zenginlikler sunulduğundan, iş bulmak ve kariyer yapmak için çok hırslı olmak gerekiyor. Emily basamakları tırmanan insan sayısının giderek azaldığının farkında. Tüm mesele bankanın bilanço tablosuna ne kadar sıfır ekleyebildiğindir. Çalışanların en kötü performans gösteren %10'u hiç düşünmeden atılıyor. Emily getirdiği her doları koruyor, müşterileriyle olan ilişkisini besliyor. Gönüllerini hoş tutmak onları daha kârlı yatırımlara doğru yöneltmek, akıllarını her yerde bulunabilecek olanları geçen yenilikçi stratejiler ve ürünlerle çelmek ve onlara daha fazla para kazandırmak demek. Emily'nin işi on sekizinci yüzyılda şehrin kafelerinde buluşan beylerin işlerinden farksız: parayla para kazanmak.

Para piyasasının kurulması için bu kavramın on sekizinci yüzyıl Londra'sının (ve Amsterdam'ının) yapıları ve güvenliğine ihtiyacı vardı. Yatırım riskini birden fazla hissedara paylaştırmak çok önemli bir yenilikti. Şimdilerde her şeyin yolunda gitmesini sağlamak için uluslararası mutabakat ve standartların yanı sıra gelişmiş bir mevzuat ve yasal altyapı gerekiyor. Yine de bazı yönlerden hâlâ sürekli yeni sınırların ortaya çıktığı keşfedilmemiş topraklardayız.

Emily'nin elinde Alman emeklilik fonu için birçok yatırım seçeneği var ve bu seçenekler yıllar içerisinde daha girift ve alışılmadık bir hale geldiler. Giderek karmaşıklaşan bir küresel ekonomi içerisindeki yatırım seçeneklerinin muazzam sayısı, birçoğumuzun neler olup bittiğini (ya da paramızla ne yapacağımızı) bilmememizin ve hatta birçok banka ve hükümetin kendisinin de her şeyi takip etmekte zorlanmasının nedenlerinden biri.

Emily ilk olarak basit tarifeyi, yani (hisse senetleri olarak da bilinen) menkul kıymetleri –ilk defa Londra ve Amsterdam'da satılan küçük şirket paylarını– önerebilir. Günümüzde çoğunlukla İHA'nın, yani ismin de belirttiği gibi herkesin şirketten ufak bir parça satın alabileceği anlamına gelen "ilk halka arzın" parçası olarak satılıyorlar. Şirket için "halka" açılmak bol bol parasal yatırım almak için harika bir yoldur ama o zaman şirketin hissedarlarının taleplerine yanıt vermesi gerektiği anlamına da gelir. Twitter ve Google gibi teknoloji devleri hisselerini bu şekilde ilk piyasaya sürdüklerinde epey dalgalanmaya neden olmuşlardı.

Şirket hisselerine sahip olan bazı küçük çaplı yatırımcılar da vardır; teoride herkes bundan pay alabilir. 1980'lerde Birleşik Krallık'taki kamu hizmeti sağlayıcılarının kısmen daha verimli ve sorumlu kılınmaları için politik telkin sonucu özelleştirilmesi halkın daha büyük bir kesimini hisse almaya teşvik etti. Bunun ardında yatan düşünce sıradan insanların yatırım yapmasını ve finansal sistemde faaliyette bulunmalarını sağlamak, girişimcilik anlayışını canlandırmaktı. Yine de şirket hisselerine sahip olanların çoğu genelde hâlâ emeklilik fonları gibi büyük kurumsal yatırımcılardır.

Bir şirketin piyasa değeri hisselerinin toplam değeridir. Bu rakam yeterince yüksekse, şirket ülkenin, bu şekilde halka sunulan şirketlerin hisse fiyatlarının listelendiği önde gelen "endeksi"nde yer alır. Birleşik Krallık'taki endeks FTSE 100'dür. Bu endekste Vodafone ya da HSBC gibi her gün karşılaşılan isimler, birinci sınıf hisse senedi titanları yer alır. Cüsseleri biraz daha küçük

olan şirketler –Londra'da yine iyi tanınan ama uluslararası olarak daha az bilinenler– de FTSE 250'yi oluşturur. Çoğu ülkenin en az bir endeksi vardır. ABD'de Dow Jones Endüstri Ortalaması (yalnızca otuz şirketin hisse senedi fiyatlarından oluşur), daha teknoloji ağırlıklı NASDAQ Kompozit ve daha geniş bir alanı kapsayan S&P 500 (500 şirketi kapsar) vardır. Fransa, Almanya ve Japonya'nın CAC 40'ı, DAX'ı ve Nikkei 225'i, Çin ve Hindistan'ın ise çok daha yeni olan Şangay Kompozit'i ve Mumbai Sensex'i var. Hepsi de ülkelerinin gücünün veya güçsüzlüğünün ölçümleridir. Döviz kuru gibi endeks de bir ulusun ekonomik gücüne bakmanın başka bir yoludur.

Yatırım uzmanları çoğunlukla bu dizinlerden hisse seçenekleri oluştururlar; yatırımcılar için popüler ve kolay bir seçim. Şirketin kârlarının hissedarlarına ödenen kısmından para kazanmayı umarlar, aynı zamanda da satmak istediklerinde daha fazla para etmeleri için bu hisselerin değerinin yükselmesini umut ederler. Hisseler birçok sefer el değiştirebilir ve yatırımcılar bunları çeşitli nedenlerle alıp satabilirler. Tıpkı petrol ticaretinde olduğu gibi bunda da birtakım esaslar vardır. Bunlar bir hissenin diğerinden daha pahalı olma nedenini etkileyen unsurlardır: mesela söz konusu şirketin beklenenden daha fazla kâr etmesi veya patron değişikliği. Walmart'ın hisse senedinin fiyatı ortalama müşterisinin alışveriş sepetinin boyutuna göre değişebilir.

Elbette, bir şirketin performansına ilişkin gerekli bilgi her zaman kolayca bulunamayabilir. Şirketler gerçekten ne durumda olduklarını yatırımcılardan daha iyi bilirler. Bu yüzden yatırımcıların bir dereceye kadar tahminde bulunmaları gerekiyor. Bu bir "asimetrik bilgi" örneğidir. Zaten şirketlerin kendileri bile gelecekte ne olacağını tahmin edemezler. Kusursuz bilgiye hiçbir zaman sahip olamayız.

Çoğunlukla iş duyarlılığa kalır: yani şirketten gelecekte ne beklenebileceğine ilişkin içten gelen his. Bu, eldeki gerçeklerin yorumlanmasına dayandırılabilir: örneğin Walmart'ın

yeni mağaza düzeninin insanların kafasını karıştırdığına dair bir önsezi. Şirketin görünümüyle ilgili değil, sektörün ya da ekonominin genel görünümüyle veya borsanın geneliyle ilgili bir his bile olabilir.

Yatırımcılar ayrıca başka yatırımcıların ne yaptığı üzerine bahis oynayacaklardır. Bu türden bir yaklaşım ekonomi uzmanlarının borsayı, tüm oyuncuların diğerlerinin sıradaki hamlesini tahmin etmeye ve geçmeye çalıştığı bir kumarhaneye benzetmelerine yol açmıştır. Bir de elbette bu içgüdüler her zaman doğru çıkmaz. Durum ayrıca bir güzellik yarışmasının sonucunu tahmin etmeye, bahisçilerin bir sıra fotoğraftan kendi en çekici buldukları üzerine değil, hangisinin en popüler olacağı üzerine bahis oynamasına da benzetildi. Ve elbette bu içgüdüler de her zaman doğru çıkmıyor.

Tüm bunlar piyasaların esaslardan uzaklaşabileceği ve ekonomi veya şirketin asıl halinin doğru birer yansıması olmayabilecekleri anlamına geliyor. Başka bir deyişle her zaman işe yaramıyorlar.

Her ganyan bayisi ya da kumarhanede olduğu gibi, duyarlılık piyasanın bütün olarak nasıl algılandığını belirler ve tanımlar. Yatırımcıların iyimser oldukları ve hisselerin genel olarak yükselmesinin beklendiği zaman buna *boğa piyasası* denir. Ama finansal fırtına bulutları toplandıysa ayıların ortaya çıktığı söylenir; bir borsa on sekiz ay içerisinde %20 veya daha fazla oranda düşerse, buna "ayı piyasası" denir.

Hisse senedi fiyatlarında kayda değer bir oynama olduğu zaman manşet yazarları "çöküşler"den bahsetmeye bayılırlar, bize değerlerinin ne kadarının kaybedildiğini anlatırlar. Finansal sözlüğün en yanlış ve en çok kullanılan klişelerinden biridir bu. Gerçek bir borsa çöküşü, piyasa –örneğin FTSE 100– iki gün içerisinde değerinin %10'undan fazlasını kaybettiğinde yaşanır. Genelde ekonomik veya mali bir kriz tarafından tetiklenir ve panik yüzünden artar. Olağanüstü bir sismik darbedir; yalnızca

yatırımcılarda değil tüm dünyada iz bırakır. Bunun örnekleri arasında 1929'daki Büyük Buhran ve 2008 çöküşü bulunur. Daha yaygın ama yine acı verici olan, hisselerin zaman içerisinde %10 oranında düştüğü "düzeltme"dir. Bu da ekonomik şok veya yatırımcıların biraz fazla düşüncesiz davrandıklarını ve beklentilerini düzeltme zamanının geldiğini fark etmeleriyle tetiklenebilir. Düzeltmenin ardından normalde fiyatların çok fazla şiştiği ve yatırımcıların kendilerini bolluk hissine kaptırdığı zaman gerçekleşen "balon" gelir.

Bunların hiçbiri yeni değil. 1711'de, Güney Amerika'nın etrafındaki sulardaki yani Güney Denizi'ndeki tüm ticaret "hakları"nı satın alan bir şirket kuruldu. Hisse arzı düşük olan Doğu Hindistan Şirketi'nin başarısından cesaret alan Londra'daki yatırımcılar Güney Denizi Şirketi'nden ve vadettiği el değmemiş zenginliklerden pay almak için yaygara koparıyorlardı. Bu hisse arzusundan yüreklenen birçok başka hırslı şirket ortaya çıktı. Yatırımcılar Güney Denizi Şirketi'nin, büyük ölçüde kötü yönetimi yüzünden, çok fazla şey vadedip çok az şey verdiğini, gemilerinin kaybolup yüklerinin çürüdüğünü fark etmemişti. Aslında hisse senedi fiyatını şişirmek için başarısıyla ilgili söylentileri bilfiil teşvik ediyordu. Bu ortaya çıktığında insanlar çok az kâr getirecek hisseler için çok büyük paralar ödediklerini ve bunları yalnızca başka insanlar da istiyormuş gibi göründüğü için aldıklarını fark ettiler. 1720'de hisse fiyatı dibe vurdu ve "Güney Denizi Balonu" söndü.

Bundan yaklaşık bir yüzyıl öncesinde Hollanda'da yakın zamanda getirilen ve büyük değer verilen bir çiçeğin –lale– moda oluşu hararetli bir spekülasyona yol açtı. Sıradan insanlar tüm birikimlerini soğan siparişine harcıyor, bunları satmanın bir servetin tomurcuklanmasına yol açacağına inanıyorlardı; çünkü görünüşe göre bu çiçekleri herkes istiyordu. Gelgelelim piyasa çöktü ve ülkenin ekonomisini de yanında götürdü.

Günümüzde her gün gazete okuyan biri hisse senedi piyasalarından asla iyi bir şey çıkmayacağını, her daim serbest düşüşün kıyısında dengelendiklerini düşünebilir. Öyleyse emekli fonlarımız neden bunlara bağlanıyor? Şu an ya da gelecekte emekliliği olan herkesin talihi muhtemelen bu hisselerle birbirine dolanmış durumda. Emekli maaşınız varsa, büyük olasılıkla en büyük şirketlerden bazılarının ufak bir dilimine sahipsiniz ve geleceğiniz onlarınkine bağlı.

ABD'de hisse endeksleri 1950'den beri yılda ortalama %7 oranında arttı (ülkeye ve görünümüne bağlı olarak başka yerlerde bu değişebilir). Bu büyük oranda, Bölüm 9'da keşfedeceğimiz üzere şirket kârlarının genel bir yükselişte olmasından kaynaklanıyor. Son yıllarda kârlar ve hisse senedi fiyatları daha yavaş yükseldi ki Batı'daki emekli maaşlarının kötüye gitmesinin sebeplerinden biri de bu. Ama borsalar bütün olarak yükselmeye devam ediyor. Sadece "Hisseler gayet iyi durumda, sağ olun" veya "Bugün hisse senedi değerlerine milyarlar eklendi" gibi ifadeler pek öyle çarpıcı manşetler oluşturmuyorlar.

Tüm hisse piyasaları bir derece risk taşıyorlar ama elbette bu risk hem ülkeye hem de ekonomiye göre değişiyor. Hindistan gibi daha genç, daha hızlı büyüyen bir ekonominin, ciddi, yaşlı ABD'ye göre daha fazla büyüme beklentisi var gibi görülebilir ama risk de daha yüksek olacaktır. Her ülkede, gıda, enerji veya ilaç üretenler gibi bazı şirketler, daha geniş ekonomideki sallantılardan daha az etkilenirler, bu yüzden de riskleri daha azdır. İnsanlar kötü zamanlarda bile yemeyi, evlerini ısıtmayı ya da hastalıklarını tedavi etmeyi tümden bırakamazlar. Başka türden şirketler ekonomideki sallantılara daha bağlıdır. Mesela bir durgunluk döneminde lüks çanta satılması ihtimali çok daha düşüktür. Tuhaftır ki ruj satışları sıkıntılı dönemlerde tipik olarak artar; paranın az olduğu zamanlarda nispeten ucuz kozmetikler anlık bir neşe, makul fiyatlı bir lüks dokunuş sağlarlar.

Emily Morgan aracılığıyla tüm bu hususları ölçüp biçen Hans Fischer o emeklilik fonundaki sterlinlerinin İngiliz hisselerine koyabilir. Veya Çin hükümetinin ve daha birçok yatırımcının yaptığı gibi başka bir eski favoriyi, tahvili (Birleşik Krallık'ta buna *sağlam senet* denir) göz önünde bulundurabilir. Ya da direk para biriminin kendisini göz önünde bulundurur.

Hans kripto para birimlerine yatırım yapar mı? Muhtemelen hayır. Çoğu kişi dijital para birimlerine Hollanda lalelerinin yirminci yüzyıldaki eş değeri diyor. 2010'da, bunlar bilişim meraklılarının muhafazasındayken Floridalı bir programcı evine iki adet Papa John's pizzası teslim edilmesi için on bin Bitcoin teklif etti. Bir İngiliz yemi yuttu ve kırk bir dolara eş değer olan parayı aldı. Ama aynı şeyi 2017'de yapsaydı neredeyse on milyon doları olacaktı. O zaman, yatırımcılar gelecek olarak gördükleri bu para birimi üzerine bahis oynadığından bir Bitcoin on bin dolar fiyatla el değiştiriyordu. Sonra düzenleyiciler bir balon ihtimali ve dolandırıcılık riski ile ilgili uyarıda bulundular ve 2018'in ilk altı haftasında Bitcoin'in değeri yarıya indi. Dijital para birimleri ana caddeleri bırakın, çevrim içi ödemelerde bile hâlâ yaygın olarak kabul edilmediğinden bir para formundan çok yatırım ürünlerine daha yakınlar. Hans'ın emeklilik fonu genel olarak birkaç on yıl içerisinde sabit bir yatırıma dönüşecek yatırımlar arıyor; kripto para birimlerinin, bu özelliği karşılamak için fazla riskli olduğu düşünülüyor. Aslında çoğu büyük yatırımcı –ve zengin bireylere sunabilecekleri fonlar– şu an onlardan uzak duruyor. (Dijital para birimlerine para akıtmayı seçenlerin belki de en tanınmış olanları, başarısızca Facebook'u Mark Zuckerberg'le birlikte kurdukları iddiasında bulunan Winklevoss kardeşlerdir.)

Fakat Hans'ın emeklilik fonu gibi büyük bir yatırımcı muhtemelen daha yerleşik bir para birimine yatırım yapar. Böyle yapması için daha pratik bir neden olabilir. Mesela Brezilya'daki faiz oranı yüksekse Hans'ın fonu Brezilya para birimi alıp, mev-

duat hesabında saklayarak daha çok kâr edebilir. Daha düşük faiz oranı olan bir ülkeden bu şekilde para değiştirmek "faiz arbitrajı" olarak bilinir. O para aynı likidite seviyesini korur, yani kolaylıkla erişilip harcanabilir. Yatırımcı bu parayı Brezilya varlıklarına, örneğin hisse senedi veya tahvillere yatırarak daha yüksek kâr için o likiditenin birazından feragat edebilir.

Yine de finansal piyasalardaki para işlemleri çoğunlukla eski dostlarımızın duyarlılık ve spekülasyonuyla yönlendirilir. Bir borsa simsarına döviz kurundaki en yeni değişikliğin ardında ne yattığını sorarsanız homurdanarak şu yanıtı verdiğini duyabilirsiniz: "Araplar alıyor" veya "Japonlar satıyor". Kuvvetli fikir rüzgârları her şeydir ve piyasaların faiz oranı beklentileri veya belli bir ülkedeki büyüme, hatta bu ülkenin politik istikrarıyla ilgili ne düşündüklerine bağlı olarak bu rüzgârın yönü ve hızı her an değişebilir. Bir merkez bankası mensubunun ağzından çıkan her şey, her ekonomik veri kırıntısı incelenir; mesela Rus rublesinin 2014'teki düşüşünde olduğu gibi.

Borsa simsarları ile ilgili eski bir deyişe göre, simsarlar "söylentiye dayanarak alır, gerçeğe dayanarak satarlar". Çağın ötesinde olmak, rüzgârın yönünü tahmin etmek ve nakde ilk çeviren olmak her şeydir. Döviz piyasalarını inkâr edilemez gerçekler kadar duyguların da yönlendirdiği söylenebilir. Yani hisse senetleri gibi para birimlerinin de çok da verimli olmayan bir piyasada faaliyet gösterdikleri söylenebilir. Simsarlar bir ekonomi hakkında büyük resmi asla bilmezler; ellerindeki bilgi eksiktir. Demek ki dolar, sterlin ya da avro alırken kimse ne satın aldığını gerçekten bilmiyor; karşılığında sağlam bir para ödedikleri zaman bile.

Bunlar kulağa epey riskli ve karmaşık geliyor ama bunlar yalnızca temel, başlıca yatırımlar ve güvenilir eski favoriler. Çok daha fazlası satılıyor. Daha maceracı yatırımcılar doğrudan "türevler" olarak etiketlenen bölüme gitmeyi seçebilirler.

Türevler terimi birçok farklı ürünü kapsıyor. Ortak noktaları ise değerlerinin gerçekten de başka bir şeyden türemesi. Yatırım dünyasının şekerli çörekleri gibiler: Çekiciler ama gerçek besin değerleri yok. Yatırımcıların parayla para kazanmaları için geliştirilen araçlar ama hisse senetlerinin aksine gerçek bir yatırımı veya somut bir şeyi temsil etmiyorlar. Bir bakıma bunlar yalnızca söz; bazen de boşa çıkan sözler.

Mesela "opsiyonları" ele alalım: Opsiyon hisseleri, tahvilleri, emtiaları ya da dövizi belli bir tarihte belli bir fiyatla satın alma (veya satma ama şimdilik örnek olarak satın almayı kullanacağız) hakkıdır. Bununla birlikte, opsiyonları satın almak zorunda değilsiniz: Petrol almakta kullanılanlar gibi, alıcının kararlaştırılan günde kararlaştırılan parayı ödemek zorunda olduğu vadeli iş sözleşmelerinden farkları budur. İki taraf için de risk taşır. Opsiyonların alıcı ve satıcıları aslında piyasaların gelecekte nasıl görüneceği üzerine kumar oynar ve böylece bu alışverişte kaybetmeyi göze almış olurlar.

Türevler esasen riske maruz kalmayı azaltmak için, neredeyse bir tür sigorta olarak yaratılmışlardı. Diyelim üç ay sonra varil başına seksen dolardan birçok varil petrol alma opsiyonu aldınız. Opsiyon yirmi dolardan satılıyorsa, alıcı ucuzluk fiyatıyla petrol fiyatlarının tırmanması riskinden korunmuş olur, satıcı da piyasanın çökmesi ihtimaline karşılık cebindeki yirmi doları garantilemiş olur. Yatırımcılar muhtemelen riski yaymak veya risklerden korunmak için farklı şeyler üzerine bu türden birçok bahis oynarlar. Bu o kadar hassas ama bir o kadar da kârlı bir sanat haline geldi ki koruma fonlarında patlama yaşanmasına neden oldu. Yöneticileri, alım satım işlemlerinden mümkün olduğunca para kaldırabilmek için yaklaşımın roket bilimini, kılı kırk yaran denklemler ve stratejileri kullanıyor. Aldıkları varlıklarla değil, safi para kazanmakla ilgileniyorlar; piyasaları ve şirketlerdeki gelişmeleri –devirlerden iflaslara kadar– yakından izleyerek para kazandıracak fırsatlar arıyorlar. Onlar her

güzellik yarışmasının sonucu üzerine bahse giren ve bundan çok büyük paralar kazanan kaşarlanmış, müdavim bahisçiler.

Türevlerin piyasanın riskini azaltması amaçlanmıştı ancak birçok durumda spekülasyon için kullanılmakta ve riskleri artırmaktadırlar. Büyük kumarhanede basit opsiyonlar ve türevler bile koruma fonları, bankalar ve en macera düşkünü müşteriler için yeterince heyecan verici değildi. Bu binyılın başında çoğu kişi daha fazla deney yapmak istedi; böylece daha fazla türev yarattılar. Bir düğmeye basılarak satılan finansal vasıtalar oluşturmak yaratıcılık isteyen bir iş. Sadece bir ekrandaki denklem ve rakamlardan ibaretler ama gerçek dünyada muazzam bir etki bırakabiliyorlar.

Kritik bir biçimde, yüzyılın başlangıcında bankalar arasında popüler olan TBY'ler (teminatlı borç yükümlülükleri) ve KKT'ler (kredi temerrüt takasları) kontrol edilmemişti. Yani düzenleyiciler tarafından denetlenmemişlerdi. Bunun büyük bir hata olduğu ortaya çıktı çünkü bu küçük zehir hapları tüm finansal sistemi kirletti. Hepsinin altında dolar vardı ama bu dolarlar büyük Alman emeklilik fonunun, silah imalatçısının hatta petrol üreticisinin bile değildi. Amerika'daki ev sahiplerinin dolarlarıydı ya da daha doğrusu, ellerinde olmayan dolarlardı.

Orlando, Florida, Atlantik Okyanusu'nun diğer tarafında, Londra'dan yaklaşık yedi bin kilometre uzaklıkta yer alır. Ilımlı iklimi, Walmart müşterimiz Lauren'ın kuzeni Paula Miller'ın da aralarında bulunduğu birçok insanı kendine çekmiştir. Paula, Güneşli Eyalet'e 2002'de taşındı fakat çok geçmeden hava soğudu. ABD'deki çoğu kişi gibi Paula da düşük faiz oranlarından ve gevşek kurallardan cesaret alarak iş sahibi olup olmadığına ya da başka bir tür düzenli geliri olup olmamasına bakmadan mortgage kredisi aldı. Krediyi veren de kontrol etmekle ilgilenmedi.

Paraya ulaşmak neden bu kadar ucuz ve kolaydı? Burada Amerika'nın merkez bankası Federal Rezerv'in o zamanki müdürü Alan Greenspan ("Maestro") devreye giriyor. 2002'de ABD ekonomisi sallantıda görünüyordu ve Asya krizinin ardından dış talep azalıyordu. Sonra da 11 Eylül terör saldırıları yaşandı. Merkez bankası bankaların birbirlerinden kredi almakta kullandığı çekirdek oranlarda kesinti yaptı. Yılın başında %6 iken, yıl sonunda yalnızca %1,75'tiler. Endişeler yükseldikçe oran kesintileri ve kredilerin ulaşılabilirliği de arttı. Ekonominin kilit taşını oluşturan tüketici harcaması kredilerle alevlendirildi. Bu oranlar 2004'e kadar tekrar yükseltilmedi ve o zaman da artık çok geçti.

Maestro görev başında uyuyakalmış, bu kolay, basit kredinin barındırdığı risklerle ilgili fazla rahat davranmış olabilir mi? Göreceğimiz üzere, yüksek ihtimalle böyle oldu. Gölgelerde, en sonunda krize neden olacak umacılar saklanıyordu: düzenlemelerin azaltılması ve ev sahipliğini agresif bir şekilde destekleyen bir sistem sayesinde Paula'nın hayallerini finanse eden yırtıcı mukrizler.

Bu arada Paula benim diyebileceği bir evle Amerikan rüyasını yaşıyordu. Mesele bir tek eve sahip olması da değildi. Değeri artıyordu, bu yüzden de Paula daha zengin, para harcama konusunda daha rahat hissediyordu. Maestro onun iyilik meleği olmuştu.

Mukrizler de mutluydu. Güvenilir olmayan ama iyi zamanların yakında olduğuna inanan müşterilerine bile kredi verebiliyorlardı. Onların üzerinden para kazanmanın başka bir yolunu daha bulmuşlardı. İpotek kredileri –banka tarafından tutulan pasif borçlar– başka eyaletlerdeki ipoteklerle bir araya gelerek yatırımcılara satılabilecek "ipoteğe dayalı menkul kıymetler" denen bir finansal araç oluşturuyordu. Yatırımcılar, Çin'in, devlet tahvillerini alıp ABD'nin borcuna sahip olması gibi bu borca sahip oluyorlardı. Borçlar bir araya toplandı çünkü

bankalar konut taleplerinin farklılık gösterdiği, değişik eyaletlerden değişik türdeki müşterileri bir araya getirmenin riski dağıtmak için etkili bir yol olduğunu düşündüler. Borçlular grubu iş beklentileri şüpheli olan "eşikaltı" müşterilerden oluşsa bile hepsinin birden işlerini kaybetmesi ihtimali bir tanesinin kaybetmesi ihtimalinden daha düşüktü.

Bu finansal simyacılıktı; mülkler altın madenine dönüştürülüyordu. O zaman neden bununla yetinilsin? Borç verenler taşıt ve kredi kartı borçlarını da paket yaptı. Teminatlandırılmış borç yükümlülüklerini (TBY'ler) oluşturan bu farklı farklı paketlerdi. Bunlar sayesinde bir TBY satıcısı, Paula gibi borçluların yükümlülüklerini yerine getirememesi durumunda alıcıya ödeme yapma sözü veriyor. Böylece bu TBY'ler sürekli bölünüp değiştiriliyor, TBY'ler tarafından desteklenen TBY'ler yaratılıyor. Devlet tahvillerindeki gibi bunda da, anlamasalar bile Amerika'nın borçlarına sahip olmak ya da daha doğrusu bu borçlara zemin oluşturmak isteyenlerden yana eksiklik yoktu. Amerika borcu tüm dünyada, ta Çin'de ve ötesinde bile popülerdir. Herkes Amerikalılara borç vermek ister. ABD ekonomisi oynanabilecek en garanti bahislerden biri olarak görülür.

TBY'ler yatırımcılara cömert kazançlar vadetti ve güvenli oldukları düşünüldü; kısmen bu riskleri derecelendirilmesi gereken kredi derecelendirme kuruluşları sayesinde. TBY'lerin ortaya çıktığı sıralarda sigorta poliçeleri de –kredi temerrüt takasları veya KTT'ler– satılabiliyordu. Emily Morgan ve ekibi bunları yatırımcılara, tüm dünyadaki zengin ülkeler ve emekli fonlarına satabiliyordu. Koruma fonlarına daha bile çok para akıyordu. Bu borçları satmak borç verenlerin bunları kendi bilanço tablolarından silebilmesi ve beraberlerinde gelen kredi riskini de devredebilmesi demekti. Bu da ev sahiplerine daha çok kredi verebilecekleri anlamına geliyordu ve gerçekten de bunu yapmak için başka bankalardan daha çok para borç aldılar. TBY'lere duyulan arzu arttıkça kredi verenler ileriye dönük durumları

daha bile riskli olan ev sahiplerine yöneldiler. Aşırı müsamaha göstermek standart olmuştu.

Hiç şeffaf olmayan bir sistemde yer alan finansal ürünlerin karmaşıklığı riski değerlendirmeyi imkânsız kılıyordu. Piyasa etkili bir şekilde hareket edemiyordu; esaslara dayanmıyordu. Sürdürülebilir değildi.

Nihayet en sonunda parti kaçınılmaz bir biçimde sona erdi. Merkez bankası büyüme oranını azaltmaya çalıştığından 2004 ile 2006 yılları arasında ABD faiz oranları %1'den %5,25'e sıçradı. Enflasyon ve ekonominin sürdürülemeyecek adımlarla büyüdüğünden endişeleniliyordu. Paula Miller birden ipotek kredisini geri ödeyemediğini fark etti. Talep kesildi. Yüksek faiz oranları daha az insanın yeni ipotek kredisi almaya koşmasına ve emlak fiyatlarının düşmesine neden oldu. İnsanlar kredi ödemelerinin gerisinde kaldılar ve kimse almak istemediği ya da alamadığı için evlerinin değeri de düşüyordu.

Yatırımcıların elindeki bu eşikaltı ipotekler büyük bela olacak gibi görünüyordu. 2007'ye gelindiğinde güvenilir olmayan insanlara 1,3 trilyon dolar değerinde kredi verilmişti. TBY'lerin saydam olmadığı ve ne kadar zehirli oldukları ortaya çıktı. Değerleri giderek düşüyordu. Görünüşe göre yatırımcılar Paula'nın –daha doğrusu Orlando emlak piyasasının– ne kadar kötü bir bahis olduğunu anlamamıştı. Paula'nın her on komşusundan dördü borçlarını ödemekte zorlanıyordu. Amerika'nın her yerinde belli bir boyuta kadar tekrarlayan bir senaryoydu bu. TBY alanlar durumlarının kötülüğünden habersizdi. Yeterince yakından incelememişlerdi, incelemiş olsalardı bile aldıkları şeyin ipleri çözülemeyecek kadar sıkı dolanmıştı birbirine.

Okyanusun öte yanında oluşan krizle ilgili ilk alarm çanlarını çalan bir İngiliz bankası oldu. 2007 Şubat'ında HSBC Amerikan ipotek kolunda muazzam kayıplar olduğunu gösterdi. Altı ay sonra Fransız bankası BNP Paribas, yatırım fonlarından

üçünü dondurarak yatırımcıları dehşete düşürdü. Bu fonlardaki ipoteğe dayalı menkul kıymetlere değer koyamadığını, çünkü kimsenin bunları istemediğini söyledi.

Bankalar kendi fonlarının değersiz olduğunu bilmiyorlarsa rakiplerinin borç ödeme güçlerinden nasıl emin olabilirlerdi? Finansal sistem bankaların birbirlerine borç vermesiyle, ellerindeki parayı en iyi şekilde kullanmalarıyla gelişir. Ekonominin her seviyesinde hem para hem de kredi dairesel bir güven –aslında inanç– sisteminin parçasıdır ve bu zarar gördüğü anda işe yaramaz hale gelir.

Korku ve şüphe arttıkça bankalar birbirlerine borç vermeyi kestiler çünkü paralarını geri alabileceklerine güvenmiyorlardı. Tüm sistem etkilendiği için, başka yerden borç alamadıklarından her bankanın kendi parasını elinde tutması gerekiyordu.

"Kredi sıkışıklığı" başladı. Birçok banka işlemeye devam etmeleri için gereken parayı bir araya getirmekte zorlandılar. Balon sırasında Florida'da en çok borç verenler arasında Wachovia, Ohio Savings, Washington Mutual, BankUnited, Lydian Private Bank ve BankAtlantic vardı. Finansal çöküş hepsini aşağı çekecekti.

Elbette sıkıntı sadece ABD'yle sınırlı değildi: Bankacılık coğrafi sınırların ötesinde çalışır. Küresel zincirleme reaksiyon bir dizi finansal kayba neden oldu. The Royal Bank of Scotland yalnızca dünyanın en büyük bankalarından biri olmakla kalmıyordu, aynı zamanda üç trilyon doların üzerindeki bilanço tablosu Birleşik Krallık'ın GSYİH'sinin tamamından daha büyüktü. RBS başkanı bankanın parasının tükenmesine saatler kaldığını itiraf ettiğinde Birleşik Krallık Maliye Bakanı Alistair Darling dehşete düştü. Bir banka ağırlıklı olarak kredi vererek para kazanır ama gerektiğinde müşterilerine ödeme yapabilmek için yeterli rezervi olduğundan da emin olmalıdır. Hükümet hızla bir kurtarma paketi hazırladı.

Dünya genelinde banka ve kurumlar da aynı şekilde kurtarılma ihtiyacındaydı. Bu sadece bankacıların işlerini kurtarmak

için vergi mükelleflerinin parasını kullanmaktan ibaret değildi. Bunlar, çalışmaları kendi bina duvarlarının çok ötesinde yer alan insanların geleceklerini etkileyen kurumlardır. Sıradan insanlar paralarını ve evlerini kaybetme riskini göze almışlardı; kurumlar "batmayacak kadar büyüktü". Öte yandan 15 Eylül 2008'de Wall Street'in en büyüğü olan Lehman Brothers gerçekten de battı. Yüz elli yaşındaki bankanın elinde, bir zamanlar değeri elli milyar dolar olan ipoteğe dayalı menkul kıymetler vardı. Lehman'ın hisse senedi fiyatı gibi bu menkul kıymetlerin de artık neredeyse hiç değeri yoktu.

Çığ gibi büyüyen kriz, sıradan Amerikalıların borç alma alışkanlıkları etrafında katman katman örülerek karmaşık bir ağ oluşturan, çok az anlaşıldığı halde gereğinden fazla değer biçilen türevler tarafından tetiklenmişti. İlk başta risklere karşı savunma ve zarara karşı koruma amacıyla geliştirilmişlerdi. Fakat türevler, kârı ve kazançları azami seviyeye çıkarmak amacıyla daha fazla risk almak için umulandan çok daha sık kullanılan spekülatif araçlara dönüşmüştü. Lehman'ın durumunda sonuç finansal yok oluştu. Batmayacak kadar büyük değil, kurtarılmayacak kadar pahalıydılar.

Hükümetler 2007 ve 2008 boyunca çürümeyi durdurmak için canla başla çalıştı. Ama banka sisteminde açılan delikler Londra ve Orlando vatandaşlarının ortak bir gerginliğe ve zorluk yaşama potansiyeline sahip olması anlamına geliyordu. Gerginlik başlayınca ekonomi zarar görür. İnsanlar para harcamayı bırakır. Bankaların parası bittiğinden kredi vermeyi bıraktılar, dolarları hem birbirlerinden hem de müşterilerinden sakladılar. Wall Street'e bulaşan panik ABD'nin ana caddelerindeki güven ve harcamanın da aniden düşmesine neden oldu.

Bu, para sistemde dolaşmayınca her şeyin durduğunu gösteriyor. İnsanlar para harcamak, ticaret yapmak ve birbirlerine borç vermek istemezlerse aktivite azalıyor ve bunun muhtemel sonucu ekonominin çökmesi oluyor.

Dolaşımda daha az dolar olunca gelirler düştü ve insanlar işlerini kaybetti; özellikle de Batı'daki tüketicilerin önceden harcamalarını finanse edebilecek kredileri alabiliyor olmaları yüzünden. Toparlanma ıstıraplı oldu. Eşikaltı krizinden beş yıl sonra, 2012'de bile Paula Miller ve Florida'daki ipotek sahiplerinin neredeyse yarısı hâlâ finansal zorunluluklarını yerine getirebilecek durumda değillerdi. Paula'nın borcu evinin değerinden fazlaydı ama o şanslı olanlardandı. Ödemelere yetişebilecek kadar parayı bir araya getirmeyi becerdiğinden en azından hâlâ evi vardı. Ama sıkışmıştı ve halen kızgın. Kimi suçlamalı?

Yöneticileri suçlamak kolaydı. Amerika'nın merkez bankasını yöneten Alan Greenspan bankaların kendilerini denetlemesini beklemişti. Denetlemediler. O türevlerin incelenmesi zordu. Kredi derecelendirme kuruluşlarının riski izlemesi ve uyarı işareti koyması gerekiyordu ama bankaların kontrolünde olmakla ve görmezden gelmekle suçlanıyorlar. Ayrıca bankalar da güvenilirliklerini korumaları için gereken rezervleri oluşturmak üzere daha riskli, kuşkulu ve abartılı fonlar kullanmanın bedelini ödemediler. Onlar da kendilerini "batmayacak kadar büyük" sayıyorlardı. Finansal kriz bu fonların değerini hiç edince birçok bankanın asıl gelirlerinin nasıl yıpranmış bir durumda olduğu gözler önüne serildi.

Düzenleme sözcüğü birden ABD ve Avrupa'da moda oldu. Borç ödeme becerilerinin korunabilmesi için bankaların elinde ne kadar para olması gerektiğini düzenleyen daha katı kurallar uygulandı. Aynı şekilde tüketicilerin ne kadar kredi alabileceklerini ya da bankaların ne kadar kredi verebileceğine ilişkin kurallar sıkılaştırıldı. Tüketici güvenilirliği daha derinlemesine incelendi. Bu, banka sistemi için daha güvenli olabilir ama Paula gibilerini yeni bir maddi gücü yetememe tehlikesiyle karşı karşıya bırakıyor. Risk ve hane ihtiyaçlarının karşılanması arasındaki dengeyi bulmak alengirli olabiliyor.

Ekonomi daraltıldığından 2010'un sonunda neredeyse sekiz milyon Amerikalı işini kaybetmişti. Her gün karşılaşılan marka isimlerine sahip işletmelerin –General Motors ve bazı havayolu şirketleri– bile parası tükeniyordu. Beylik bir lafa göre Amerika hapşırırsa Birleşik Krallık nezle olur; ikisinin arasındaki bağlantı bu kadar büyüktür. Hakikaten, ekonomisi iki çeyrekten daha uzun süredir küçülen Birleşik Krallık da gerilemeye başlamıştı. İşsizlik, neredeyse yirmi yıldır görülmeyen bir hızda artıyordu. Sıkıntı Avrupa ve Asya'ya yayıldı. Gördüğümüz gibi Çin bile bocaladı.

2010'da birçok kişinin ekonomik talihi bir ölçüde dönmeye başlamıştı. Finansal istikrar Birleşik Krallık ve ABD'ye geri dönmüştü. Fakat ekonomik mahmurluk devam etti. Kurtarma paketinin bedeli ve yoksullaşan hanelere yardım etme gerekliliği netleştiğinden devlet tahvillerine olan etkiye ilişkin endişeler büyüyordu. Bazı hükümetler bu ikincisine daha çok yardım etmek yerine tartışma yaratacak bir biçimde, krizin çıkardığı faturaları ödemek için harcamayı dizginlemeye karar verdiler. Bu mesela Birleşik Krallık'ta politik bir kararken, Yunanistan'da daha çok hükümetin makul bir oranla borç almaya devam edebilmesi için, panikleyen tahvil piyasalarını yatıştırmaya yönelikti. İki türlü de vergi mükellefleri kendilerinin ve bankaların yakın zamanda aldığı yardımlar için büyük bir bedel ödeyeceklerini gördüler.

Hükümetlerin yıllık açıkları hızla arttı. Daha çok borç almaları gerekiyordu. Finansal krizin sonrasında Birleşik Krallık hükümetinin borcu ikiye katlandı. Kemer sıkma moda sözcük olmuştu. Hükümetler alacaklılarını, yani tahvillerini satın alanları mutlu etmek için mali durumlarını kontrol edebildiklerini göstermeleri gerektiğini söylediler. Kamu çalışanlarının maaşlarının dondurulmasının kısmen başka yerlerdeki yatırımcıların yararına olduğu söylenebilir.

Hem Emily Morgan hem de Paula Miller krize yakından tanık oldular ama sonraki dönemdeki kaderleri tamamen fark-

lıydı. Borç alanlar sorumsuz davranmış olabilirler ama suçun büyük bölümü, kendilerinden faydalanan bankalarda ve bunun yaşanmasına olanak sağlayan yanlış düzenlemelerde yatıyor. Bankacılar küçük bir ceza aldılar ama kârlarından olmadılar. Bu esnada halkın geri kalanı hükümet harcamalarında yapılan büyük kesintilerin etkilerini hissetti. Birleşik Krallık ekonomisi genel olarak krizden beri yılda %1 oranında büyüdü; bu önceki büyüme hızının yarısından az. Düşüncesizliğin yerini kızgınlık ve eşitsizlik aldı. Simsarların kumarının ve düzenleyicilerin kötü niyetli olmayan ihmallerinin bedelini, şimdinin ve geleceğin vergi mükellefleri ödemek zorunda.

AB'nin daha yoksul kesimlerindeki insanlar iş bulmak için akın ettikçe, Birleşik Krallık'ta ve Avrupa'da bu his daha da arttı. Emily iyi durumda olabilir ama diğer birçok kişi şüphe ve korku içerisinde. Hayatlarının, başka gündemleri olan bankacılar ve "Avrokratlar" tarafından yönetildiğini hissettiler. Manşetlerin belirttiği gibi, halk "kontrolü geri almak" istiyordu. Bu hisler tüm dünyayı etkileyecek bir şekilde kontrolden çıktı.

23 Haziran 2016'da, finansal krizin patlak vermesinden neredeyse on yıl sonra, AB'de kalmak isteyen on altı milyon Britanyalıya karşı AB'den çıkmak isteyen on yedi milyon dört yüz on bin iki yüz kırk iki Britanyalı söz konusu olunca, Birleşik Krallık yeni bir deprem dalgasına yakalandı. Bu çok az kişinin beklediği bir sonuçtu. Emily Morgan ve meslektaşları beklemedikleri bir geleceğe uyandılar. Sterline olan talep birdenbire düştü. Otuz yılın en düşük seviyesine geriledi ve yatırımcılar doların güvenli sığınağına koştu.

Birleşik Krallık'ın geleceğine dair endişeler vardı. Kimse bunun sonunda Birleşik Krallık için iyi ya da kötü olacağını kesin olarak söyleyemiyordu. Piyasaların ve ileri gelenlerin

bildiği, yüzlerce alanda zahmetli tartışmalar ve anlaşmaların şekilleneceği, geniş çaplı, kısa süreli bir kargaşanın onları beklediğiydi. Bu oylamanın getirdiği tek kesinlik geleceği belirsiz kılmasıydı. Üstelik belirsizlik piyasaları gerer. Piyasalar, bahis oynamayı seven kumarbazlarla dolu kumarhaneler olabilir ama bu bahisler onların kendi tercihlerine göre oynanır. 2008 çöküşünde de gördüğümüz üzere finansal sistem çok büyük darbeleri karşılayabiliyor; eninde sonunda ve yeterli hükümet desteği alabilirse. Fakat simsarlar riske girmekte deneyimli kişiler de olsalar, belirsizlik onlara da soğuk terler döktürebilir. Beklenmedik gelişmelerle karşılaşan piyasalar donabilir, hatta daha kötüsü panikleyebilirler. İnsanlar ekonominin manzarasından şüphe duymaya başlarlarsa o büyük duyarlılık ve spekülasyon dalgaları Birleşik Krallık ve para birimini cezalandırabilir, tıpkı Rusya'da olduğu gibi.

AB'nin perspektifinden, Avro Bölgesi krizinden sonra bu, güven bakımından ihtiyacı olan son şey. AB on yıllardır ülkelerin kulübe katılmak, hatta avro rüyasını paylaşmak için yaygara koparmasına alışmıştı. Yunanistan'ın sorunları Avro Bölgesi'nin dağılmanın eşiğinde olabileceğine ilişkin spekülasyonlara yol açtı ama kısa süre sonra bu, bölge içindeki ufak bir anlaşmazlık gibi göründü. Fakat Birleşik Krallık ayrılma evraklarını göndermişti. Tüm ani ayrılıklarda olduğu gibi kibar davranmak güç olacaktı. Derinden yaralanan AB sert oynamaya yemin etti, özellikle de başkalarının Birleşik Krallık'ın izinden gitmesini istemediği için.

Bu ayrılma evrakları 2017 Mart'ında gönderildikten sonra (2009'da AB üyeleri arasında imzalanan Lizbon Anlaşması'nın 50. Maddesi'ni devreye sokarak), Birleşik Krallık'ın, ayrılma koşullarını ve gelecek ilişkilerin genel biçimini kabul etmek için teoride iki yılı vardı. Müzakereler gelecekteki ticaret ilişkilerinin ince ayrıntılarına ancak o zaman odaklanabilecekti. Böyle anlaşmalarda uzlaşmaya varılması yıllar, hatta on yıllar

sürebilir. Görüşmeler AB vatandaşlarının Birleşik Krallık'ta yaşama hakkından, ayrılma anlaşma tasarısının uzunluğuna ve üretim mallarının ticaretine ilişkin kurallara kadar değişen birçok şeyi kapsar. Finansal hizmetlerden havacılık ve tarıma kadar tüm endüstrileri kapsarlar. Serbest dolaşım pasaportu kurallarıyla Birleşik Krallık dünya finansının aktarma merkezi, Amerika ve Asya'nın finansal piyasalarının Avrupa piyasalarına açılan kapısı, dolarların bekçisi olmuştu. Frankfurt ve Paris, Londra'nın işiyle rekabet ettiğinden Brexit bunu tehlikeye atıyordu. Bu belirsizlik karşısında Emily Morgan'ın bankası diğer birçok banka gibi AB'ye erişimini sürdürebileceği Dublin veya Amsterdam'da şube açmayı tercih edebilir.

Brexit sonrası Birleşik Krallık'la ilgili bir anlaşmaya varılamazsa Birleşik Krallık diğer ülkelerle ticaret yaparken yaptığı gibi Dünya Ticaret Örgütü'nün kurallarını izlemek zorundadır. Bu da gümrük vergilerinin, kontrollerinin ve kotalarının geri dönmesi, potansiyel olarak fiyatların yükselmesi, ithalat malların gelişi ve sınırdan geçişi için daha çok beklenmesi anlamına gelebilir. Elbette AB'den ayrılması Birleşik Krallık'ın kendi koşullarına uyan başka ticaret ortakları aramakta özgür olması demek. 2019'un sonunda görüşmeler sona erene dek kendi ticaret anlaşmalarının pazarlığını yapamayacak olsa da, bu süre içerisinde bireysel işletmeler kenarda durup izlemekle yetinecek zamanları olmadığına kanaat getirebilirler. Kendi ilişkilerini geliştirmeleri lazım. Batıya bakabilirler: ABD, Birleşik Krallık'ın enerjiden film yapımına, teknolojiden bankacılığa en büyük tek ihracat pazarı.

Simon Grover, ekin verimini iyileştiren ürünler geliştiren iddialı bir biyokimya firmasında çalışıyor. Bu biyokimyasallar mesela ABD veya Hindistan gibi, artan nüfuslarını beslemeye ve kâr etmeye çalışan büyük tarım ihracatçıları için önemli bir fark yaratabilir. Firma merkezi Londra'nın doğusunda yer alan, birçok insanın Birleşik Krallık'ın Silikon Vadisi'ne yanıtı olarak

adlandırdığı Cambridgeshire'da yer alıyor. Gelecekte Avrupa'yla ne olacağı konusunda tetikte olan Simon'ın şirketi Amerikan pazarıyla olan ilişkilerini geliştirmeye hevesli. Satış yöneticisi Simon çantasını toplayıp Teksas'ta bazı potansiyel müşterileri etkilemeye gidiyor. Bu yüzden tabii ki dolar alacak.

AB referandumundan sonra sterlin düştüğünden, 2017'de dolar almak bir önceki yıla göre çok daha pahalıydı. Referandumu çevreleyen risklerin farkında olan Simon'ın şirketi sterlinin düşmesi karşısında, sabit bir tarihte sabit miktarda dolar almak üzere bir sözleşme imzalayarak veya bunu yapmak için bir opsiyon alarak sigorta poliçesi almıştı. Bu türden koruma sözleşmeleri dünyanın her yerindeki şirketler tarafından alınır. Birleşik Krallık'ta genel olarak bu sterlindeki düşüşün ana caddelerde satılan ithal malların fiyatına yansımasının gecikmesine neden oluyordu. Ama bu sözleşmeler çoğunlukla yalnızca birkaç ay sürer. Ondan sonra şirketlerin ya yüksek ithalatın bedelini yansıtmaları gerekir ya da kârları azalır. Yani referandumdan aylar sonra İngilizler ayakkabı veya tişört alırken on yıldan uzun süredir gerçekleşen en büyük zamlarla karşılaştılar.

Simon'ın nakde ihtiyacı var ve vardığında alacak. Ama döviz kurundaki değişim yüzünden az para verilerek kandırıldığını hissedebilir. 2016'da yüz dolar almak Simon'a altmış beş sterline mal oluyordu; 2017'de ise seksen dolar ödemesi gerekecek. Gezginlerin her bir sterlin için iki dolar aldıkları 2007'den çok farklıdır. O zaman ona beş yıldızlı bir Houston gezisi alacak olan sterlin 2017'de rutubetli bir banliyö motelinde kalmaya anca yetiyor. Etiket şoku, daha yüksek fiyatlar birçok turisti gidebiliyorlarsa başka bir yere gitmeye ikna edebilir. Bu, güçlü bir doların Amerika'nın ekonomik gücüne düşman olmasının başka bir yoludur.

Buna karşın, güçsüz sterlin Birleşik Krallık'ı ziyaretçiler için ucuzlaştırıyor: 2017 Nisan'ında Paskalya tatili için 3,7 milyon kişi ziyaret etti ki bu sayı önceki yıldan yedi yüz bin fazla. Paraları

daha çok dayandığından, otellerde, dışarıda yemek ve alışveriş için iki milyar sterlin harcadılar ve bu, geleneksel yaz akınından önceydi. Bunun tersine daha az İngiliz yurt dışına çıktı.

Bunlar Birleşik Krallık için değerli kazançlar. Turizm 2016'nın öncesinde bile Birleşik Krallık'ın GSYİH'sinin %9'unu oluşturuyordu. Daha çok ziyaretçi sterline daha çok talep olması demek. Hem güçsüz sterlin daha çekici Birleşik Krallık ihracatları demekse, bu talep sterlinin değerini yine yükseltmez mi? Teoride evet. Pratikte, fiyatlar artsa bile ithal mallara ve seyahate para harcama eğilimindeyiz; talebimiz hayli esnemez ve basitçe daha çok harcıyoruz.

Ne olursa olsun, para biriminin böyle bir alışverişe ihtiyacı vardı ve turizm gerçekte, dünyanın ticari işlem odalarından elektronik olarak akan dövizlerle yapılan işlemlerin yalnızca ufak bir kısmını oluşturuyor. En nihayetinde fark yaratanlar, duyarlılık ve spekülasyonla harekete geçen, büyük döviz alım satım işlemleri oluyor. AB referandumundan sonra yatırımcılar Birleşik Krallık'ın manzarasının daha az umut verici olmasından endişelendiler, bu da buraya yatırım yapmayı daha az cazip kılarak para birimine olan talebi düşürüyor. Bu yüzden de sterlinin değeri azalıyor. Para biriminde günlük olarak hatta dakikadan dakikaya büyük hareketlere yol açabilecek olanlar, duyarlılıktaki daimî değişimlerle teşvik edilen bu alım satım işlemleri.

Bu arada bizim artık daha pahalı olan dolarımız ABD'de Simon'ı bekliyor.

9

Bağımlılığı Beslemek

Birleşik Krallık'tan ABD'ye

Simon Grover'ın ABD'ye yaptığı iş seyahatine sebep, Birleşik Krallık'ın AB'den çıkışının yarattığı gerginlikti ve bu gerginlik aynı zamanda seyahati de daha pahalı kıldı. Kendisi de teknoloji işinde olduğundan ihtiyaç duyduğu dolarları çoktan akıllı telefonuyla sipariş etmişti, Houston Havaalanı'nda bir gişede alınmaya hazır bekliyorlardı. İşletmelerin döviz satarken aldıkları komisyonlar ve sundukları kurlar birbirinden çok farklıdır. Simon parasını başka bir yerde daha ucuza alabilirdi ama onun için kolaylık daha önemli. Dolarları en sonunda döviz bürosu tarafından Emily'nin bankasından satın alınmış olacak. Yola çıktıktan on iki saat sonra Simon parasını aldı ve Houston'ın firma ziyaretçilerine yönelik çok sayıda şık ama biraz sıkıcı otel zincirinden birine giriş yapıyor.

Dolar eve geldi. Bir bankadan diğerine elektronik olarak gönderilerek tüm dünyada yaptığı yolculukta dolar gelir dağıttı, ticaret ve refahın çarklarını yağladı ve güç dengesini destekledi. Paranın sistem boyunca akması gerekiyor ve bu, küresel bir sistemdir.

Amerika'dan her yıl trilyonlarca dolar çıkıyor ama trilyonlarcası da geliyor. Bu geniş, dinamik, zengin bir ekonomi için, fazla ticaret yapan ve yatırımın girip çıktığını gören açık

bir ekonomi için olmazsa olmazdır. Simon gibi iş seyahatinde olanlar bu aktivitenin önemli bir parçasıdır.

Burada Simon'ın dolar yığını hızla azalacak çünkü Amerika bahşiş ülkesidir. Taksi şoförlerinden garsonlara kadar, hesabın üzerine %15 ila %20'sini eklemek standart uygulamadır. Dolarlardan birkaçı en sonunda otelin, kendisine şehrin en gözde restoranında bir masa bulan yardımsever kapıcısına verilecek. İsmi? Lauren Miller.

Bahşişler Lauren Miller gibi çalışanlar için önemli bir gelir kaynağı çünkü son yıllarda maaşı yaşam maliyetine ayak uydurmakta zorlanıyor. Yaşam standardımız, paramızın ne kadar dayandığı ve mali durumumuza ne kadar güvendiğimiz, hep maaşlar ile yaşam maliyeti arasındaki ilişkiden –ikisinin de ne kadar yüksek olduğundan ve ne kadar hızlı artıklarından– etkileniyor. Amerika dünyanın en zengin ülkelerinden biri fakat Lauren'ın maaş bordrosu onun istediği veya önceki yıllardaki hızda artmıyor. Daha pahalı şeyler, daha iyi şeyler satın almak, Amerikan rüyasını simgeleyen statü sembollerini karşılayabilmek, erişilemez olmaya devam ediyor.

Hepimiz giderek daha varlıklı olmayı bekleriz. Bize yüzyıllardır ekonomik büyüme ve yaşam standardında iyileşmeler vadediliyor ve bunlara ulaşmak istiyoruz. Peki, daimî büyümenin mümkün olmasını ve yaşam standartlarımızı da yükseltmesini nasıl sağlayabiliriz?

Yaşam standardımıza katkıda bulunan birçok şey vardır. Bir kere yaşamamızı sağlayan gıda, su, barınak, sağlık hizmetleri ve ilaç gibi gereklilikler var. Sonra bir de konfor seviyemizi artıranlar var: mesela ulaşım ve ısıtma. Yaşam beklentisi ve buzdolaplarının erişilebilirliği çoğunlukla bir ülkedeki yaşam standardının işaretleri olarak kullanılır. Elbette yirmi birinci

yüzyılda, özellikle de Batı'da, yaşam standardımızı neyi alabildiğimiz ya da tüketebildiğimizle ölçüyoruz (bu, yaşam standardının en yaygın değişim göstergesinin kişi başına düşen GSYİH olduğu anlamına geliyor). İnsanların yapacağı en büyük alım muhtemelen ev almaktır. İstihdam örüntüleri ve ev fiyatlarındaki, ayrıca hükümetin harcama kesintilerindeki değişimler günümüzde gençlerin, ebeveynleri kadar iyi durumda olmamasına sebep oldu. Birleşik Krallık'ta otuz beş yaşındaki birinin ev alma ihtimali 1900'de doğmuş birine göre daha düşük. Ayrıca düşünülmesi gereken bir de yaşam kalitesi var. Ne kadar boş zamana sahibiz? Sağlıklı mıyız? Yaşadığımız ortam ne kadar tehlikeli? Eğitime erişimimiz var mı ve eğitim almayı sürdürebiliyor muyuz (okuryazarlık seviyeleri başka bir gösterge)? Bu sorular yaşam standardına ayrılmaz biçimde bağlıdır. Sağlık ve eğitim başlı başına birer "ürün" olabilirler ama aynı zamanda daha çok kazanma ve dolayısıyla daha çok harcama becerimizi etkiliyorlar.

Yaşam kalitemiz daha birçok faktöre göre belirlense de, geliri yaşam standardı için bir açıklama olarak kullanma eğilimindeyiz çünkü ölçümü en kolay olan o (gerçi daha çok kazanmak illa mutluluğa eş değer olmuyor, hele de belli bir noktayı geçtikten sonra). Lauren Miller için bu maaşı demek.

Lauren'ın maaşı en nihayetinde birinin onun emeği için ödemeyi kabul ettiği paradan ibaret. Dahası tüm fiyatlar gibi o da arz ve talebe gelip dayanıyor. Arz ve talep de hangi işte ve nerede çalıştığına göre değişiyor; hatta bir işi olup olmayacağına bile karar verebilir.

Bu durumda arz, ne kadar çalışan olduğu ve ne kadarının bu işi yapmak için gereken vasfa sahip olduğu. Vasıf ne kadar az bulunuyorsa, ödenen para da o kadar fazla. Muhtemelen vasıflı kapıcılar bulmak çokuluslu bir şirketi yönetecek bir patron bulmaktan daha kolaydır. Lauren, Silikon Vadisi'ndeki bir CEO'nun kendisinden bin tane ettiğini düşünmeyebilir ama

piyasa farklı düşünüyor. Tıp ve hukuk fakültelerine girmek için azılı bir rekabet olması ortalama bir doktor ya da avukatın çok daha fazla arandığını ve ABD'de emeğinin karşılığının oldukça cömert bir şekilde verildiğini gösteriyor.

Dahası, kimse istemediği zaman vasıfların hiçbir anlamı yok. Mesela güçlü bir dolar, ziyaretçileri Teksas'a gelip Lauren'ın otelinde kalmaktan alıkoyarsa, patronları bunun baskısını hissedecek. Zamlar daha düşük olabilir, otel yöneticileri bu kadar çok kapıcıya ihtiyaçları var mı diye, hatta kapıcıya hiç ihtiyaçları var mı diye düşünmeye başlayabilirler.

Tam tersi doğruysa ve talep fazlaysa, daha fazla çalışana ihtiyaç vardır. Bu durumda şirkete gereken çalışanları çekmek için maaşların zamlanması gerekir. Otel tamamen dolarsa, Lauren'ın patronları oda ücretlerini artırabilirler. Daha çok çalışana ihtiyaç duyabilirler. Lauren rakiplerin onu kendilerine çekmeye çalışmasına tanık olabilir. Vasıfları talebe kıyasla daha nadir olduğundan yüksek bir zammı garantilemek daha kolaydır. O ve meslektaşlarının istediklerini alma gücü artar.

İstedikleri şey maaşlarının durumlarını iyileştirmelerine, daha iyi bir yaşam standardına ve kalitesine sahip olmalarına ve en nihayetinde daha çok şey satın almalarına olanak vermesidir. Mesela telefonlarında bir üst modele geçmeyi ya da daha güzel bir tatil rezervasyonu yapmayı karşılayabilirler mi? Bunun için maaşlarının yaşam maliyetindeki herhangi bir artışı rahatça geride bırakabilmesi, daha iyi şeyler satın alabilmelerine olanak sağlaması gerek.

İşte burada da enflasyon devreye giriyor. Çünkü fiyatların yükseldiği bir enflasyon sürecinde Lauren'ın yaşam maliyeti artacak.

Dünyadaki merkez bankası mensupları, politikacılar, hatta yatırımcılar bile enflasyonu kafaya takmış gibi görünüyorlar. Enflasyon bir ekonominin genelindeki fiyatların artma hızıdır. Neyin fiyatı? Her şeyin. Enflasyon genellikle insanların tipik

olarak para harcadığı, saç kesiminden tereyağına ve konuta kadar değişen bir dizi ürüne bakılarak ölçülür. Başka bir deyişle, Lauren'ın alışveriş arabasının içeriğinin maliyetine ve diğer giderlerine bakılarak.

Bu fiyatlar farklı şirketlerce farklı nedenlerle koyulmuş olacak ama büyük resme bakınca fiyatlar birçok nedenle yükselebilir. Bu nedenler arasında talebin çok yüksek olması bulunur: İnsanların parası vardır ve harcamak isterler, yani perakendeciler bedelini ödemeden fiyatları değiştirebilirler. Veya fiyatlar malları üretmenin maliyeti arttığı için yükselebilir: İşletmelerin yükselen maliyeti karşılayabilmeleri gerekir. Ya da bazı önemli öğeler az bulunmaktadır: Bu mesela gıda, petrol veya konutta gerçekleşebilir. Rusya'da ve Brexit oylamasından sonra bir dereceye kadar Birleşik Krallık'ta gördüğümüz üzere döviz kurunun düşmesi de genel olarak fiyatları yükseltebilir çünkü ithalatı daha pahalı yapar.

Hükümetler ve merkez bankası mensuplarının en mutlu olduğu zaman genelde yıllık enflasyon oranının %2 civarında olduğu zamandır ve sıklıkla hükümetlerin enflasyon "hedefini" okuruz. Hükümetlerin enflasyon için bir hedefi olması bile garip görünebilir. Fiyatların sonsuza kadar yükselir durumda olması nasıl mümkün olabilir ve bu neden istenebilir? Yükselen fiyatlar, eğer yaşam standardının ilerlemesini istiyorsa Lauren'ın maaşının da ayak uydurmak için yükselmesi gerekmesi anlamına geliyor. Bu hayatı daha da zorlaştırıyor olmalı? Fakat tıpkı kafein ve çikolata gibi, fiyat artışları da illa kötü bir şey olmak zorunda değil... Kararında olduğu sürece.

Enflasyon oranını nispeten düşük tutmak ekonominin pürüzsüzce büyümesine yardım eder. Tüketicileri daha çok harcamaya yüreklendirir (çünkü eğer o zaman daha pahalı olacaksa yeni bir bisiklet almak için kim gelecek seneyi bekler?). Görünüm parlaksa, şirketler büyümek ve daha çok üretmek için yatırım yapma konusunda güvende hissederler.

Ama enflasyon fazla hızlı artarsa, cebimizdeki ve banka hesaplarımızdaki dolarların değerini erozyona uğratır. Bu para artık önceki kadar dayanmaz. Süratle artan fiyatlar panik ve kaos yaratabilir; Almanya veya Arjantin'deki hiperenflasyonu yaşayanlara sorabilirsiniz.

Aynı şekilde, sıfır enflasyon ve düşen fiyatlar da (deflasyon) ekonominin görünümünde güven krizine yol açabilir. İnsanlar almayı planladıkları şeylerin fiyatının gelecekte düşmesini beklediklerinden alımları ertelerler, bu yüzden şirketler de yatırım yapmayı bırakır. Ekonomik aktivite yavaşlar, fiyatların daha da azalmasına neden olur. Sonuç olarak deflasyon sarmalına girilir, üretim düşer. Bu arada borçların reel değerleri artar. Deflasyon büyüme için zehirlidir ve her yıl için ufak miktardaki bir enflasyon hedefine sahip olmak bunun olma şansını düşürür.

Tam ayarında bir enflasyon seviyesini korumak kolay değildir. Politikacıların aynı anda birçok şeyi idare etmeleri ve riskli denge numaraları kotarmaları gerekir; yani yetenekli akrobatların aynı anda birçok şeyle uğraşırkenki çevikliklerine ihtiyaçları vardır.

Lauren Miller'ın açısından bakarsak, o, enflasyonun bir adım önünde olmasını sağlayacak zamları bekleyecek ki daha yüksek bir yaşam standardına sahip olabilsin. Ama firmalar enflasyonun üzerinde zam yapmayı nasıl karşılayabilirler? Bir şirketin satış geliri ancak enflasyon oranıyla birlikte artıyorsa –çünkü fiyatlar buna göre artar– çalışanlarına daha fazla ödediklerinde para kaybetme riskleri, hatta iflas etme riskleri olmaz mı?

Şirketin kârı yükseldiği müddetçe para ödemeye gücü yetebilir. Kârlar, temelde satıştan kazanılan para ile satılan şeyi üretmenin maliyeti arasındaki farktır. Lauren'ın bir şeyler ürettiğinden bahsetmek garip gelebilir ama verimli bir kapıcı olarak, konuklar için gerekenden fazlasını yaparak oteli diğerlerinden ayrı kılıyor ve şirketin daha fazla para kazanmasını sağlıyor. Kârlılığa, Şenzen'de radyo montajı yapan kadının Mingtian'ın

kârlarına katkıda bulunduğu gibi katkı sağlıyor. Hangi endüstride ve hangi ülkede olursa olsun, kârı artırmak kısmen şirketin çalışanlarının daha az maliyetli bir şekilde üretim yapabilmesine bağlıdır. (Daha çok satış yapmanın da faydası dokunur.)

En basit haliyle verimlilik, çalışanın saatte ürettiği miktardır. Bu çalışan ne kadar çok üretirse, şirketin birim başına maliyeti o kadar düşer. Sonuç olarak kapasitesi yükselir. Daha hızlı büyür ve daha çok kâr eder. Çalışanın verimi yükseldikçe, şirket de ürünlere talep olduğu sürece daha çok ödeme yapmanın altından kalkabilir.

Verimlilik tüm dünyadaki hükümetlerin kutsal kâsesi olmuştur çünkü enflasyon zarar verici boyutlara ulaşmadan ekonominin büyümesine olanak verir. Verimlilik yüksek olunca daha fazla mal üretilir. Mallar az değildir, yani fiyatlar artmıyordur. Maaşlar daha çok dayanır çünkü insanların harcayacak daha çok parası olur ama o kadar paranın sonucunda ürünler çok da pahalanmaz. Daha fazla ürün mevcuttur ve fiyatları makuldür. Lauren daha zengin ve parasını harcamaya daha hazır hisseder. Şirketi iyi durumdadır ve ürünlerin fiyatıyla aynı hızda veya daha hızlı artan maaşları ödemeye gücü yeter.

Ama yüksek verimlilik aynı miktarda malın üretilmesi için daha az çalışana ihtiyaç duyulmasına ve sonuçta daha az iş olmasına sebep olsa gerek? Aslında, iddiaya göre hızla büyüyen bir ekonominin fazladan talebin tamamını karşılayabilmek için *daha çok* çalışana ihtiyacı vardır. Yani yaşam standartları yükselir. Ve herkes mutlu olur.

İngiliz merkez bankası mensubu Andy Haldane bunu açıkça gösterdi. Birleşik Krallık'ın kişi başına düşen gelirle ölçülen yaşam standardının 1850'den beri yirmi katına çıktığını belirtti. Verimlilik o zamanda sabit dursaydı yalnızca ikiye katlanacaktı. İngilizler Victoria döneminden çıkamayacaklardı. Bunun yerine, makineleşme ve teknolojiyle desteklenen daha verimli işçiler herkesin refaha ulaşmasını sağladı. Verimlilik sihirli değneğini

sallamıştı. Hangi uzun süreli ekonomik başarı hikâyesine bakarsanız bakın, kilit noktası verimliliktir.

Verimliliği artırmak temelde çalışanlara işi hızlı yapmaları için gerekli araçları vermek ve bunu yapmayı bilmelerini sağlamaktır.

Büyücü çocuk Harry Potter'ın hayranlarının bildiği gibi, büyüler karmaşıktır ve güvenli olmaktan çok uzaktırlar. Verimliliği artırmak için temel bir büyü olsaydı muhtemelen Hogwarts'taki büyük öğrencilere öğretilen, bir nesneyi başka bir şeye dönüştüren şekil değiştirme büyülerine benzerdi. Bu belirli büyü aynı zamanda ekonominin *arz yönü* olarak bilinen şeyi geliştirme başlığı altında da olabilir. Verimlilik büyüsünü yapmak için şunlara ihtiyacınız var:

1. Teknolojik değişim: İster buharlı motor, ister tablet bilgisayar olsun, doğru ekipman işi çok daha basitleştirir.
2. Uygun vasıflara sahip olan yeterli sayıda çalışan; yani işin nasıl yapılacağı ve makinelerin nasıl kullanılacağı bilgisine sahip olanlar.
3. Peşin para: Yeni araç ve makinelere yatırım yapmak ucuza mal olmuyor.
4. Bu parayı harcama kumarını oynamaya hazır, ileri görüşlü bir yönetim: Geri ödeme şüpheli olabilir ve uzunca bir süre için kesinleşmeyebilir.
5. Yatırım için rahat bir ortam yaratan ve yol, okul ve hastane gibi altyapıların inşasına olanak sağlayan destekleyici bir hükümet. (Sağlıklı olmayıp işe gelemedikleri sürece vasıflı bir iş gücüne sahip olmanın anlamı yok.)
6. Fiziksel ve coğrafi faktörler: Bir kömür madeni işletiyorsanız en başta zengin bir kömür damarına ihtiyacınız var.

Buraya kadar, bu, mal arzını gerçekleştirebilmeniz için epey kapsamlı bir liste. Bununla birlikte simyanın gerçekleşmesi için doğru katalizör gerek:

7. Üretimi teşvik etmek ve sürdürülebilir kılmak için öngörülebilir ve artan bir talep seviyesi.

Tüm bunları bir araya getirin, arkanıza yaslanın ve en iyisini umun. Çin'den Almanya'ya kadar, son on yılın tüm ekonomik "mucizelerinin" ardında verimlilik yatıyor.

İşçileri Batı için imalat yapmak üzere tarlalardan şehre taşımak, Çin endüstrileşmeye kucak açarken verimliliğin hızla yükselmesi anlamına geldi. Çin ekonomisi 2008'den 2013'e kadar yılda ortalama %8'den fazla büyüdü. Fakat son birkaç yılda odağı ihracattan başka yerlere çekmesi büyüme hızının azalmasına neden oldu. Kimileri bu, Çin'in ekonomisini dünyanın en zengini yapma hırsına ket vurur mu diye düşünüyor. Almanya'nın durumunda kuvvetli verimlilik artışı, ekonominin, göçmenleri işsizliğin artmasına yol açmadan içine alabilecek kadar hızlı büyümesine olanak sağladı.

Tüm bu faktörleri aynı anda bir araya getirmek, karışımı doğru hazırlamak kulağa geldiğinden daha zordur. Dahası zaman alır. Bu "mucize" ülkelerin herhangi birinin de teyit edebileceği gibi hiçbir ekonomi tek gecede yıldız icracı olmuyor. Harry'nin yaratıcısı J. K. Rowling'in uyardığı üzere şekil değiştirme "çok zor bir iş... her şeyi doğru yapmanız lazım." Başka bir deyişle, dönüşüm dikkatli planlama, sabır ve arz ve talebin tam olarak doğru kombinasyonunu istiyor. İşlerin ters gitmesi kolay.

2008'deki finansal krizden beri zengin ülkelerin çoğuna, özellikle de ABD ve Birleşik Krallık'a tuhaf bir şey oldu. Verimlilik artışı iyice yavaşladı. Bazı durumlarda çalışanların daha az verimli

olduğu ortaya çıktı. Çöküşten sonra düzelme iş sayısının hızla artmasıyla karakterizeydi, bu da üretimin genel olarak artması anlamına geliyordu. Ancak verimlilik artışı ve maaş artışı oldukça düşük kaldı (ve göreceğimiz üzere kârlardaki artıştan çok daha düşüktü). Ne oluyordu? Lauren Miller görev başında uyuyor muydu?

Kimse bu ani verimlilik düşüşünü çözemedi ama yanıt şirket patronlarında yatıyor olabilir. Kriz vurduğunda bazıları insanları işten çıkarmaktansa krizi ellerindeki çalışanlarla atlatmayı seçtiler, özellikle de sözleşmelerdeki çalışma saatlerinin esnek ve çalışanların nispeten ucuz olduğu yerlerde. Yirminci yüzyılın sonunda "McİşIer"in (adını hamburger zincirinden almıştır) yükselişiyle ilgili çok endişe vardı; bunlar Batı'da yeni yaratılan işlerin çoğunu oluşturan, perakende veya konaklama gibi hızla gelişen alanlardaki az vasıf gerektiren, düşük maaşlı işlerdi. Buna karşı olanlar, bu işlerin ekonomiye ne kadar değer kattığını sorguladı ve hâlâ da sorguluyorlar. Üstelik kriz sonrasında sıfır saat sözleşmeleri, yani önceki sözleşmelere göre daha düşük maaşlı, sabit çalışma saatlerinin ve avantajların (hastalık maaşı, eğitim vs.) daha az olduğu sözleşmeler arttı. Bu, Amazon gibi internet devlerinin ve taksi uygulaması Uber ve gıda teslimatı devi Deliveroo gibilerinin temsil ettiği esnek ekonominin yükselişiyle aynı zamana denk geldi. Bu işler işverenlere düşük maliyet ve yüksek esneklik –daha çok işverenler için– vadediyordu. İyi zamanlar geri geldiğinde bile birçok şirket diğerlerine göre daha ucuz olan iş gücünü tercih etti. İhtiyaç çoğu işverenin yatırım yapmaktan çekinmesine neden oldu. Mesela yeni bilgisayarlar veya daha etkili temizlik ekipmanları gibi, çalışanlarının daha verimli olmasına yardımcı olabilecek şeylere yatırım yapmayı geciktirdiler. Karşılığında aldıkları sönük maaşlar ve belirsiz çalışma saatleri bile olsa, sırf işlerini ellerinde tutabilmeleri bile finansal krize daha yeni tanık olan çalışanları rahatlatıyordu. Elbette bazı kuruluşlar küçülmeye gittiler ve işleri halletmek

için daha az çalışana daha fazla yük bindirdiler. Ama gerçekte bunlar azınlıkta kalıyor.

Son yıllarda, kapitalizmin yirmi birinci yüzyıldaki işleyiş biçiminin verimlilik artışına zarar verdiğine ilişkin korkular arttı. Şirketler hissedarlarının isteklerine göre çalışmayı giderek artırıyorlar. Emeklilik fonları, yatırımlarının birçok on yıl içerisinde istikrarlı bir şekilde büyümesini beklerken, diğer çoğu hissedarın gözü kısa vadelilerde; hızlı bir kazanç ve geri aldıkları dolarları azami seviyeye çıkarma peşinde koşuyorlar. Bir şirket için büyük maliyet taşıyan ve getirisi ancak uzun vadedeki verimlilikle alınabilen yatırıma verilen öncelik azaltılabilir. Başka bir yeni gelişme de, şirketlere doğrudan yatırım yapan ya da onları doğrudan satın alan büyük yatırımcıları temsil eden özel sermaye fonlarının artması. Bu yatırımcıların daha bile umursamaz bir yaklaşım oluşturan amaçları, maliyeti azaltmak ve hızla sonuç almak.

Tüm bunların sonucu şu ki, kriz sonrası daha fazla iş var ama geçmişteki işlere göre verimleri daha düşük ve maaşları daha az. Normalde istihdam artışı maaşların da artması demektir çünkü işverenlerin bu çalışanlara gerçekten ihtiyaç duyduğunu ve onları işe almak veya işte tutmak için uğraşacaklarını gösterir. Ama şimdi durum böyle değil.

Son zamanlarda bu verimlilik bilmecesi ekonomi uzmanları ve hükümetlerin kafasını karıştırdı. Lauren Miller'ın merkez bankası Federal Rezerv, fiyatların yılda yaklaşık %2 oranında –enflasyon hedefi– artmasını hedefliyor; çünkü bu sağlıklı bir oranda büyüyen ama sürdürülemeyecek bir hıza sahip olmayan bir ekonomiyi temsil eder. Bunun yılda %1,5 ila %2 oranında artan verimlilikle uyumlu olduğunu tahmin ediyor bu da maaşların yılda %3,5 ila %4 oranında zamlanması gerektiği anlamına geliyor.

Son yıllarda bunların hiçbiri gerçekleşmedi. Ortalama bir Amerikalının maaş zarfı, 2007'den beri yılda %2 ila %3 ora-

nında büyüdü. Bu, fiyatların artış hızından yalnızca %1 fazladır. Başka bir deyişle Lauren masraflarını karşılayabiliyor ama daha fazlasını yapamıyor. Durum, finansal kriz sonrasındaki altı yılda maaşların yaşam masraflarını hesaba kattıktan sonra, reel anlamda %10 oranında düştüğü Birleşik Krallık'ta daha da kötü. (Avrupa'da bu düşüşe eş bir tek Yunanistan var.) 2018'in başında ortalama bir İngiliz çalışan, reel anlamda 2005'te olduğundan yalnızca %2 daha iyi durumdaydı.

Verimlilik bilmecesini daha da karmaşık hale getiren bir sorun da çetrefilli bir problem olan, verimliliğin nasıl ölçüleceği konusu. Fiilî olarak, bu, üretim miktarıyla bu miktara ulaşmak için gereken insan sayısının karşılaştırılması. Ama üretim nasıl ölçülecek? Üretim hatlarından geçen araba miktarını sayabildiğiniz imalatta bunu yapmak kolay. Kırsallardaki tarlaların ekin hacmini veya gökdelenlerin Houston'ın çizdiği siluette belirme hızını ölçmek basit. Hizmet sektörünün bazı kesimlerinde, mesela Walmart'ın kasasından saatte kaç müşterinin geçtiğini veya bir kuaförün saatte kaç saç kesimi yapıp kaç saç kurutabileceğini kaydetmek kolay. Ama Lauren'ın verimliliği nasıl ölçülebilir? Konuklara içeriden biri olarak verebileceği tüyoların sayısıyla mı? Konuk memnuniyet anketlerinde adının ne kadar çok geçtiğiyle mi? Bu, verimlilik ölçümünün ana sorunlarından birini vurguluyor: Kişi başına düşen üretimin niceliğini ölçmeye odaklanıyor, niteliği hesaba katmıyor.

Bunları ölçmekle görevlendirilen muhasebeciler ellerinden geleni yapıyorlar ama manzara sürekli değişiyor. Örneğin bankacılıkta finansal krizin akıbeti beraberinde yeni düzenleme ve denetleme katmanları getirdi. Bu da maaş çizelgesine sürüler dolusu yeni uygunluk personeli eklenmesini gerektirdi. Görünüşte, aynı üretim seviyesiyle daha çok çalışan olması, verimliliğin düşük olması demek. Ama bu insanlar nihai ürünün daha iyi, daha güvenli ve en nihayetinde daha verimli ve amaca uygun olması için oradalar. Sonra bir de hızlı ilerleyişi istatistikçilerin

kendisine yetişmesini zorlaştıran teknoloji var. Batı dünyasının büyük çoğunluğunda yatırıma az rastlansa da, yapıldığı yerlerde –mesela bankacılık veya inşaat sektörlerinde– hiç şüphesiz verimliliği artırmak için uygulanmıştır. Yani çalışanlar aslında resmî istatistiklerin gösterdiğinden daha verimli olabilirler. Ne var ki hâlâ bunun karşılığını almıyoruz.

Kısaca söylemek gerekirse, verimlilik büyüme ve yaşam standartlarını yükseltecek sihirli değnek olarak görülüyor ama anlaşılması zor olabiliyor ve kimse buna nasıl ulaşılacağını veya neye benzediğini tam olarak bilmiyor. Üstelik verimlilik artarken bile netice belirsiz: Maaşlar her zaman ayak uydurmuyor.

İkinci Dünya Savaşı ve 1970'lerin başları arasında geçen sürede ABD'de her doların verimlilik artışı değeri maaşta fazladan bir dolara tekabül ediyordu. Fakat o zamandan bu yana reel maaş artışı kötüye gitti. Çalışanlar kendi verimliliklerinin artmasının karşılığını alamadı. Bunun neden böyle olduğuna ilişkin tartışmalar bir kitap daha doldurur. Ama kısaca ifade edersek, verimlilik ve yaşam standartları arasındaki ilişki, çalışanlar ve patronlar arasındaki bir güç kaymasıyla değişebilir. Bu da şirketin daha çok kâr etmesinin, çalışanların maaşının artmasına denk olmadığı anlamına gelir. Ulusun geliri olan GSYİH'den çalışanlara düşen pay günümüzde kırk yıl öncesinde olduğundan daha düşük. 2016'da Amerika'nın en büyük şirketlerinin patronları ortalama çalışanlarından neredeyse üç yüz kat fazla para kazandı. 1965'te bu rakam yalnızca yirmi kattı. Finansal krizden beri gazeteler ABD ve Birleşik Krallık'ta birden fazla "hissedar baharı" bildirdiler. Hissedar baharı, mesela emeklilik fonları gibi büyük yatırımcıların ensesi kalın patronlara yapılan büyük zamların aleyhinde oy kullanmasıdır. Ama çabaları boşunaydı. Yönetim odası ile üretim bölümü arasındaki büyük uçurum derinleşmeye devam etti.

İyi zamanlarda patronlar zamları kabul ederken enflasyonun yükselme hızına bakar ve buna biraz ekleme yaparlar.

Bunun ne kadar olacağı emek piyasasına olan talebin ne kadar "güçlü" olduğuna ve personeli etkileme ihtiyacının ne kadar büyük olduğuna dayanabilir. Bu aralar ise çalışanlar daha az güce sahip gibi görünüyor. Bu güç, kısmen maaş pazarlığına ağırlığını koyabilecek veya grevle tehdit edebilecek bir sendikanın olup olmamasına bağlı. Elbette bir sendika, üyeleri için maaş zammını kârlar yükselmiyorsa bile güvenceye alabilir. Bu yüksek maaş çalışanları daha verimli olmaya teşvik edebilir. Ama eğer etmezse bu kazanımlar muhtemelen kısa ömürlü olur. Şirketin çalışanları işten çıkarması gerekir, yoksa iflas eder. Batı'da sendikaların gücü nispeten azaldı ve düzenlemelerin gevşetilmesi çalışanları sıfır saat sözleşmeleriyle işe almayı kolaylaştırıyor.

Yani asıl odak hissedarlara büyüme sağlamak ve temettü ile kâr çalışanlar pahasına gelebiliyor. Bu özellikle, özel sermaye fonları veya yabancı hissedarların sahip olduğu ve yerel yaşam standartlarını yükseltmekle daha az ilgilenen çokuluslu şirketlerin artışıyla birlikte giderek daha geçerli hale geliyor. Aynı şekilde, rekabetçi bir piyasada birçok şirket işi yurt dışına taşıyor, Hindistan gibi yerlerden, dışarıdan ucuz işçi sağlıyor. Bunun yerine vergilerin daha düşük olduğu ülkelerde üsler kurabilirler. Teknoloji ve finansal sistemimizin ulusal sınırları aşışının bedelini çalışanlar ödeyebilirler.

Sıradan Amerikalıların yaşam standartları istedikleri hızda ya da ekonominin büyüdüğü hızda yükselmiyor. Şekil değiştirme büyüsü bir noktada başarısız oldu; belki özel yatırım veya hükümet politikası eksikliğinden ya da doğru iş ve işçi türlerinin yeterince mevcut olmamasından. Teknolojik etkinliğin artması sayesinde verimlilikten kazanç sağlanan yerlerde bile, ganimetten çalışanların banka hesaplarına ulaşan pay azalıyor. Şu anki teknolojik dönüşüm yani Dördüncü Sanayi Devrimi, saniyeler içerisinde film indirebilmemiz ve başka bir kıtadaki arkadaşlarımızla yüz yüze konuşabilmemizi sağlıyor. Ama hepimizi zenginleştiriyor mu? Belki de yaşam standardımızdan çok

yaşam kalitemizi değiştirdi. Bu, teknolojik ilerlemelerin finansal avantajından sadece elitlerin yararlanabildiği, geri kalanın ise maaşlarının hiç ilerlememesine tanık olduğu "kazanan her şeyi alır" mantığına bir örnek oluşturabilir.

Bu, etrafındaki fiyatların arttığını görüp de kendilerine düşenin hiç iyiye gitmemesini izleyen epey tatminsiz çalışanın ortaya çıkmasına yol açıyor. Yaşam standartlarının yükselmesini bekliyoruz ve verimlilik arttığında yükselebilirler de; ama şu an gördüğümüz bu değil. Bu yalnızca etik veya politik olarak değil, ekonomik olarak da önemli. Çalışanların harcayacak daha az parası olursa ekonomideki talep tümden düşer. Verimlilik artacaksa, talebin üretime destek vermesi lazım.

Verimlilikteki düşüşün sonuçları geniş kapsamlı oldu. 2018'in başında Birleşik Krallık'taki perakendeciler zor durumdaydı, zayiat listesi hafta hafta büyüyordu. En büyük isimler bile işe devam edebilmek için dükkân kapatıyor ve işleri azaltıyordu. Azalan gelirlerin etkisi ve e–ticaret devlerinin amansız ilerleyişi harcama biçimimizi değiştirdi ve ana caddelerimizin görünümünü de değiştiriyorlar.

ABD hükümeti, satın aldığı radyo ABD değil Çin'de yapılıyor olsa bile Lauren'ın harcamaya devam ettiğinden emin olmak istiyor çünkü tüketici harcaması büyümeyi güçlendiriyor ve modern ekonomilerdeki GSYİH'lerin çoğunluğunu, genellikle %60'ını oluşturuyor. Mal imal etmek ve verimliliği artırmak arz yönüyse, bizim harcamamız da gerekli dengeyi sağlıyor: talep. Amerikan tüketicileri bilhassa güçlüler. Harcama hesapları toplamda küresel ekonominin altıda birini oluşturuyor. Ama nerede olursak olalım ve gelirimiz ne olursa olsun, şimdiki ya da gelecekteki koşulların ne olacağından emin değilsek para harcamak istemeyiz. En önemli şey güvendir. İş beklentilerimiz,

evimizin değeri, hatta politik ortam bile bu iyi hissetme etkeninin ne kadar güçlü olduğunu –ya da olmadığını– etkileyebilir. Elbette cebimizde ne kadar para olduğuna da bağlıdır. Lauren daha az vergi ödeseydi belki daha zengin hisseder ve harcayacak daha çok parası olur muydu?

IRS (Milli Gelirler İdaresi) "Amerika'nın en korkulan kuruluşu"dur. ABD'de üretilen her beş dolar GSYİH'den biri Sam Amca'ya, yani federal devlete gider. Bu mesela şirket kârlarına, mağazalarda satılan ürünlere, gelire konan vergilerden veya başkalarından gelebilir. IRS kazancının üçte biri Lauren Miller gibi Amerikalılar tarafından ödenen vergilerden geliyor ve Lauren kendi yerel hükümetine eyalet vergisi olarak daha fazlasını ödeyecek.

Elbette herkesin vergi memuruyla bu kadar dürüst bir ilişkisi yok. Faturanın kendilerine düşen payını ödemedikleri düşünülenler de var. Bunlar farklı farklı kılıklarda olabiliyor. Gelirleri yasa dışı kaynaklardan geldiğinden gözden uzak durmaya çalışıyor olabilirler; mesela uyuşturucu veya fuhuş gibi. Başkaları resmî işlerden para saklayarak vergi kaçırıyorlar; örneğin Kıbrıs'ta ev satın alan Rus oligarklar gibileri. Bu yasa dışı. Veya cennet belgelerinin ortaya çıkardığı üzere, daha ucuz bir vergi makbuzu için muhasebeciler tutmaya ve yurt dışında karmaşık düzenler kurmaya gücü yeten, U2 solisti Bono gibi zengin kimseler var. Safi vergiden kaçınmak amacıyla düzenlenmedikleri sürece bunlar yasal ama mesela zarar eden filmlere yatırım yapmaya yönelik, yatırımcıların zararlarını vergi makbuzlarına yazabilmelerine olanak veren bir düzende durum buydu. Kaçınanlar kulübünde Amazon ve Facebook'un da aralarında bulunduğu, faturalarını asgari seviyeye çekmek için merkezlerinin düşük vergilere sahip ülkelerde olduğunu (yasal olarak) iddia eden çokuluslu şirketleri de görebiliyoruz. Genelde bu durumlarını vergi ödeyen çalışanlarla dolu birçok iş olanağı yarattıklarına dikkat çekerek savunuyorlar.

İster vergiden kaçınılsın (yasal) ister vergi kaçırılsın (yasa dışı) sonuç aynıdır. Çoğunlukla özel sektörün sağlayamadığı veya sağlamadığı şeyleri kapsayan hükümet harcamaları için daha az nakit toplanması demek. Bunun en bariz örneği kamusal mallar: temiz hava ve savunma gibi, kimsenin kullanmaktan alıkonulmadığı ve birinin kullanımının bir başkasınınkini engellemediği şeyler. Bir de saf kamusal mal tanımına uymayan, yarı kamusal mallar var. Bunlar mesela halka açık park ve yolları (izdiham herkesi bu ikincisini kullanmaktan alıkoyabilir) kapsayabilir. Teoride bu mallardan herkes faydalandığından, herkesin karşılığını ödemesi gerek. Yalnızca bazılar öder ama herkes faydalanabilirse bir "bedavacı" sorunu oluşur.

Sonra bir de bireysel koşullardan veya isteklerden bağımsız olarak herkesin ulaşabilmesi gereken şeyler var. Bunların, özel faydalarını aşan bir "sosyal faydaları" mevcut. Mesela bir doktoru eğitmek hem topluma fayda hem de bu kişiye daha yüksek bir gelir sağlar. Bu sosyal malların ne şekil alacağı ve nasıl finanse edilecekleri daimî bir tartışma konusudur. Birleşik Krallık vergi mükellefleri tarafından finanse edilen Ulusal Sağlık Hizmeti'nden gurur duyuyor ama Amerikalıların bazıları başka insanların kötü sağlığının maliyetini destekleme fikrinden kaçınıyorlar. Kendi koşullarına bağlı olarak sigortacılara para ödemeyi tercih ediyorlar.

Hükümetler aynı zamanda paralarının bir kısmını çalışmayan, hasta olan veya yaşlı olanlar için bir güvenlik ağı oluşturmak üzere kullanmaya ve geliri ulus boyunca yeniden dağıtmaya karar verebilirler. Vergiler ayrıca davranışları veya piyasaları etkilemek için de kullanılabilir: mesela Çin mallarına koyulan, insanların onları alma ihtimalini azaltacak gümrük vergileri.

Bir hükümetin neyi ne kadar vergilendirdiği ve bu vergileri neye harcadığı politik manzaraya göre değişir. Amerikalılar GSYİH'lerinin %25'inden fazlasını vergiye veriyor ama okyanusun öbür tarafında, Avrupa'daki rakipleri ortalama %34'ünü

veriyor. Nispeten az vergi yüküne sahip olan ABD, geleneksel olarak daha çok bir serbest piyasa ekonomisi olmuştur, çünkü kimileri çok fazla vergi ve harcamanın ekonomiyi daha verimsiz kıldığını, seçenekleri azalttığını ve tüketicilerin zenginlik ve kaderleri üzerindeki kontrollerini azalttığını düşünür.

Zor ekonomik zamanlarda vergileri azaltmak hükümetlerin kullandığı standart bir araçtır. İnsanlara daha çok para vermek için hızlı ve dolaysız bir yoldur. Peki ya bu, hükümetin, verimliliği artırmak için gereken esasları sağlayamaması anlamına gelirse? Mesela Hindistan'ın gerekli altyapıya harcama yapabilmek için vergilere ihtiyacı var.

Yine de daha az verginin hükümetin toplamda daha fazla para kazanması anlamına geleceğini savunanlar da var. Hatta Amerika 1980'lerde bu amaç doğrultusunda vergileri azalttı. Bu, Başkan Reagan'ın gözdesi olan ekonomi uzmanı Arthur Laffer'dan kaynaklanmıştı. Laffer, yüksek vergilerin bir yere kadar daha çok para getireceğini söylüyordu. Ama belli bir noktayı geçince, Lauren ve meslektaşları çalışma şevklerini kaybedeceklerdi. Belki yurt dışına taşınmaya, belki daha az çalışmaya, belki de bahşişlerini vergi memurundan saklamaya karar vereceklerdi. Yüksek vergi oranları daha az vergi alımına ve Amerikan halkının girişimci olup ekonomisini büyütmesi için daha az nedene sahip olmasına yol açabilirdi. Vergi oranı ile vergi hasılatı arasındaki kambur ilişkiyi gösteren Laffer Eğrisi doğmuştu.

İşe yaradı mı? Reagan yönetimi gelir vergisi oranını en çok kazananlar için %70'ten %28'e indirdi. 1980'de beş yüz on yedi milyar dolar olan gelir vergisi kazancı 1988'de dokuz yüz dokuz milyar dolara yükselmiş, gelirlerin bu süre içerisinde arttığından daha hızlı artmıştı. Fakat bu dönemde yasal olarak vergiden kaçınma yolları ve vergi kaçakçıları için çok ciddi önlemler de alınmıştı. Bu yüzden vergi gelirindeki artışın düşük vergi oranlarına bağlı olup olmadığını kesin olarak söylemek zordu.

Tüm bunlar Reagan döneminde üç katına çıkan hükümet borcu toplamının gölgesinde kaldı. Cumhuriyetçi başkan düşük vergileri seviyordu belki ama kendisinin de pek tutumlu olduğu söylenemezdi. Amerika'nın gelirine göre, kendinden öncekilerden daha fazla harcama yaptı. Soğuk Savaş ucuza mal olmadı; Yıldız Savaşları füze savunma sisteminin ilk faturası bile milyarlara patladı. Bu dönem, Amerika'nın hükümetine gereken parayı başkalarından almaya bel bağlayan bir ulus olma pozisyonunu pekiştirmesiyle hatırlanır. Bu arada Laffer Eğrisi halen hararetli bir tartışma konusu olarak kalmakta.

Hükümetlerin ne kadar vergi aldığı ve ne kadar harcadıkları eskiden ekonomik aktivitenin genelini etkilemek için önemli bir yoldu ama artık modası geçti. 1930'larda İngiliz ekonomi uzmanı J. M. Keynes, ekonomideki talebi kontrol etmek için vergilerde ve hükümet harcamalarında ufak düzenlemeler yapmak demek olan "maliye politikası" kullanımını destekledi. İstenen büyüme oranına varmanın tek yolunun bu olduğu düşünüldü.

Ekonomiyi harekete mi geçirmek istiyorsunuz? Hükümet daha çok harcayabilir, böylece ekonomide dolaşan daha çok para olur. Mesela masraflarını hükümetin ödediği büyük bir altyapı projesi insanlara iş verecek, insanların harcayacak daha çok parası olacak, böylece hükümet harcaması en nihayetinde verimliliği artırmaya yardım edecek. Bunun yerine, Lauren Miller ve çalışan emsallerinin cebine doğrudan daha fazla para koymak için vergileri azaltabilir.

Fiyatlar çok hızlı yükseliyor ve korkunç enflasyonu uzak tutmak için ekonomiyi yavaşlatmak mı istiyorsunuz? Hükümet harcamasını kısın, böylece ortada daha az para olsun. Veya daha çok vergi koyun; mesela mağazalardaki ürünlere.

Ekonomik aktiviteyi yönetmek için maliye politikasının kullanımı 1950'ler ve 1960'larda son derece yaygındı. Sonra 1970'lerdeki petrol fiyatı şokları geldi ve sisteme duyulan güven sona erdi. Politika körelmiş, öngörülemeyen sonuçları olan

bir araç olarak görüldü. Vergi ve harcamalardaki değişiklikleri elekten geçirmek zaman alıyordu ve sorunları çözmek için ne kadar ayarlama yapılması gerektiği net değildi. Pahalıydı da; çünkü hükümetler harcama yapmak istedikleri zaman çok fazla borç almaları gerekiyordu. Bunda sakınca yok, tabii ekonomi telafi edecek kadar hızlı büyüdüğü sürece.

Öte yandan petrol fiyatlarındaki tırmanış fiyatların çok artmasına ve petrol ithal eden ülkelerdeki aktivitenin yavaşlamasına neden oldu. Ayrıca yeni bir ekonomik terim de yarattı: hem büyümenin ilerlememesi hem de enflasyonun yüksek olması anlamına gelen stagflasyon. Bu, iktisat politikası yapıcıları şaşkına çevirdi. Vergi ve hükümet harcaması araçları aynı anda iki sorunla da mücadele edemiyordu. Yirmi birinci yüzyıla gelindiğinde hedeflenen mali ince ayar havlu atmıştı. Önceki on yıllarda hükümetlerin 2008'deki finansal darbelere daha fazla para harcayarak yanıt vermesi beklenebilirdi ki bu durum sıkıntılı hanelere destek vermiş olurdu. Gerçekten de kimileri, Keynesçi bir şekilde harcamanın büyüme ve gelirleri canlandıracağını en sonunda da daha çok vergi geliri getireceğini söylediler. Bu, hükümetin zararını ve açığını hafifletebilirdi.

Bunun yerine, finansal sistemi kurtardıktan sonra muazzam faturalarla karşı karşıya kalan birçok hükümet alternatif ideolojik yolu izledi ve ayrıntılı kemer sıkma programlarına girişti. Güvenlik tamponu yerine bazı kamu çalışanlarının ücretleri donduruldu ve kamu hizmetleri azaltıldı.

Kamu borcunu azaltmaya önem veriliyordu. Neden? Her şey borç verenlere, tahvillerin sahiplerine –mesela Çin hükümeti veya Alman emeklilik fonu gibi– hükümetlerin hâlâ güvenilir olduğunu kanıtlamak içindi. Aynı zamanda bu borçlardaki faiz ödemelerinin o zamanın ve geleceğin vergi mükelleflerine yük bindirdiğini de söylüyorlardı. Borçlu hükümetler kendilerine borç verenlere karşı yükümlülerdir ve borçları bu kadar büyük sorun teşkil edenler yalnızca üçüncü dünya ülkeleri değildir.

İster kriz, ister kötü yönetim, ister büyüyen ve yaşlanan bir nüfusun talepleri kaynaklı olsun, dünyadaki birçok hükümet borçlarını kronik bir baş ağrısı olarak görür.

Çöküşten sonra bazı Amerikalılar bankacıların aşırılıkları yüzünden evlerini kaybettiklerini hissetmiş olabilirdi. Şimdi ise hükümetler, dolarlarını alıkoyduğundan daha da çok bedel ödüyorlardı. Ama borçlu hükümetler yardım etmek için harcama yapamayacaklar ya da yapmayacaklarsa, ne yapabilirler?

İnsanlara daha çok para verirler.

İnsanların cebine para koymanın başka yolları da vardır. 1970'ten beri, "para politikası" Lauren Miller'ın harcamasını ve ekonomideki genel aktiviteyi kontrol etmek için rağbet gören bir araç oldu. İsimden de anlaşılacağı üzere, ortada ne kadar para olduğu ve paranın fiyatıyla ilgili bu. Paranın fiyatı, para borç almanın ne kadara mal olduğuna göre belirlenir. Ve bu da tamamen faiz oranlarıyla ilgilidir.

Her ülkenin temel faiz oranı genelde merkez bankasının diğer bankalara kredi verirken veya bankaların birbirine kredi verirken uyguladığı orandır. Farklı ülkelerde buna hükümetin kendisi ya da merkez bankası karar verebilir. Hanelere ve işletmelere ne kadar kredi verilebileceğini ve kredi için hangi faiz oranını ödeyeceklerini bu oran belirler.

Kredi fiyatını ve birikim ücretlerini idare etmek güçlü bir araçtır. Çoğu kişinin en büyük borç kaynağı mortgage kredileridir. Bu geri ödemelere ne kadar harcamak zorunda oldukları, ellerinde başka yerlere harcamak için ne kadar kalacağını etkileyecektir. Aynı şekilde para biriktirme iyi bir getiri sağlamazsa, insanlar hiç uğraşmayıp parayı harcamayı tercih edebilirler.

Ekonomi zor zamanlar geçirdiğinde, yetkililer faiz oranlarını azaltır. Lauren için bunun ana etkisi mortgage kredisine oluyor.

Düşük kredi faizi ona kullanabileceği daha fazla nakit sağlıyor; belki daha çok kredi çekmesi için aklı çelinebilir bile, böylece harcaması artar. İşletmelerin daha çok yatırım yapmaya ikna edilmesi gerekir çünkü paraları bankada durarak yeterince kazanmaz ve yatırımın muhtemel getiri oranı daha çekici görünür. Hükümetler borç almak için daha az para ödemek zorunda kalırlar, böylelikle vergileri çok da yükseltmeleri gerekmez.

Hükümet ekonomiyi yavaşlatmak istediğinde tam tersi gerçekleşir. İnsanlar çok para harcar, bu da fiyatların yükselip enflasyonun artmasına neden olur. Faiz oranları yükselir, insanların kredi almasını pahalılaştırır, böylece paraları genel olarak azalır. Daha az kredi alır ve mevcut kredilerine daha yüksek faiz öderler. Bu da onları daha çok biriktirip daha az harcamaya teşvik eder.

Para politikası enflasyonla, ağırlıklı olarak ekonomideki genel taleple ilgilenerek baş eder. Bu arada verimliliği artırmak üzere şirket zemininde biraz tamirat yaparak veya altyapı inşa etmek için vergi alıp harcama yaparak imalat maliyeti (arz yönünde) düşürülebilir. Petrol fiyatı ya da güçsüz döviz kuru gibi enflasyonun ardında yatan diğer birçok faktör politikacıların kontrolü dışındadır. Bu faktörler küresel değişimleri yansıtabiliyor ve gördüğümüz üzere dengesiz olabiliyorlar. Daimî bir baş ağrısıdır bunlar. Öte yandan, örneğin Çin'den gelen ucuz ithal malların artışı, fiyatların yüksek faizlere gerek duyulmadan düşük tutulmasına yardım etti.

Tıpkı verimliliği artırmanın kolay olmaması gibi, para politikasını kullanmak da pratikte zor olabiliyor. Pozitif bilim değil sonuçta. Faiz oranlarının ne zaman ve ne kadar değiştirilmesi gerektiğini bilmek alengirli bir şey. Nihai etkinin ne olacağını ve ne kadar zaman alacağını ölçmek zor. Doğru yaparsanız ekonomi yeniden doğar. Diğer yandan, herhangi bir yanlış hüküm derinden zarar verebilir. Bu, yirmi birinci yüzyılın büyük ekonomilerinin neredeyse tamamında kullanılır ve elbette finansal

kriz vurduğunda merkez bankası mensuplarının yaptıkları ilk hamleydi. On yıllardır kullandıkları aynı senaryoyu okudular ve faiz oranlarını düşürdüler. Çok tekrarlanmış bir hamleydi ama nefes kesici ve eşi benzeri görülmemiş bir boyuttaydı.

2008'in başında Federal Rezerv temel faiz oranını o kadar düşürdü ki, borç alan bankalardan neredeyse hiç ücret almadı. Diğer birçok ülke de aynı yönde ilerliyordu. Küresel finansal sistemin muazzam bir darbe aldığının göstergesiydi ve bu hareketin, darbenin Batı'daki insanların geleceklerini mahvetmesini engellemesi gerekiyordu. Ama yine de krizin dönüm noktasından en kötü etkilenenleri kurtarmaya, hâlâ gidecek bir işleri ve yiyecek yemekleri olmasını garanti etmeye yetmeyeceğinden korkuluyordu.

Peki ya harcamaya devam etsinler diye insanlara doğrudan para vermek? İngiltere Bankası ve Federal Rezerv para basmaktan sorumlu olsalar da, daha fazla basıp öylece dağıtma izinleri yok. Sihirli para ağacı yaratacak değiller ya. Yoksa yapabilirler mi?

Aslına bakarsanız daha fazla dolar ve sterlin yaratabilirler (elektronik olarak, bir düğmeye basarak). Merkez bankaları istedikleri zaman ticari bankalara nakit (ya da rezerv) yaratabilirler ve tam da bunu yaptılar. Ticari bankalar bu rezervlerle kredi sağlayarak para oluşturabilir. Daha ucuza, daha fazla insan veya işletmeye verecek daha çok paraları olur; büyümeye ve işlere destek sağlarlar. Merkez bankası ayrıca bankalar veya emeklilik fonları gibi kurumlardan devlet tahvili de (ve bazı durumlarda başka varlıklar) alabilir. Bu tahvillerin satıcılarının daha çok nakdi olacağından, hisse ve başka fonlara daha fazla yatırım yapabilirler. Tahvillere talebin artması faiz oranlarının düşmesi demek olur, bu da tüm ekonomiye sirayet eder.

Bu süreç parasal genişleme veya PG olarak bilinir. 2008 krizinden sora uygulanmaya başlandığında alışılmadıktı ve sınanmamıştı, yani fazlasıyla deneyseldi. Kimse işe yarayıp yaramayacağını veya ne kadar süreceğini bilmiyordu. Ekonomiye

çok hızlı bir şekilde o kadar çok para eklemek riskli olabilirdi. Harcayacak yeterince ürün ve hizmet olmayabilirdi yani en nihayetinde fiyatları hızla yükseltebilirdi. Ama Batı'nın çaresiz hükümetleri bu muazzam kumara para dökmeye hazırdılar.

2008 ile 2016 yılları arasında ABD hükümeti PG'ye 3,7 trilyon dolar döktü, İngiltere Bankası ise dört yüz milyar sterlinden fazla veya altı yüz milyar sterlin civarı harcama yaptı. Başka dolaysız yöntemler de uygulandı: Vergi kesintileri veya harcama destekleriyle ekonomilere milyarlarca dolar pompalandı. Kriz zamanında hükümetler Keynesyen önlemlere başvuruyordu. Ama bu yaklaşım kısa ömürlü olacaktı.

Etkilerin ortaya çıkması uzun sürdü ve denetlenmeleri zordu. Hükümetler milyonlarca insanını korumaya çalışmak için el ele veriyor ama yollarını karanlıkta bulmaya çalışıyorlardı. Yine de Atlantik'in iki yanında da büyüme hayata döndü ve beraberinde işleri getirdi. Emily Morgan gibi bankacıların işlerini koruyabilmesiyle kalmadı, tüm toplumda birçok yeni iş imkânı yaratıldı; gerçi tipik olarak düşük maaşlı, daha emniyetsiz işlerdi. Birleşik Krallık'taki finansal kriz en ağır gerileme dönemlerinden biri olma ve bilinen en yavaş toparlanan kriz olma özelliklerine sahipti.

Krize para atmak çözüm oldu mu? Gerçekte kim fayda sağladı? Paula Miller mı yoksa Emily'nin bankası mı? PG enjeksiyonu olmasaydı ne olacağını bilmek zor ama İngiltere Bankası ilk iki yüz milyar sterlinlik enjeksiyonun harcamayı –Birleşik Krallık ekonomisinin değerini– %2 oranında artırdığını tahmin ediyor. Yani yaklaşık otuz milyar sterlinlik (kırk milyar dolar civarı) bir ekonomik tampon sağlamıştı.

Diğer yüz yetmiş milyar sterlin civarı para nereye gitmişti? Doğrudan Emily'nin bankada ilgilendiği emeklilik fonları ve yatırımcıların eline gitti. Finansal sisteme girmiş, hisse senedi ve tahviller için talebi tetiklemiş, fiyatlarını artırmış ve finansal kuruluşlarla çalışanlarına daha çok kâr ve komisyon kazandır-

mıştı. Merkez bankaları krize yol açan çılgınca bahislere kendi bahisleriyle karşılık vermiş, bankalar da ganimetlerin çoğunu toplamıştı. Çoğu kumarbaz ihtimallerin kendilerine karşı olduğunu bilir ama finansal marketlerin kumarhanesinde kötü bahisler oynayanlar yine de sterlinleri ellerinde bulabilirler.

İngiltere Bankası PG'nin hisse senedi ve tahvil piyasalarına %26 ekleme yaptığını hesapladı. Güçlü bir borsa genel güven için iyi olabilir, ekonomiye yine biraz iyi hisler katıp harcamayı teşvik eder. Ama gerçekte nüfusun çok azı o kadar hisseye sahip; bu servetin çoğu en zengin %5'e ait. Yani hanelerin büyük çoğunluğu PG'den doğrudan fayda görmemiş olabilir. Onların bağlı olduğu Emily ve meslektaşlarının, bir de zengin hissedarların harcamalarıydı. Bu kişilerin mağaza ve restoranlarda, emlak ve tatillerde harcadığı başkalarının gelirini artırdı. Bu damlama etkisi denen şeydir. Fakat aslında bu işe yaramadı çünkü zenginlerin paralarını harcamaktansa biriktirme veya yatırım yapma ihtimalleri daha fazladır. Yeni Ekonomi Vakfı hanelerin en zengin %10'unun PG'den toplamda yüz yirmi yedi bin ila üç yüz yirmi iki bin sterlin aldığını tahmin ediyor. Bu "ucuz para" mesela borsada veya üst seviye konut piyasasında daha fazla balon şişirmeye gitmiş olabilir.

Peki ya konut piyasasının geneli? ABD'nin birçok bölgesinde, özellikle de önemli şehirlerinde emlak değerleri kriz öncesi seviyelerine döndüler. Ortalama bir İngiliz evi 2007'de olduğundan %20 daha pahalı. Bu ev artık bir İngilizin yılda kazandığı paranın altı katına mal oluyor. Kırk yıl önce ev satın alan birinin kazancının yalnızca üç katını ödemesi gerekirdi. ABD'de de daha az belirgin olsa bile benzer bir örüntü var. Talebin ev inşasını aşması ve kredinin daha erişilebilir olması nedeniyle ev fiyatları bütün olarak gelirlerin o dönemde arttığından daha hızlı yükseldi. Yani ev sahipliği giderek daha erişilmez oluyor. Gördüğümüz gibi otuz beş yaşındaki İngilizlerin ev sahibi olma ihtimali büyükanne ve büyükbabalarına göre daha az. Ve ev

sahibi olduklarında da çok daha fazla borç almaları gerekecek. Ama bir süre önce mülk almayı başarabilmiş olanlar için bu hızla yükselen değer bu mülke giderek artan bir servetin bağlı olması demek. Bu, Batı'da nesiller arası gelir eşitsizliğine neden olan bir sorun.

Krizden beri kredi verilirken daha dikkatli olunmasına rağmen cazip alanlarda talep artmaya devam ediyor, ev inşaatı ise buna ayak uyduramıyor. Çöküşten on yıl sonrasında Londra'daki ev fiyatları ortalama maaşın on iki katıydı. Yine de düşük faiz oranları alıcıların mülk merdivenine bir kere çıktıktan sonra üzerinde kalmalarının daha kolay olacağı anlamına geliyor; en azından şimdilik. Mortgage ödemeleri artık ABD ve Birleşik Krallık'ta otuz yıl öncesine göre gelirin daha ufak bir kısmını oluşturuyorlar. Ama faizlerin yükselmesi bunu değiştirebilir.

Finansal krizin mirası, düzenleme ve eşitsizliğin artmasını da kapsıyor. PG ganimetlerinin halkın tamamına fayda sağlamadığı söylenebilir. Kaosu ateşleyen ucuz, hazır paraya, diğer adıyla krediye olan bağımlılıktı ama aşırı doz borç alanları iyileştirmek için verilen yine daha çok kredi ve daha çok para oldu. Tedavi uyuşturucunun etkisini yok etmedi, bağımlılığı besledi. Kredi balonu patladı ama hükümetlerin gücü yeniden şişmesini engellemeye yetmedi.

Krizden on yıl sonra yara izleri hâlâ belirgin. Hanelerin borçlu olduğu miktarlar yeni doruklara çıktı. Tüm Amerika'da estetikten otomobil kredisine kadar, teminatsız kredi formlarında patlama yaşandı. Finansal kriz bu arzuları azaltamadı. Bunun yerine krizin sonuçlarını düzeltmek için kullanılan düşük kredi faizleri aynı şeyi daha da teşvik etti. 2018'in başında faiz oranları hala %2'nin altındaydı, kriz öncesi seviyeden çok daha düşüktü. Ama yükselişe geçtiler. Başkan Trump'ın duyurduğu vergi kesintileri ekonomiye daha çok nakit salacak. Bu da faiz oranlarını yükseltebilir ve sıradan Amerikalıların borçlarının maliyetinin daha hızlı artmasına neden olabilir. Sonra bu da

elbette paralarından ayrılmaya pek gönüllü olmamaları ya da bunu yapma imkânlarının azalmasıyla sonuçlanabilir. Gördüğümüz üzere Amerikan tüketicisinin harcamasında gerçekleşen değişiklikler tüm dünyaya yansıyor, ticarette kullanılan dolarlar kanalıyla kâr ve gelirleri etkiliyor. Yine de dolar arzusu hâlâ güçlü. Fark, krizin tekrardan patlak verememesi için (daha doğrusu patlak vermemesi gerektiği için) şimdilerde finansal sistemde daha fazla teminat uygulanıyor olması.

Tüm dünyadaki hükümetleri, tüketicileri ve işletmeleri birbirine bağlayan nedir? Borç.

Bizim imkânlarımızın ötesindeki yaşam döngüsü sürüyor. Büyük bir çöküş ya da önemli bir savaş haricinde, yaşam tarzlarımızı ilerletip ekonomimizi geliştirmek, verimlilik büyüsünü başarıya ulaştırmak ve gelecekte daha iyi yaşam standartlarına ulaşmak istiyorsak harcamaya ve üretmeye devam etmemiz gerek.

Tüketicilerin kredi almaya bağımlılığı merkez bankaları için yeni bir şey değil. Para politikasına bel bağlamalarının nedeni bu. Ama ekonominin istenen duruma getirilebilmesi için tüketici davranışının en ince ayrıntısına kadar anlaşılmış olması gerek. Her zaman için beklenen, rasyonel yolu takip etmiyor. Etseydi merkez bankası mensuplarının ve tahmincilerin işi çok daha kolay olurdu.

Diğer birçok kişi gibi Lauren Miller da başkalarının alışveriş arabalarının içeriklerini, dolarlarını neye harcadıklarını çok ilginç buluyor. Kasa sırasında bunların her alışverişçinin öyküsüyle ilgili açığa vurdukları üzerine düşünerek vakit geçirebilir. Aynı şekilde ekonomi uzmanları da, tüketicilerin alışkanlıklarını bir bütün olarak çok ilginç buluyorlar. Hem harcadıkları miktar hem de bu miktarı neye harcadıkları çok kapsamlı,

gizli anlamlar taşıyor. Ellerindeki dolarlar ekonominin kaderini kontrol edebiliyor.

Bu kararlar Amerika boyunca ve çok daha ötesinde, en nihayetinde hangi ürün ve hizmetlerden ne kadar üretileceğini belirliyor. Bu da nerelerde çalışana ihtiyaç duyulduğunu ve ne üretmeleri gerektiğini belirliyor. Sonuçta ortaya çıkan şey gelirin dairesel akımı. Aslında, Amerikalı tüketiciler dünya GSYİH'sinin altıda birine tekabül eden bir harcama yaptıklarından bu daha çok dairesel, dev bir dalga. Dolarlardan oluşan bir dalga ve tüketiciden üreticiye herkesi önüne katarak dünyanın diğer tarafına gidip geri dönüyor.

Günümüzde, Batı'daki birçok tüketici harcamak için kredi alıyor ve harcama yaptıkları şey çoğu zaman ucuz ithal mallar oluyor. Bu ucuz kredi kısmen Çin ve başkalarının Amerika'ya verdiği borçla finanse edildi. ABD hükümeti, Çin hükümeti, dünya çapındaki yatırımcılar ve emeklilik fonları, herkes Lauren'ın para harcamaya devam etmesini istiyor, buna ihtiyaçları var. Herkes her şeyin daima iyiye gideceği, verimlilik büyüsünün işe yaramaya devam edeceği inancıyla borç vermeye devam ediyor. Borç ve inanç hepsini birbirine bağlıyor.

Lauren, Walmart'ın on yedinci reyonunda o radyoyu alarak gezegenin etrafında daire çizen gelir dalgasını devam ettirmekte suç ortağı oldu. Bu klimalı perakende tapınağının otomatik kapılarından içeri girdiğinde amacı alışveriş yapmaktı. Küresel sistemde kendi ufak rolünü oynuyor, Wang Jianlin gibi Bond kötü adamları ve ticaret titanlarının servetinin ve gücünün artmasını ve Amerikan ekonomisinin, görünüşte kendisiyle hiçbir bağlantısı olmayan, kilometrelerce ötedeki Northern Rock mağduru Dennis Grainger gibilerini etkilemesini garantilemeye yardımcı oluyordu. Şimdilik tarih, ticaret, politika ve köklü finansal sistem, hâkimiyeti elinde tutanın dolar olmasını sağlıyor; dünyanın neresinde olursanız olun.

Ek Okumalar

Finansal kriz şeffaf olmayan sistemimizin çalışma biçimini değiştirmekle kalmadı, sistemi yönetenlerin işleyişi daha şeffaf hale getirmesini gerektirdi. Merkez bankası internet sitelerinde (örneğin www.bankofengland.co.uk) PG ve benzerleri için birçok kolay anlaşılır rehber var.

Dünya Ekonomik Forumu da (www.weforum.org) günümüzde ekonomiyi şekillendiren, göçten siber güvenliğe kadar birçok meseleyle ilgili güncel makaleler yayınlıyor.

Bunlara ek olarak, okuyucular aşağıdaki birçok görüşü kapsayan bölümle ilgilenebilirler.

Genel ekonomi bilimi

Ha-Joon Chang, *Economics: The User's Guide*, (London: Pelican, 2014)

Amerika nasıl bu kadar önemli oldu ve o günler artık geçti mi?

Robert J. Gordon, *The Rise and Fall of American Growth: The US Standard of Living Since the Civil War*, (Princeton: Princeton University Press, 2017)

Michael Lewis, *Liar's Poker*, (Londra: Hodder & Stoughton, 2006; Michael Lewis, *Yalancının Pokeri*, çev: Neşenur Domaniç, Scala Yayıncılık, 2007).

Michael Lewis, *The Big Short*, (Londra: Penguin, 2011; Michael Lewis, Büyük Açık: Kıyamet Çarkının İçinde, çev: Neşenur Domaniç, Scala Yayıncılık, 2011).

"The Global Role of the US dollar and its Consequences": Bank of England (www.bankofengland.co.uk/–/media/boe/files/quarterlybulletin/2017/the–global–role–of–the–us–dollar–and–itsconsequences.pdf)

Çin'in Yükselişi

Leslie T. Chang, *Factory Girls: Voices from the Heart of Modern China*, (Londra: Picador, 2010).
Michael Pettis, *Avoiding the Fall: China's Economic Restructuring*, (Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2013)

Finansal Kriz: Nedenleri ve Çıkarılacak Dersler

John Kay, *Other People's Money: The Real Business of Finance*, (New York: Public Affairs, 2016)
Adair Turner, *Between Debt and the Devil: Money, Credit and Fixing Global Finance*, (Princeton: Princeton University Press, 2017)
Robert Peston, *How Do We Fix This Mess? The Economic Price of Having It All, and the Route to Lasting Prosperity*, (Londra: Hodder & Stoughton, 2013)

Serbest Piyasaların Tuzakları ve Eşitliksizlik

Joseph Stiglitz, *Rewriting the Rules of the American Economy: An Agenda for Growth and Shared Prosperity*, (New York: W. W. Norton & Company, 2015).
Naomi Klein, *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, (Londra: Penguin, 2008; Naomi Klein, *Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükşelişi,* çev: Selim Özgül, Agora Kitaplığı, 2010)

Verdiğimiz Kararların Ardında Yatanlar

Richard H. Thaler & Cass R. Sunstein, *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*, (Londra: Penguin, 2009)

Birleşik Krallık ve AB'nin geleceği nasıl olabilir?

Roger Bootle, *Making a Success of Brexit and Reforming the EU: The Brexit Edition of The Trouble with Avrope*, (Londra: Nicholas Brealey Publishing, 2017)

Teşekkürler

Tüm kitaplar gibi bu da ciddi bir grup çalışmasının ürünü oldu ve bu süreçte zamanlarını ve düşüncelerini paylaşan, beni teşvik eden herkese son derece minnettarım. Elliott & Thompson'daki muhteşem ve sabırları hiç tükenmeyen ekibe, özellikle de fikirleri için, içimdeki ineği bastırdıkları ve ifade edilmesi zor düşüncelerimi yazıya dökmemi sağladıkları için Jennie Condell ve Pippa Crane'e çok teşekkür ederim. Yetenekli reklamcım Emma Finnigan'a çok teşekkürler. Newspresenters'tan temsilcim Mary Greenham'a da daimî desteği, bilgece öğütleri ve espri anlayışı için teşekkür ederim.

Bu kitabın ardındaki ekibin ağırlıklı olarak kadınlardan oluşmasından büyük kıvanç duyuyorum; özellikle de, ne yazık ki kadınların ekonomi dünyasında hâlâ sayıca az olmasından ötürü. Yine de kariyerim boyunca endüstrinin en yetenekli erkeklerinden bazılarıyla çalışma ve onların desteklerini alma şansına da eriştim. O zaman HSBC'nin baş ekonomi uzmanı olan Roger Bootle'a ve eski BBC iş editörü ve Sky temsilcisi Jeff Randall'a beni durumumu sorgulayıp fikirlerimin peşinden koşmaya teşvik ettikleri için minnettarım.

Bu kitap için düşüncelerini ve fikirlerini paylaşan birçok ekonomi uzmanına, gazeteciye ve resmî yetkiliye teşekkür borçluyum. İki ekonomi uzmanını aynı odaya koyarsanız elinize üç ayrı fikir geçer derler. Yani bitmiş ürün en azından birkaç tanesinin hoşuna gider diye umuyorum.

Elbette ailem ve dostlarımın yüreklendirmesi ve tahammülü olmasaydı bu kitap hiç var olmazdı. Babam Dr. Paul

David'e beni ekonomiye yöneltttiği için bilhassa teşekkür ediyorum. Eşim Antony'ye, bu favori projeme başlamama olanak verdiği için teşekkürler. Ve kızlarıma, aylar boyunca dikkatim dağılmış bir halde yaptığım ebeveynliğe katlandıkları ve kapak için getirdikleri öneriler için teşekkürler. Merkez bankası revizyonlarına ilgi duyuyormuş gibi bile yaptılar (altı yaşındaki bir çocuk için biraz endişe uyandırıcı!). Son olarak annem Ami'ye bir kadının aynı anda sekiz ayrı şeyi birden –tercihen sabahın dördünde– yapmadan gerçekten mutlu olamayacağını öğrettiği için teşekkür ederim.

Dizin

C

Ç

D

H

I

İ

J

K

L

M

N

O

P

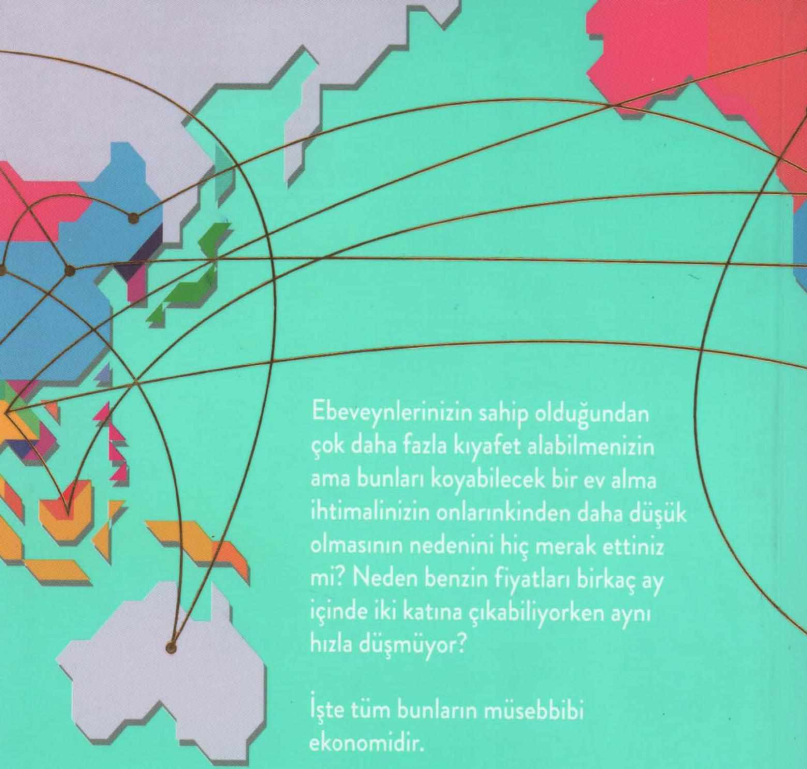
R

S

X

Y

Z

Ebeveynlerinizin sahip olduğundan çok daha fazla kıyafet alabilmenizin ama bunları koyabilecek bir ev alma ihtimalinizin onlarınkinden daha düşük olmasının nedenini hiç merak ettiniz mi? Neden benzin fiyatları birkaç ay içinde iki katına çıkabiliyorken aynı hızla düşmüyor?

İşte tüm bunların müsebbibi ekonomidir.

Hayatımızı şekillendiren karmaşık güçleri kavramak hiç kolay değildir ama endişelenmeyin, bir doların dünyadaki yolculuğunu izleyerek tüm bu karmaşıklığı düzenlemeye başlayabiliriz.

"Fevkaladenin fevkinde bir kitap..."
Iain Dale

"Son derece aydınlatıcı... Mutlaka okunmalı."
The Bookseller

"Özgün ve ilgi çekici... Küreselleşmenin ne olduğunu ve insanların bu hırsının kaynağını merak ediyorsanız, inanın bana *Kutsal Dolar*'dan daha iyi bir rehber olamaz. Siz bakmayın anlaşılmaz kavramlarla kafanızı karıştıran ve kendilerini tek otorite zanneden kibir abideleri ekonomistlere; ekonomi pekâlâ da büyüleyici ve anlaşılabilir olabilir. Hayır burun kıvırmayın, bu kitap bunun kanıtıdır."
Joel Hills